

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

TEOLOJİK VE BİLİMSEL AÇIDAN GENİŞ EVREN MODELİ

Yüksek Lisans Tezi

Furkan BAYRAKTAR

Çorum 2022

TEOLOJİK VE BİLİMSEL AÇIDAN GENİŞ EVREN MODELİ

Furkan BAYRAKTAR

**Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı**

Yüksek Lisans Tezi

**TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Özden KANTER AKBAŞ**

Çorum 2022

Furkan BAYRAKTAR tarafından hazırlanan “*Teolojik ve Bilimsel Açıdan Geniş Evren Modeli*” adlı tez çalışması 16/09/2022 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği ile Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. İsmail BULUT

Doç. Dr. Özden KANTER AKBAŞ

Doç. Dr. Recep ÖNAL

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../..... tarih ve sayılı kararı ile Furkan BAYRAKTAR’ın Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans derecesi alması onanmıştır.

Prof. Dr. Muhammed Asif YOLDAŞ
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdür V.

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim. (16/09/2022)

Furkan BAYRAKTAR

ÖZET

BAYRAKTAR, Furkan. *Teolojik ve Bilimsel Açıdan Geniş Evren Modeli*, (Yüksek Lisans Tezi), Çorum, 2022.

Tarihsel süreç boyunca evren ve evrenin mahiyeti hakkında insanlığın bilgisi yenilenmiş ve gelişmiştir. Son yüzyılda gerçekleşen bilimsel faaliyetlerin hız kazanmasıyla beraber yaşadığımız evrenle alakalı daha önceki algılarımız değişime uğramıştır. Bilimsel alanda yaşanan değişim din ve felsefe alanlarını da etkilemiştir. Evrenin yapısı hakkında yapılan bilimsel araştırmalar bizlere gittikçe genişleyen devasa büyüklükteki bir evrende yaşadığımızı göstermiştir. Bu evren içerisinde konumlanan dünya, bulunduğu evrene kıyasla çok küçük kalmaktadır. Evrenin bu yapısını fark edip inceleyen her insanın aklına doğal olarak; yaşamsal faaliyetlerimizi sürdürebilmek için bu kadar büyük bir evrene gerek var mıydı? Neden diğer galaksi ve gezegenler yaratıldı? Yaratıcı için bu müsriflik değil midir? İnsan, devasa büyüklükteki bu evrende amaçsızlığa sürüklenen bir varlık mıdır? gibi sorular gelmektedir. İnsan-evren ilişkisine dair yaklaşımların içeriği, bu türden sorulara vereceğimiz yanıtlar çerçevesinde şekillenmektedir. Tüm insanlığı ve dine olan bakış açısını etkileyen kozmik sistemin mahiyeti, bu açıdan değerlendirildiğinde önem arz etmektedir.

Çalışmamızın temel amacı geniş bir evrende var oluş sahnesine çıkmamızın altında yatan nedenleri, evrenin ekstra uzak parçalarını yaratmanın Tanrı için israf niteliği taşıyıp taşımadığı ve geniş evren modelinin insanla olan etkileşimi bağlamında modern kozmolojik verilerle insan-evren ilişkisinde insanın amaçtan yoksun olmadığını tespit etmektir. Bu kapsamda kozmoloji, astronomi, fizik ve psikolojinin bulgularından yararlanılarak bilimsel veriler eşliğinde bu türden sorulara cevap aranmaya çalışılmıştır.

Evrenin genişlemekte olduğu ve çok büyük bir evrende yaşadığımızın anlaşılması 20. Yüzyılın ilk yarısında gerçekleştiğinden dolayı klasik literatürde geniş evren modelinin gerekliliği ve insan için ne anlam ifade ettiğini konu edinen ve araştıran çalışmalara rastlanmamıştır. İncelediğimiz tez, makale ve kitap türündeki çalışmaların ise meseleyi çok sınırlı ve yüzeysel bir şekilde ele aldığı görülmüştür. Bu konuda yapılan çalışmalar, geniş evrende bulunan sayısız yıldız ve galaksilerin insanlar için ne anlam ifade ettiğini, neden geniş bir evrende yaşadığımızı, insanın nihai anlamı bulmasında geniş evrenin rolü ve geniş evren modeli ile yaratıcı arasındaki ilişkiyi detaylı olarak açıklamamaktadır. Alanda görülen bu boşluğu doldurmak amacıyla

yapılan bu araştırmada, insanın üst düzeyde gelişim sağlayabilmesi ve medeniyetlerin teknolojik ve bilimsel ilerleme kaydedebilmeleri için geniş evren modelinin gerekli olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmamızda, geniş evren modelinden yola çıkarak insanın hiçliğe ve anlamsızlığa doğru sürüklendiğini ifade eden ve bu doğrultuda evrende bir yaratıcı unsurun yokluğunu iddia eden varoluşçu ve materyalistlerin düşüncelerinin aksine geniş evren modelini kullanarak yaratıcının varlığına dair üç farklı delil dile getirilmiştir.

Anahtar Kavramlar: Kelâm, Kozmoloji, Astronomi, Evren, İnsan.

ABSTRACT

BAYRAKTAR, Furkan. *Theologically and Scientifically Large Universe Model*, (Master Thesis), Çorum, 2022.

Throughout the historical process, humanity's knowledge of the universe and its nature has been renewed and developed. With the acceleration of scientific activities in the last century, our previous perceptions about the universe we live in have changed. The change in the scientific field has also affected the fields of religion and philosophy. Scientific research on the structure of the universe has shown us that we live in an ever-expanding, gigantic universe. The world located in this universe is very small compared to the universe in which it is located. It is natural to the mind of every person who realizes and examines this structure of the universe; Was there a need for such a large universe to sustain our vital activities? Why were other galaxies and planets created? Is not this extravagance for the Creator? Is man a being dragged into aimlessness in this gigantic universe? such questions arise. The content of the approaches to the human-universe relationship is shaped within the framework of the answers we will give to such questions. The nature of the cosmic system, which affects all humanity and its perspective on religion, is important when evaluated from this perspective.

The main purpose of our study is to determine the reasons underlying our existence in a large universe, whether creating extra-distant parts of the universe is a waste for God, and in the context of the interaction of the large universe model with humans, modern cosmological data and human-universe relationship are not deprived of purpose. In this context, it has been tried to find answers to such questions in the presence of scientific data by making use of the findings of cosmology, astronomy, physics and psychology.

Since the understanding that the universe is expanding and that we live in a very large universe was realized in the first half of the 20th century, no studies on the necessity of the large universe model and what it means for humans have been encountered in the classical literature. On the other hand, it has been seen that the thesis, article and book type studies that we have examined have dealt with the issue in a very limited and superficial way. Studies on this subject do not explain in detail what the countless stars and galaxies in the wide universe mean to people, why we live in a large

universe, the role of the large universe in man's finding the ultimate meaning, and the relationship between the wide universe model and the creator. In this research, which was carried out to fill this gap in the field, it was determined that the wide universe model is necessary for human beings to achieve a high level of development and for civilizations to make technological and scientific progress. In addition, in our study, three different proofs of the existence of the creator have been expressed by using the wide universe model, contrary to the thoughts of existentialists and materialists, who state that human beings are dragged towards nothingness and meaninglessness based on the wide universe model, and who claim the absence of a creative element in this direction.

Keywords: Kalam, Cosmology, Astronomy, Universe, Human.

TEŞEKKÜR

Yüksek Lisans tezimin araştırma sürecinden tamamlanmasına kadar bana her konuda destek olan saygıdeğer danışmanım Doç. Dr. Özden KANTER AKBAŞ'a, tezin içeriğinin geliştirilmesinde büyük katkısı olan kıymetli hocalarım Doç. Dr. İsmail BULUT ve Doç. Dr. Recep ÖNAL'a, çalışmalarım boyunca gösterdikleri anlayış için iş yerindeki çalışma arkadaşlarım; Hasan EZBER, Murat DÜZCAN, Fatih KARACA ve Zülfigar YILMAZ'a, maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen anne, baba ve kardeşlerime, tezin dil ve anlam açısından düzenlenmesinde ve diğer her konuda bana yardımcı olan değerli eşime teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	i
ABSTRACT	iii
TEŞEKKÜR	v
TABLolar DİZİNİ	viii
ŞEKİLLER DİZİNİ	ix
RESİMLER DİZİNİ	x
KISALTMALAR	xi
ÖN SÖZ	xii
GİRİŞ	1
A. Araştırmanın Problemi ve Amacı	1
B. Araştırmanın Özgün Değeri	2
C. Araştırmanın Yöntemi	4

BİRİNCİ BÖLÜM

BİLİMSEL VE TEOLOJİK AÇIDAN EVREN

1.1. KOZMOLOJİ VE ASTRONOMİ BİLİMİ	6
1.1.1. Astronomi Biliminin Gelişim Evreleri	10
1.1.2. İslam Öncesi Arap Toplumlarında Astronomi	20
1.2. KELAM GELENEĞİNDE ÂLEM	24
1.3. MODERN ASTRONOMİ VE GENİŞLEYEN EVREN MODELİ	44
1.3.1. Evrene Bakış Açımız İle Kur'an Arasındaki İlişki.....	56

İKİNCİ BÖLÜM

GENİŞ EVREN MODELİNİN TEOLOJİK PROBLEMLERİ

2.1. GENİŞ EVREN MODELİ VE TANRI'NIN İŞLEVSELLİĞİ	66
2.1.1. Kardeşev Ölçeği ile Geniş Evren Modeli Arasındaki İlişki	78
2.2. GENİŞ EVREN MODELİ VE TANRI'NIN YARATMA SIFATI	85
2.3. EVREN-İNSAN İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA İNSANIN AMAÇSIZLIĞI İDDİASI	97
2.3.1. İnsanın Evrendeki Amacında Antropik İlkenin Yeri.....	109
2.4. GENİŞ EVREN MODELİNİN TANRI'NIN VARLIĞINI KANITLAMA İMKÂNI.....	122
2.4.1. Ontolojik Delil.....	124
2.4.2. Kozmolojik Delil.....	127
2.4.3. İnanç ve İhtira Delili.....	129
2.4.4. Geniş Evren Modeli İle Tanrı'nın Varlığını Delillendirme Yöntemleri...	134
SONUÇ VE ÖNERİLER	141
KAYNAKÇA.....	145

TABLolar DİZİNİ

Tablo	Sayfa
Tablo 1.1. Güneş'in Diğer Gezegenlere Olan Uzaklığı.....	67
Tablo 1.2. Kardeşev Ölçeğine Göre İnsanlığın Gelişmişlik Seviyesi.....	80

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil	Sayfa
Şekil 1.1. Evren Algısının Değişimi ve Aklın Evrendeki Yapılarla Bağlantı Kurması.....	137

RESİMLER DİZİNİ

Resim	Sayfa
Resim 1.1. Evrende Yer Alan Yapıların Uzaklaşma Hızı.....	55
Resim 1.2. Geniş Evren Modeline Alternatif Olarak Kurgulanan Cimri Evren Modeli.....	69
Resim 1.3. Evrenin Yaratılışının Olasılık Cinsinden Tasviri.....	74

KISALTMALAR

YÖK	:Yüksek Öğretim Kurumu
Çev.	:Çeviren
Bkz.	:Bakınız
Ed.	:Editör
V.d.	:Ve diğerleri
Y.y.	:Yayın Yılı Bilinmiyor
T.y.	:Tarih Yok
Y.e.y.	:Yayınevi Yok
C.	:Cilt
Sy.	:Sayı
Ö.	:Ölümü
AU	:Astronomik Birim

ÖN SÖZ

İnsanoğlu yaratılışından bu yana olan macerasında sürekli olarak etrafında gözlemlediği şeylerin hakikatini kavramak için üzerinde düşünmüş ve fikir yormuştur. İnsanlığın ilerlemesiyle beraber daha önce çözülen sistemlerin yerini başka bilinmeyenler almıştır ve bu şekilde sürekli olarak insanın karşısına çözülmeyi bekleyen yeni olgular çıkmıştır. Çözömlenmeyi bekleyen yeni olgular karşısında da sürekli olarak aktif bir zihinle eşyayı anlamlandırma serüveni hiçbir zaman son bulmamıştır.

Evren ve insan zihni statik değil sürekli devinim halindedir. Evrendeki işleyiş durağan olmayıp sürekli bir hareketlilik, dinamiklik arz eder. İnsan zihninin de evrenin bu hareketliliğini kavrayıp anlamlandırması adına zihinsel olarak durağan değil, farklı değişkenlere çözüm üretebilmesi için sürekli gelişen bir zihinle donatılmış olmasını gerektirir. Tarih öncesi çağlardan günümüze kadar genelde evren ve özelde yeryüzünde yaşanan gelişmeler insanın zihni yapısını değiştirip geliştirmiştir. İnsanoğlunun yaşadığı bu zihinsel tekâmül, varlık alanında yeni düşüncelerin oluşmasına neden olmuş ve yaşadığımız bu evren hakkında var olan bilgi düzeyimizi arttırıp, yeni bilimsel bulguları keşfetmemize olanak sağlayan bir ortam doğurmuştur.

En temel yapısı gereği insanoğlu, doğduğu çevresini kendi kalıplarıyla değerlendirip bir anlam serüvenine çıkmaktadır. Doğası gereği içinde yaşadığı çevreyi anlamlandırma ihtiyacı her insanda var olan bir potansiyeldir. Bu potansiyel başlangıçta keyfiyete dayalı olmayıp, tamamen dış çevrenin olumsuz etkilerine açık olan kişinin, kendisini zararlı olma ihtimali olan çevresel şartlardan koruma içgüdüünden meydana gelmektedir. İnsanlar, kendilerini zararlı olabilecek şeylerden korumaya yarayan korku dürtüleri sayesinde dışarıda olup biten hadiseleri anlamlandırmaya çalışmaktadırlar. Yeryüzünde insanlık serüveninin başladığı dönemlerde yaşayan insanlar da tam olarak bunu yapmışlardır. Yaşadıkları ortamda, ilk defa aşına oldukları göksel olaylara ve çeşitli doğa olaylarına korkuyla yaklaşp daha sonrasında ise bu korkularını çeşitli motivasyonlarla (doğa olaylarına ve gök cisimlerine ilahlık atfetme v.b.) yenmeye çalışarak bir anlam arayışına yönelmişlerdir. Korku dürtüsü daha sonra merak dürtüsünü tetikleyerek, insanları gökyüzünde yaşanan hareketlerin ve doğa olaylarının arka planında yatan temel nedenleri araştırmaya sevk etmiştir.

Zamanın ilerlemesine paralel olarak medeniyetlerin bilimsel bilgi birikimi artmaktadır. İnsanlığın bilgi birikiminin artması, muazzam büyüklükteki evrenin yapısı

ve işleyişi hakkında bilinmeyen olguların açıklığa kavuşturulması demektir. Geniş evren modelinde insanın yeri ve konumunu belirleyen en temel faktör, evrenin insana dair neler söylediğinde yatmaktadır. Bu doğrultuda kozmik sistemdeki anlamı çözmeden insanın nihai anlama ulaşması mümkün değildir.

Çalışmamız geniş evren modeli ile yaratıcının işlevselliği ve devasa büyüklükteki evrenin insan için ifade ettiği anlam meselelerini ele almaktadır. Çalışmamızı oluştururken konuyla ilişkili olan diğer bilim dallarından da istifade edilmiştir. Mevcut literatür taraması yaptığımızda ise geniş evren modeli ve teoloji alanındaki yansımalarını içeren detaylı çalışmalar yapılmadığı gözlemlenmiştir. Çalışmamızda geniş evren modelinin din alanındaki yansımaları bilimsel veriler doğrultusunda işlenip kapsamlı bir şekilde değerlendirilerek literatüre katkı sağlanması hedeflenmiştir.

Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmamızın giriş kısmında araştırmanın problemi ve amacı, araştırmanın özgün değeri ve araştırmanın yöntemi hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışmamızı oluşturan birinci kısımda, konumuz gereği yararlandığımız kozmoloji ve astronomi biliminin tanımı ve detaylı açıklaması yapıp astronomi biliminin tarihsel süreç boyunca geçirmiş olduğu değişim ve gelişim aktarılmıştır. Bu bölümde Kelam âlimlerinin evren anlayışları ele alınarak kelamcılarının âlemi mikro evren düzeyinde inceledikleri ve bunun sonucu olarak da atom teorileri geliştirdikleri ele alınmıştır. Öte yandan modern astronomik gelişmeler aktarılmış ve bir kelam meselesi olarak *âlemin ötesine elini uzatan kimsenin durumu* genişleyen evren modeli esas alınarak değerlendirilmiştir. İnsanın evrene bakış açısı ile vahiy arasındaki ilişki de bu bölümde değindiğimiz konulardandır.

Çalışmamızın ikinci kısmını oluşturan bölümlerde tezimizin esas problemleri ele alınmıştır. Bu doğrultuda geniş evren modelinin teoloji alanında ortaya çıkardığı meselelere değinilmiştir. Devasa büyüklükteki evrende yer alan sayısız galaksi ve gezegenlerin insanlar için ne anlam ifade ettiği, geniş evren modeli ile insan arasındaki ilişki Tanrı'nın işlevselliği bağlamında ele alınarak değerlendirilmiştir. Bu noktada ilişkisel araştırma yöntemi kullanılıp geniş evren modeli ile Kardeşev Ölçeği arasında ilişki kurularak insan medeniyetinin en üst düzeyde gelişimini sağlayabilmesi için şu an içinde yaşadığımız geniş evren modelininin gerekliliğine dair vurgular yapılmıştır. Geniş evren modeline alternatif olarak kurgulanan cimri evren modelleri karşılaştırmalı olarak ele alınıp eleştirel analiz yöntemi kullanılarak, geniş evren modeli ile insan

zekâsının gelişimi arasında bağlantı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca insan medeniyetinin en üst düzeyde gelişim sağlayabilmesinin geniş evren modeline alternatif olarak tasarlanan diğer evrenlerde gerçekleşemediği, insan aklının ve medeniyetinin gelişim sağlayabilmesinin kaynakların sınırsız olduğu geniş evren modelinde gerçekleştiği açıklanmıştır. Dolayısıyla Tanrı'nın insan yaşamı için gerekli olmayan evrenin ekstra uzak parçalarını üretmeye zahmet etmesini müsriflik olarak nitelendiren görüşlerin zayıf olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde devasa büyüklükteki evrenden yola çıkarak insanın hiçliğe doğru sürüklenen amaçsız bir varlık olduğuna dair dile getirilen görüşlerin geçersizliği, psikolojide Gestalt Kuramı bağlamında değerlendirilerek insanın var oluşu itibarı ile anlam arayan bir varlık olduğu ve insan aklı ile evrenin muazzam uyumu dile getirilerek ispatlanmaya çalışılmıştır. Bu noktada geniş bir evrende varlık sahasına çıkmamızın altında yatan sebepler, bizleri insan faktörü gözetilerek evrendeki yapıların yaratıldığı sonucuna ulaştırmıştır. Geniş evren modelinin yaratılmasındaki sebepler, insanın potansiyelini tam manasıyla gerçekleştirmesine katkıda bulunmasına hatta potansiyelini en üst düzeyde gerçekleştirmesine yardımcı olacak ve tetikleyecek bir yapıda olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Evrenin yaratılışında insan faktörü gözetilerek insana uygun bir yaratmanın gerçekleşmiş olduğu konusu, Mu'tezile'nin insanı merkeze alan bakış açısıyla ilişkilendirilip değerlendirilmiştir. Öte yandan geniş bir evrende yaratılan sınırsız sayılabilecek galaksi ve gezegenlerin neden yaratıldığı konusu da Mâtürîdî ekolün hikmet prensibi çerçevesinde ele alınarak aktarılmıştır.

İkinci bölümün son kısımlarında Tanrı'nın varlığına dair klasik deliller ele alınarak Kur'an ayetlerinde geçen ispat yöntemleri aktarılmıştır. Son kısımda ise geniş evren modeli kullanılarak Tanrı'nın varlığına dair üç farklı argüman öne sürülmüştür. İnsan aklının potansiyeli, evrende bulunan sınırsız kaynaklar ve kozmolojik zorunluluk konu başlıklarıyla bu delillerimiz oluşturulmuştur.

GİRİŞ

A. Araştırmanın Problemi ve Amacı

Kelam ilminin ilgilendiği konular kelamın doğası gereği zamanın şartları ve ihtiyaçları ile paralellik arz etmektedir. Kelamın ortaya çıktığı yüzyıllarda kelamın konusunu daha çok; büyük günah meselesi, kader ve tekfir, Allah'ın birliği ve sıfatları gibi konular oluştururken, zamanla toplumun düşünce yapısı ve yaşayış tarzı değiştikçe daha önce tartışılmayan farklı meseleler gün yüzüne çıkmıştır. Dinin savunulması rolünü üstlenen kelamcılar, ortaya çıkan yeni gelişmeler hakkında bilgi sahibi olup bu gelişmeleri takip etme misyonu edinmek zorunda olduklarından dolayı diğer ilimlerle de yakinen ilgilenmişlerdir. Hem İslam dünyasından hem de dışarıdan farklı din ve millete mensup kişilerin dile getirdiği problemler, kelam ilminin kapsamını ve yükünü daha da artırmıştır.

İnsanlar, kendi doğalarına uygun bir şekilde merak güdüsünü yaşadığı evreni anlamlandırma yönünde kullanarak bağlı buldukları sistemi çözmeye uğraşmışlardır. Kelam âlimleri de hem vahyin yönlendirmesi ile hem de kelam ilminin muhteviyatı bakımından âlemle özel olarak ilgilenmişlerdir. Kelamcılar; evreni oluşturan unsurlar, evrenin mahiyeti ve oluşumu ile ilgili fizik ve astronomi ilmini de içinde barındıracak şekilde geniş izahlı yorumlar geliştirmişlerdir.

Zamanın ilerlemesine paralel bir şekilde gelişen teknolojiyle beraber, evrenin yapısı daha da belirgin bir hale gelmektedir. Evreninin büyüklüğünün insanlığın algısından daha ötede bir yerde olduğunun anlaşılmasıyla beraber, çeşitli felsefi ve teolojik sorular da gündeme gelmektedir. Teoloji sahasına yansıyan bir problem olan; büyük bir evrende yaratıcı faktörünün varlığı ve işlevselliğinin sorgulanması, evrenin ekstra uzak parçalarını yaratmanın Tanrı açısından israf niteliği taşıyıp taşımadığı, geniş evren modeli ile insan zekâsı ve medeniyeti arasındaki etkileşimin varlığı şeklindeki sorular gündeme gelmektedir. Bu doğrultuda muazzam derecede büyüklüğe sahip olan bir evrende olduğumuzun fark edilmesi, çeşitli din karşıtı akım ve şahısların bilimsellik kisvesi altında büyük bir evrende yaratıcı unsurun barınamayacağına yönelik iddialar karşısında savunmacı bir rolü olan kelam ilminden, modern fizik ve astronomiden beslenerek din karşıtı akımların iddialarına cevap vermesi beklenmektedir.

Araştırmamızın temel amacı, devasa büyüklükteki evrenin teoloji sahasına yönelik oluşturduğu problemlerin tespiti ve çözümünü, bu doğrultuda geniş evren modelinde yer alan sayısız galaksi ve gezegenlerin, yani evrenin ekstra uzak parçalarını yaratmanın israf niteliği taşıyıp taşımadığı, Tanrı'nın işlevselliği çerçevesinde geniş evren modelinin insanla olan bağınyı içermektedir. Geniş evren modelinin insanla olan etkileşimi ise insan zekâsının ilerleyişi ve medeniyetimizin gelişimi bağlamında ele alınmaktadır. Geniş evren modelinden yola çıkarak insanın hiçliği ve anlamsızlığını vurgulayan ve bir yaratıcının olmadığı sonucunu çıkaran düşüncelerin aksine geniş evren modelini kullanarak yaratıcının varlığına dair oluşturduğumuz üç farklı delil ise tezimizin alt problemlerini oluşturmaktadır.

Çalışmamızda geniş evren modeline alternatif olarak kurgulanan farklı evren senaryolarını ele alarak, yaşadığımız evren modelinin akıllı yaşam formlarını içinde barındırabilecek şekilde yaratıldığını, alternatif evrenlere kıyasla geniş evren modelinin insan yaşamı ve gelişimi için gerekli olduğuna dair bulgulara ulaşmıştır. Evrenden hareketle insanın hiçliğe ve amaçsızlığa doğru sürüklendiğini iddia eden varoluşçu ve materyalist düşüncelerin etkisiyle insan, kendi var oluş amacını ve anlamını kozmik anlamla bağdaştırma noktasında zorluk çekmiştir. Çalışmamızda bu probleme de odaklanıp geniş evren ile insanın amacı arasındaki ilişki kurulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda insanın nihai anlamı keşfetmesi için varoluşunda kendisine bahşedilen potansiyeli en üst düzeyde ortaya koyabilmesinin, kaynakların sınırsız olduğu geniş evren modelinde mümkün olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

B. Araştırmanın Özgün Değeri

İnsanlık var oluşundan itibaren hayatı ve içinde yaşadığı evreni anlamlandırmaya çalışmıştır. Bu bakımdan gök cisimlerinin hareketlerini takip etme ve sistemlerini çözme çabası, kısacası astronomi, insanların günlük yaşamlarında büyük bir önem arz etmektedir. İlk dönem uygarlıklarından günümüze kadar insanların yaşamlarını sürdürmelerinde önemli bir etken olan tarımsal faaliyetler için astronomik gözlem ve takipler, gündelik hayatın ayrılmaz bir parçası olmuştur. Korkunun tetiklediği merak unsuru ve diğer taraftan hayatını devam ettirme ihtiyacı içerisinde olan insanlık, ihtiyaçların getirmiş olduğu zorunluluktan dolayı, ilerde bilimsel bir hüviyete kavuşacak olan astronomi ilminin temellerini atmış bulunmaktadır.

Toplumlar, yaşadıkları çevreyi tanıma ve bilinmeyenleri anlamlandırma adına, evren ve evreni oluşturan sistemi tanımak için yoğun bir çaba sarf etmişlerdir. Bu bakımdan geçmişten günümüze kadar yaşamış olan toplumlarda evren, evrenin mahiyeti ve evreni oluşturan unsurlar gibi konular hiçbir zaman gündemden düşmemiştir. Literatür taraması yaptığımızda, klasik kelimcilerin âlemle ilgili görüşlerine yer veren makale ve tez çalışmalarının olduğu görülmektedir. Yapılan bu çalışmaların çoğunda kelam ve âlem konusu o dönemin fizik ve astronomi bilgisiyle sınırlı kalmış olup günümüz modern astronomi ve fiziği ile bağının yeterince kurulmadığı gözlemlenmektedir. Öte yandan kelimcilerin âlemle ilgili görüşlerinin aktarıldığı bu çalışmalar sınırlı bir yapıya sahiptir. Bu çalışmalarda daha çok klasik kelimcilerin ilgilendiği ve âlemi oluşturan unsurların en küçüğü olarak kabul edilen atomun, çeşitli teorilerle yorumlanmasının ötesine gidilmediği gözlemlenmiştir.

Türkiye genelinde 2000 ve 2005 yılları arasında kelam alanında YÖK'ün tez kataloğuna giren çalışmalara bakıldığında bu tezlerin yaklaşık yüzde 33'ünü "bir kelimci ve onun belli bir konudaki görüşü" şeklindeki çalışmalar oluşturmaktadır. Bu oran içindeki yüzde 6'lık kısım ise "bir kelimcinin hayatı ve belli bir eseri" içeriklerden oluşan tezlerdir. Bu türden çalışmaları öğrenci lehine kolaylaştırılmış çalışmalar kategorisinde değerlendirmek mümkündür. Bahse konu olan dönem aralığında yapılan Kelam çalışmalarının yüzde 31'lik bölümü ise Klasik Kelam Problemlerini temel alıp bu doğrultuda tartışmaktadır. Bununla beraber toplam çalışmaların yaklaşık yüzde 70'i Klasik Kelam alanını içermektedir. Kelam ilminin tamamıyla çok yönlü bir bilim haline gelebilmesi için tarihsel olanı bilmek kadar, günümüzde ortaya çıkan yeniliklerin, gelişmelerin ve problemlerin görmezden gelinmemesi ve güncel olanın da ele alınması gerekli olduğu vurgulanmaktadır. Kelam ilmi eğer geçmişin pasif bir tekrardan ibaret kalmayıp yenilik getirecek bir bilim haline gelecekse güncel sorunlara önem verilmesi gerekmektedir.¹

Temel Yeşilyurt ve Mevlüt Özler'in 2008 yılında kelam çalışmalarının büyük çoğunluğunun kelam tarihi olduğu ve geçmişin tekrarını içerdiğine yönelik yaptığı tespitler günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. 2008 yılı Kelam Öğretimi Sempozyumunda dile getirilen geçmişin pasif tekrarını içeren türden Kelam çalışmaları 2022 yılı itibarı ile halen YÖK kataloğunun büyük bir kısmını oluşturmaktadır. 2008

¹ Temel Yeşilyurt, Mevlüt Özler, "Kelam Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programları", *Kelam Öğretimi Sempozyumu*, (2008):198.

yılında yapılan tespitleri güncellersek eğer YÖK'ün tez kataloğuna giren 2006-2022 yılları arası Kelam alanında yapılan toplamda 167 adet Yüksek Lisans tezlerinin incelenmesi sonucunda 65 adet çalışmanın “bir kelamcının görüşü ve belli bir eseri”, 66 adet çalışmanın ise klasik kelam dönemini içerdiği, 23 adet çalışmanın hem klasik hem de günümüzde geçerliliğini yitirmeyen problemleri ele aldığını, 5 adet çalışmanın da belirli bir ili ele alan yerel çalışmalar olduğu, 4 adet çalışmanın ise Yeni İlmi Kelam dönemini ele aldığı, kalan 4 çalışmanın ise güncel problemlere odaklandığını tespit etmekteyiz.² 2006-2022 yılları arasında yüksek lisans alanında yapılmış tezlerin yüzde 80'i klasik kelam alanını konu edinmektedir. Güncel kelam problemleri ise sadece yüzde 2,5'lük bir oranda kalmaktadır. Bizim çalışmamızı bu çalışmalardan ayıran temel fark ise klasik kelamcılarının âlemi oluşturan unsurları açıklamada kullandıkları atom teorilerini incelemenin ötesinde günümüz modern astrofiziğinde önemli bir bulgu olan genişleyen evren modeli ve büyük evren modelinin insanla olan ilişkisi, insanın anlam arayışında geniş evrenin rolü, geniş evren modelinin teoloji-kelam sahasına bıraktığı problemleri irdelemek ve büyük evren modelini kendi düşüncelerine bir model olarak kullanan din karşıtı akımların iddialarına cevap verme mahiyetinde olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca tezimizde farklı dönemlerde yaşayan milletlerin zihinlerindeki evren tasavvurlarını kronolojik olarak ele alalım, insanın evreni anlama serüveninde nasıl bir süreç değişikliğinden geçerek günümüze kadar ulaştığını anlama konusunda bize yardımcı olacaktır. Böylece modern bilim ve kelam ilmiyle interdisipliner bir şekilde bağlantı kurmamız bizim bilimin bulgularınının teoloji sahasındaki yansımalarını daha iyi okumamıza imkân sağlayarak evrenin büyüklüğünün ilahiyat sahasında oluşturabileceği problemleri çözme konusunda bizlere daha net bir tablo sunabilme noktasında faydalı olacağı kanaatindeyiz.

C. Araştırmanın Yöntemi

Toplumların zihninde zamanla değişen evren anlayışları buldukları çevreden, din ve mitolojiden ve her geçen gün gelişen teknolojiden bağımsız değerlendirilemez. İlk dönem topluluklarının evren algısını oluşturan etkenlerin başında dini ve mitolojik unsurlar belirginken zamanla evren algısı daha rasyonel bir yapıya kavuşmuştur. Geçmişten günümüze yaşanan bu algı değişimini daha iyi aktarabilmek ve dolayısıyla

² Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi, “Kelam”, erişim: 05.01.2022, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

tezimizin problemini daha anlaşılır kılabilme adına tüm bu süreç değişikliğini tezimizin ilk bölümünde kronolojik olarak ele alıp aktardık.

Çalışmamızda veri tarama tekniği olan belgesel kaynak derlemesi tekniği ile tez konumuz ile ilgili literatüre ulaşmak hedeflenmektedir. Literatür yöntemi klasik ve güncel kaynaklar olan kitap, makale ve tezlere, ulaşılarak bu kaynaklardan elde edilen bilgiler tasnif ve gruplama tekniği kullanılmaktadır. Tasnif edilen bilgiler objektiflik prensibi ile sosyal bilimlerin deskriptif (vasıflandırıcı) metoduyla yazılmıştır.

Çalışmamızın ana problemi evrenle alakalı olduğundan dolayı astronomi, fizik ve psikoloji bilimlerinden yararlanılıp interdisipliner bir şekilde tezimizi oluşturduk. Geniş evren modeline alternatif olarak kurgulanan farklı evren modellerini eleştirel analiz yöntemi ile ele aldık. Bu doğrultuda astronomi ve fizik kaynaklarını, çeşitli astronom ve fizikçileri referans göstererek tezimizin problemine gerçekçi bir yaklaşımla çözüm sunmaya çalıştık. Ayrıca geniş evren modeli konusu ile Kardeşev Ölçeği ve insan aklının potansiyeli arasında ilişki olduğunu ilişki araştırma yöntemi kullanarak açıkladık. Çalışmamızın ilk kısmında kronolojik olarak toplumların evren tasavvurlarını aktarabilmek amacıyla antik uygarlıkların ortaya koymuş olduğu bilgilere mümkün olduğunca ilk elden ulaşmaya ve ulaştığımız bilgileri derlemeye çalıştık.

Çalışmamızın ikinci kısmını oluşturan bölümlerde ise araştırmamızın esas problemini teşkil eden evrenin büyüklüğünün teoloji ve kelam sahasına yansımalarını irdeleyip çözüm önerilerini aktardık. Bu kısımda geniş evren modeline alternatif olarak kurgulanan evren modellerini karşılaştırarak, geniş evren modelinin insanın potansiyelini gerçekleştirme için diğer evrenlerden daha fazla imkân sağlayan bir yapıda olduğunu izah etmeye çalıştık.

Çalışmamızın son bölümünde ise geniş evren modelinden yola çıkarak yaratıcı unsurun varlığına delil teşkil ettiğine dair izahlarımıza yer verdik.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİLİMSEL VE TEOLOJİK AÇIDAN EVREN

1.1. KOZMOLOJİ VE ASTRONOMİ BİLİMİ

Astronomi; “(gökbilim-İng., astronomy- Fran., astronomie- esk. İlm-i hey’et, ilm-i felek”, astron (Yunanca, gök cismi) ve nomos (Yunanca, kanun) kelimelerinin bileşiminden gelir. Gök cisimlerini ve evreni inceleyen bilim dalıdır.”³ Astronomi ilmi, yıldızlar, kuyruklu yıldızlar, çift yıldızlar, karadelikler, gezegen ve galaksiler ve diğer göksel cisimlerin kimyasal özelliklerini, oluşum safhalarını ve hareket sistemlerini inceler. Evren, astronomi ilminin uygulandığı saha olmakla beraber evren tanımı daha geniş bir anlam içerir. Evren, yeryüzü de dâhil olmak üzere etrafımızı çevreleyen her şeydir. Astronomi ise özelde yeryüzünden ayrı olarak gök cisimlerini ve göksel olayları konu edinir. Tüm evreni konu alan ve bu evrende yaşanan olayları inceleyen, evrenin nasıl yaratıldığını, yaratılma aşamasında oluşan unsurları inceleyen bilim dalı ise astronomiyi de kapsayan kısacası evreni bir bütün olarak ele alan kozmoloji veyahut evrenbilimdir.⁴ Kozmoloji kelimesi Yunanca “κόσμος” (*kósmos*) sözcüğünden alıntı olup düzen, donanım, âlem ve dünya anlamlarına gelmektedir. Eski Yunancada “κοσμέω” (*kosméō*) fiillerinden türetilmiş olup çeki düzen vermek, güzelleştirmek ve düzenlemek anlamlarını da ihtiva eder. Kozmos kelimesi yine Eski Yunancadan söz, kelam, anlatı, bilim ve yasa anlamlarına gelen “λόγος” (*logos*) kelimesi ile birleşerek evren bilimi anlamına gelen Kozmoloji kelimesini oluşturur.⁵

Carl Sagan, düzen içerisinde bir evren anlamına gelen kozmos kelimesinin karmaşa anlamını barındıran *kaos* kelimesinin karşıtı olduğunu ifade etmektedir. Ona göre kozmos kelimesi yaşadığımız evreni oluşturan tüm canlı ve cansız varlıkların birbirleriyle olan derin uyumu ve bu uyumun gizemli bir incelikle işlenmiş bağlara karşı hayranlık ifade eden bir sözcüktür.⁶ Carl Sagan’a göre insanlığın başladığı ilk uygarlıklarda yaşayan insanların gök cisimlerini ve yıldızları tanrı olarak kabul

³ Sevan Nişanyan , “Nişanyan Sözlük”, Erişim Tarihi: 21 Eylül 2021, <https://www.nisanyansozluk.com/?k=astronomi>, bkz. Andrew Fraknoi vd., *Astronomy*, (Houston: Rice University-OpenStax, 2017), 13.

⁴ Ahmed Yüksel Özemre, Teorik Fizik Dersleri, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Yayınları, 1981), 3, Penrose, *Gerçeğin Yolları*, 737.

⁵ Sevan Nişanyan , “Nişanyan Sözlük”, Erişim Tarihi: 14 Mayıs 2021, <https://www.nisanyansozluk.com/?k=kozmos>, <https://www.nisanyansozluk.com/?k=logos&lnk=1>.

⁶ Carl Sagan, *Kozmos Evrenin ve Yaşamın Sırları*, (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2015), 15,16.

etmesinin sebebi kendilerince o zamanın şartlarına göre bu gezegen ve yıldızların hareketlerinin düzensiz hareket ettiklerinin gözlemlenmesiydi. Farklı birçok destanda görülen tanrıların eylemlerinin önceden bilinmeyeceği, kestirilemeyeceğinden yola çıkılarak o zamanın insanları da gezegenlerin düzensizliği ile tanrıların belirli bir kural çerçevesinde hareket etmeyişi zihinlerinde birleştirip gök cisimlerinin tanrı olduğu sonucuna gitmişlerdir. Zaman ilerledikçe ise gezegenlerin düzensiz değil de belirli bir sistem dâhilinde hareket ettikleri gözlemlenmiştir.⁷ Eski Yunancada karmaşa anlamına gelen kaosun zıt anlamlısı olarak kozmos kelimesini görmemiz bu açıdan manidardır. İlerleyen bölümlerde detaylarını vereceğimiz Platon'un *Timaios* adlı eserinde de belirttiği gibi evrenin kaos durumundan düzenli bir hale sokulması (kaostan kozmosa dönüşmesi)⁸ ve Carl Sagan'ın ifade ettiği gibi ilk dönemde yaşayan insanların gezegen hareketlerini düzensiz ve karmaşık olarak tanımlamaları düşünüldüğü zaman kosmos ve kaos kelimeleri arasındaki ilişki daha da açık hale gelmektedir.

Kozmoloji astronomi ilmi ile beraber diğer bilim dallarıyla da ilişkilidir. Örneğin yeryüzünde yaşanan doğa olayları jeolojinin, biyolojik sistem açıklamaları ise biyolojinin, kimyasal reaksiyonlar ise kimyanın konusudur. Kozmoloji ise tüm evreni esas aldığı için diğer bilimlere de kapsayan bir yapısı vardır. Kelam ilmi de insanın bilgi alanına giren her şeyi, ma'lûm'u konu edinmesi bakımından kozmolojiye konu olan her şey aynı zamanda kelamın da konusu olmaktadır. Bu bakımdan kelam ilmi evreni de konu alıp kozmolojik olaylara kayıtsız kalmamaktadır.

Kelam ilminin de kapsamına giren evrenden bahsettiğimizde ise genel olarak astronomların evren tanımının üç farklı şekilde olduğunu görmekteyiz; Birinci tanım; evren, insan gözünün görebilip algıladığı tüm her şeydir. Diğer bir ifade ile *gözlemlenebilir evren* bu kategoriye girmektedir. Gözlemlenebilir evren astronomi ilminin uygulama ve inceleme alanıdır. Astronomlar gözlemlenebilir evrenden aldıkları verilerle yeni kuramlar geliştirirler. Gözlemlenebilir evren daha sonra detaylı izah edeceğimiz şekilde sürekli genişlemeye tabiidir. Bu bakımdan insanın varlık yapısından ve teknolojik imkânların kısıtlı olmasından dolayı şu an için gözlemlenebilir evrenin sınırlarını yine insanoğlu koymaktadır. Evrenin ikinci tanımı ise görebildiğimiz her şey de dâhil olmak üzere göremediğimiz her şeydir. Gözlemlenebilir evrenden ve matematiksel verilerden yola çıkarak evrenin felsefi ve metafiziksel olarak ele alınışıdır.

⁷ Carl Sagan, *Kozmik Bağlantı*, çev: Maktav Dinçer, Mihriban Doğan, (İstanbul: Say Yayınları, 2013), 216.

⁸ Platon, *Timaios*, çev: Erol Güneş, Lütfi Ay, (İstanbul: Çağdaş Matbaacılık Yayıncılık, 2001), 30.

Bu kategoride yapılan evren tasavvurları isabetli olabileceği kadar tamamıyla hayali bir evren de olabilir. Üçüncü evren tanımı fizik kanunlarının uygulanabildiği tüm alanları kapsayan bir evrendir. Kısaca bu tanımdaki evrene fiziksel evren de denilebilmektedir. Göremediğimiz fakat bir takım fiziki kanunlarla varlığından haberdar olabildiğimiz evren bu tanım kapsamına dâhil olmakla beraber ilk tanımda verdiğimiz evrenden daha geniş bir alanı kapsamaktadır.⁹

İslam bilim tarihinde ise astronomi ilminin karşılığı İlm-i felek'tir.

*“Gökküresi bilimi anlamına gelen ilm-i felek terimi, İslâm dünyasında aynı zamanda felekiyyât, ilm-i nücûm, ilm-i nücûm-i ta'limî, sînâat-i nücûm, sînâat-i tencîm, ilm-i hey'e, ilm-i hey'eti'l-âlem de denilen astronominin en yaygın karşılığıdır. Astronomi aritmetik, geometri ve mûsikiyle birlikte aklî ilimler tasnifindeki matematik bilimlerini (ilm-i ta'limî, ilm-i riyâzî, riyâziyyât) oluşturur.”*¹⁰

Bu dört bilime Fârâbî, (872-950) *İhsâ'ü'l-'Ulûm* adlı eserinde ilimleri tasnif ederken yıldızlar ilmini iki kategoriye ayırarak astroloji ve astronominin ayrımını yapmıştır. Astronomiyi ise müsbet ilimler kategorisinde değerlendirmiştir.¹¹ Farabî'nin daha çok erken dönemlerde bu eserinde astronomi ile astrolojiyi farklı kategorilerde değerlendirerek, bunların arasındaki ayrımı yapması o dönemlerde astronomi ile astrolojinin birbirine karışmadığını bizlere göstermektedir.¹²

İhvân-ı Safâ'nın¹³ tanımına göre ilm-i felek üç kısma ayrılmaktadır. Birincisi kürelerin (felek) oluşumunun, yıldızların yapısının ve burçlarının kısımlarının; aralarındaki uzaklıkların ve hareketlerinin ve bu ilim çerçevesinde ele alınan diğer şeylerin bilgisini vermektedir. Bu kısım astronomi (ilmü'l hey'et) olarak adlandırılmaktadır. İkincisi ise zîc adı verilen astronomik cetvellerinin kullanımı, çözümlenmesi, tarihlerin belirlenmesi ve takvimlerin düzenlenmesi gibi şeylerin bilgisini bizlere vermektedir. İhvân-ı Safâ'ya göre İlm-i Felek'in üçüncü kısmını ise feleklerin, gezegenlerin dönüşü ve devirlerinden, burçların doğuşu ve yıldızların hareketlerinden yola çıkarak kâinat hakkında akıl yürütmenin niteliğini öğretmektedir. Bu üçüncü kısım da astroloji (ilmü'l-ahkâm) olarak isimlendirilmektedir. Yine İhvân-ı

⁹ Halil Kırbıyık, *Babillilerden Günümüze Kozmoloji*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayıncılık, 2001), 65-66.

¹⁰ Tefik Fehd, “İlm-i Felek”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c.22 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 126.

¹¹ Farabî, *İhsâ'ü'l-'Ulûm*, çev: Ahmet Ateş, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990), 101, 102.

¹² Fehd, “İlm-i Felek”, 126.

¹³ 20.Yüzyılda Basra'da ortaya çıkan, faaliyetlerini gizli olarak yürüten, dini, felsefi ve siyasi ve ilmi amaç taşıyan organize bir topluluğun ismidir. Bkz. Enver Uysal, “İhvân-ı Safâ”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c.22 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 1.

Safâ'ya göre gök biliminin esası; yıldız, felek ve burçlar hakkında bilgi sahibi olmaktan geçmektedir.¹⁴ İbn Sînâ da aynı açıklamaları yapmakla birlikte tıp ve fizyonomi¹⁵ gibi tabiat bilimlerinin alt dalları arasında sıraladığı astrolojiyi bu tanımlamanın dışında tutarak astronomiyi matematiğin dört temel bilim dalından birisi olarak kategorize etmektedir.¹⁶ Aristo'nun kendi eserlerinde ilimleri sınıflandırmaya tabii tutmasından etkilenerek yapılan bu açıklama, astronomi ve astrolojiyi iki farklı kategoride değerlendiren İslâm filozoflarının büyük çoğunluğu tarafından kabul görmüştür. Özellikle yukarıda değindiğimiz gibi Farabi *İhsâ'ü'l-'Ulûm* adlı eserinde bu ayrımı açıkça ifade etmektedir.

İlimleri tasnif etme geleneği ilk olarak Aristo'da görülmektedir. Aristo ilimleri tasnif ederken astronomiyi dört matematiksel bilimden birisi olarak görür ve bu ilmin amacını yıldızların hareketlerini incelemek ve geometrik yapılarının belirlenmesi olarak tanımlar.¹⁷ İslam bilim tarihinde astronomi ile astrolojinin arasının kesin sınırlarla çizilmiş olması astronominin temelinde hesabı esas alması, astrolojinin ise gök cisimlerinin hareketlerinden çıkarılan anlamlara, işaretlere ve çeşitli spekülasyonlara dayanmış olmasından dolayıdır.

Fergânî (ö.861), Sâbit b. Kurre (ö.901) ve Bettânî (ö.929) gibi İslam astronomları İlm-i feleğin net bir tanımını yapamamışlardır. İsimleri anılan bu astronomlar, Batlamyus döneminde yaşayan Yunanlı bilginler gibi sadece evrende yer alan gök cisimlerinin hareket ve yörüngeleriyle ilgilenmişlerdir. Ayrıca geometrik şekiller kullanarak gök cisimlerinin hareketlerini açıklamışlardır. Kullandıkları geometrik şekiller sayesinde herhangi bir zaman diliminde yıldızların konumlarını rahatlıkla hesaplayabilmişlerdir. Böylece gökteki hareketlerin ortaya çıkış nedenleri ve evrende yer alan tüm gök cisimlerinin niteliklerine yönelik yapılan çalışmalar, astronominin dışında bırakılarak tabiat felsefesi alanı içinde değerlendirilmiştir. Bunun sonucu olarak da İslâm bilginlerinin gökte dairevî olmayan hareketlerin varlığını neden imkânsız gördüklerini, gökteki hareketlerin menşeyini, feleklerle yıldızların özelliklerini ve bunların yapısının neden küre şeklinde olduklarına dair bilgi edinmek isteyen

¹⁴ Resâilu İhvâni's-Safâ ve Hullânu'l-vefâ Dâru Sâdr (İhvân-ı Safâ Risaleleri), çev: Ali Durusoy (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012),1: 83.

¹⁵ Yüz hatlarından karakter tahlili.

¹⁶ Hasan Akkanat, "İbn Sina'nın Aklî Bilimlerin Bölümleri Adlı Risalenin Çeviri ve İncelemesi" *Dini Araştırmalar*11, s. 31, (2008): 195-234, erişim 20 Mayıs 2021, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/52025>.

¹⁷ Yavuz Unat, *İlk Çağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2013),1.

kimseler, tabiat felsefesiyle ilgili kitaplara ve kelâm kitaplarına başvurmak zorunda kalmıştır.¹⁸ Bu da kelâm ilminin diğer ilmi disiplinlerle ne derece yakın olduğunu bizlere göstermektedir.

1.1.1. Astronomi Biliminin Gelişim Evreleri

Eski Yunanlılar tarafından doğa bilimlerinin M.Ö. III., IV. Ve V. Yüzyıllarda geliştirildiğinden bahsedilir. Fakat Eski Yunanlıların da doğa bilimleriyle alakalı bilgileri kendilerinden önce yaşamış olan uygarlıklardan aldıkları da aşikârdır. Eski Yunan düşünürleri de var olan bu gerçeği gizlememişlerdir. Örneğin M.Ö. 450’li yıllarda yaşamış olan Antik Yunan tarihçisi ve yazarı Herodot’un aktardığına göre astronomi, Babilliler tarafından ortaya çıkarılmıştır. Yunanlılar ise Babillilerin bilgilerinden yararlanmışlardır.¹⁹ Geometriyi ise Mısırlıların ortaya çıkardığını ve Yunanlıların da geometriyi Mısırlılardan aldığını söyler. Herodot’a göre bu doğa bilimleri tamamıyla güncel yaşamdan kaynaklanan zorlukları aşmak için, yani diğer bir deyişle pratik kaygıdan doğmuşlardır. Herodot, dönemin Mısır kralının halkına tarımsal faaliyetler yapması için kira karşılığı tarım arazisi vermesi ve bu arazilerin her yıl nehir taşması sonucu belli bir küçülmeye uğradığından bahseder. Nehir taşması sonucu arazisi küçülen insanlar kralın huzuruna varıp derdini anlatırlardı. Kral da arazilerinin nehir tarafından ne kadar yutulduğunu tespit edebilmek maksadıyla kendi adamlarını gönderirdi. Herodot’un aktardığına göre geometri bu şekilde bir sosyolojik arka plan sebebiyle ortaya çıkmıştır.²⁰ Aynı zamanda Aristoteles de matematiğin beşiği olarak Mısır’ı gösterir. Tutulma kayıtlarına baktığımız zaman Mısırlılar belli bir döneme kadar tutulmaları izleyip kayıt altına alırken Babil astronomisinde ise tutulmalar daha hassas bir şekilde gözlemlenip kayıt altına alınmıştır. Babilli astronomlarca gezegenlerin konumları da sistemli bir şekilde gözlemlenmiş ve M.Ö. ikinci bin yılın başlarında kaydedilmeye başlanmıştır.²¹

¹⁸ Fehd, “İlm-i Felek”, 126.

¹⁹ Van der Waerden, "Babylonian Astronomy. III. The Earliest Astronomical Computations". *Journal of Near Eastern Studies*. Vol.10, (1951): 20.

²⁰ Herodotus, *An Account of Egypt*, çev: George Campbell Macaulay, (2013) erişim: 25 Mayıs 2021, <https://www.gutenberg.org/files/2131/2131-h/2131-h.htm>.

²¹ Herman Hunger, John Steele, *The Babylonian Astronomical Compendium MUL.APIN*, Ed. John Steele, (Abingdon: 2019 Routledge), 187,188.

Yaklaşık olarak M.Ö. 600 yıllarında Babilliler tutulmaları ve opozisyon²² konumlarını kesin bir şekilde tespit edebilmek amacıyla yüksek düzeyde matematik geliştirerek gezegenlerin hareketlerini tanımlamışlardır. Babillilerin “MULAPIN” adı verilen ve Babil astronomi ve astrolojisinin birer özeti şeklinde açıklanabilecek olan tabletlerine baktığımızda da gezegenlerin hareketleri ve gezegenlerin yıldızlar arasındaki konumlarını değiştirdiklerinden, fakat güneş ve ay ile aynı yolda seyahat ettiklerinden bahsedilir. Bu tabletlerde gezegenlerin döngüleri hakkında da ayrıntılı bilgiler mevcuttur.²³ Fakat Babil astronomisi Yunan astronomisinde olduğu gibi geometrik-kinematik modelleri içermemekteydi. Babillilerin geliştirmiş olduğu astronominin Yunan astronomisi derecesinde başarılı olmasına rağmen tamamen olgusal bir muhtevaya sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Mısır astronomisi ise daha çok zaman ölçümüne dayalı takvim belirlemeye yönelik bir çabanın ürünüdür. Mısırlılar için Nil nehri tarım yapabilmek için büyük bir önem taşımaktaydı. Bu bakımdan Nil nehrinin taşma mevsimlerini hassasiyetle belirleyebilmek için takvim çalışmalarına öncelik vermişlerdir. Ayrıca Mısırlıların astronomiyle alakalı çalışmalarının temelini mitolojik ve dini unsurlar içermekteydi. Mısırlılar gök cisimlerini tanrı olarak telakki etmişler ve gökyüzünde cereyan eden hadiselerin tanrıların eylemi olduğunu kabul etmişlerdir. Kısacası Mısır astronomisinin dini ve mitolojik öğelerin ağır bastığı bir hüviyete bürünmüş olduğunu söyleyebiliriz.²⁴ Dolayısıyla ilk çağ uygarlıklarında gözlemlenen astronomik faaliyetlerin Herodot’un da ifade ettiği gibi pratik kaygıdan ötürü ortaya çıkmasının yanında dini ve mitolojik bağlantıları olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bilim tarihçisi olan Aydın Sayılı da Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarında görülen matematik, astronomi ve tıp gibi ilimlerin faydacılık özelliğinden bahsederek ilimlerin ortaya çıkışı ile insan ihtiyaçları arasındaki bağlantının önemine dikkat çekmektedir. Aydın Sayılı, eski uygarlıklarda ilmi çalışmaların başlangıcı olarak da insanların aralarında iş bölümü yapma gereksinimi duyacak kadar büyük topluluklar halinde yaşamlarını sürdürmeleri ve tarımsal faaliyetlerin başlamasını esas almaktadır.²⁵

²² Güneş' le bir dış gezegenin veya Ay' ın Yer' e göre simetrik olduğu (uzanımı 180°) konum.

²³ James Evans, *The History and Practice of Ancient Astronomy*, (New York, 1998: Oxford University Press), 297, Herman Hunger, John Steele, *The Babylonian Astronomical Compendium MUL.APIN*, Ed. John Steele, (Abingdon: 2019 Routledge), 11.

²⁴ Unat, *İlk Çağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, 5-6-8.

²⁵ Aydın Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını,1991), sayı:47, 8.

İnsanlık tarihinde astronomi ilminin gelişimini beş farklı evreye ayırıp incelemek mümkündür. Astronominin ilk evrelerinde astronomi daha çok tarımsal faaliyetleri düzenlemek ve mevsimleri belirlemek amacıyla toplumsal açıdan büyük bir önem taşımaktaydı. Babil’de bulunan astronomlarca M.Ö. ikinci bin yılın ortalarında sistematik bir şekilde gezegenlerin konumları gözlemlenerek iki binli yılların başında da kayıt altına alındı. M.Ö. 600 yıllarında ise gezegen hareketlerinin ve konumlarının kesin bir şekilde gözlemlenebilmesi için yüksek düzeyde matematiksel yöntemler geliştirildi fakat geliştirilen bu yöntemler Yunanlı astronomlarınki gibi geometrik-kinematik modellerden yoksundu. İlk dönemlerde yaşayan insanların uğraştığı astronominin olgusal bir yanı bulunmaktaydı ve astronomi ile alakalı problemler genellikle mitolojik bir çözümleme ile ele alınmaktaydı.²⁶

Mezopotamya uygarlığının kozmoloji anlayışları, kozmogoni²⁷ ve mitoslar alanına, dini hikâyeler sahasına girmektedir. Mezopotamyalılar gözlemsel sahanın içine girmeyen bu gibi konularla gözlemlenebilir, deneysel alanları birleştirip insan zihninin olayları bir bütün halinde yorumlamasının önünü açan ilk uygarlık olarak büyük bir öneme sahiptirler. Yunanlılarda gözlemlenen felsefi nitelikte düşüncenin arka planına baktığımızda da kozmogoni ve mitolojik öğelerin felsefi düşünceyi tetiklediğini görebilmekteyiz. Nitekim öte yandan Yunan düşüncesinde yer işgal eden teogoni²⁸ ve kozmogoninin temelinde de Mezopotamya mitolojisi önemli bir yer teşkil etmektedir.²⁹

Eski uygarlıklarda gözlemlenen mitsel ve dini temelli astroloji esasında daha sonraki dönemlerde bilimsel bir hüviyete kavuşan astronominin bir basamağı olarak görülebilir. Fransız bilim tarihçisi Abel Rey de bütün ilimlerin ortaya çıkmasının tetikleyicisi olarak din ve sihir gösterir. Sihir ve dini ilmin ve teknolojinin menşei olarak görerek deneye dayalı teknik bilgilere de sihir ve dinin kaynaklık ettiğini iddia etmiştir. Ona göre teknoloji sihirle olan bağlantısını kaybettiği nispetinde ilmi bir hüviyete kavuşur.³⁰

İlk çağlarda yaşayan topluluklar yaşamlarını zor koşullar altında sürdürdüklerinden dolayı astronomi ve evrende cereyan eden hadiseler üzerinde

²⁶ Unat, *İlk Çağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, 1.

²⁷ Kozmogoni: Evrenin kökeni, mahiyeti üzerine bilim öncesi açıklamalar içeren ilim için kullanılan terim.

²⁸ Teogoni: Tanrıları konu edinen ve tanrıların nereden geldiklerini, mahiyetlerini konu edinen mitlerdir.

²⁹ Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, 338.

³⁰ Abel Rey, *La Science Orientale Avant les Grecs*, (Paris, 1942: Bibliothèque De Synthèse, Historique), 70,71, Akt. Aydın Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, 24.

araştırmalar yapmak için henüz olgunlaşmamışlardı. Sadece hayatlarını idame ettirmek için kendi çevrelerini güvende tutma arayışı içerisindeydiler. Yaşanılan doğal afetler ve bir takım olumsuz unsurlar onları doğanın güçlerini anlamaya ve kontrol altında tutmaya itti. Bu sayede astronomi ilmi ilk çağda yaşayan insanların dikkatini çekmiş oldu. Bu çağlarda oluşan astronomiye ilgi, olaylara anlam verebilme faaliyetinden ziyade bir takım sosyal gereksinimlerden dolayı ortaya çıkmıştır.³¹

İlk çağlarda ortaya çıkan astronomi faaliyetlerinin bilimsel olma gibi bir iddiası olmayıp daha çok toplumsal ihtiyaçların ve zaruretlerin giderilmesine yönelik çalışmaları içeriyordu. Bu yönüyle ilk dönem astronomisi yaşamsal faaliyetlerini tarımdan karşılayan insan toplulukları için büyük bir önem arz etmekteydi. Bu sebeple ilk çağlarda ortaya çıkan astronomi gelişmelerinin bir sosyolojik arka planı olduğunu söyleyebiliriz. Bu çağlarda yapılan meteorolojik gözlemlerin bilimsel kaygıdan doğmadığını tamamıyla pratik bir kaygıdan doğduğunu söylemek mümkündür.

İlk dönem insanların astronomi faaliyetlerinin arka planında geleneklerin büyük bir etkisinden söz etmek mümkündür. Bu dönemde insanlar çevrelerinde oluşan ve açıklayamadıkları doğa olaylarından korku duyarak bu doğa olaylarına tapınmaya başladılar. Bu sebeple ilk dönem astronomisi bilimsel bir ilimden ziyade dinsel tören veyahut büyü olarak kabul edilmiştir.³² Evren hakkında ortaya atılan teoriler ilk çağlarda deney ve gözlem olmaksızın sadece çıplak gözle görülebilen gezegenler hakkında tefekkür yoluyla felsefe yaparak bu gezegenler ve yaşadığımız dünya hakkında çıkarsamalar yapılmıştır. Daha sonraki dönemlerde ise ampirik (deneysel) gözlem önem kazanmış ve olgulara karşı yoruma dayalı yöntemlerden ziyade evren hakkında bulgularımıza bilimselci yaklaşım hakim olmuştur.

Olgusal astronominin yerini kuramsal astronomiye bırakmasıyla astronominin ikinci evresi başlamaktadır. Olgusallıktan kuramsallığa geçiş hadisesi ise Eski Yunan dönemini kapsamaktadır. Eski Yunanlılar astronomide geometrinin kullanımına önem verip astronomiyi geometri ile temellendirmişlerdir. Fiziksel gerçekliği olan veyahut olmayan geometrik modeller geliştirerek gezegenlerin hareketlerini tespit etmeye dayalı sistem bütünlükleri kurmaya çalışmışlardır. Eski Yunanlılar oluşturdukları geometrik-kinematik modellerle gökyüzündeki sistemi açıklama girişimlerinde bulunmuşlardır.³³

³¹ Kırbıyık, *Babillilerden Günümüze Kozmoloji*, 1.

³² Kırbıyık, *Babillilerden Günümüze Kozmoloji*, 1.

³³ Unat, *İlk Çağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, 1.

Eski Yunan astronomisinde ilk astronom olarak tarih kitaplarına geçen kişi Milletli Thales'tir. (M.Ö. 624- M.Ö. 565) Thales Mısırlılardan yılın 365 gün olduğunu öğrenmiştir.³⁴ Suyun her şeyin ilk kaynağı olduğuna inanan Thales, yeryüzünü de dairesel bir disk biçiminde düşünmekteydi. Thales'e göre dairesel bir disk biçiminde olan yeryüzü ise bir tahta parçası gibi suyun üstünde yüzmektedir.³⁵

Astronominin temeline geometrinin konulması Pythagorasçılar (M.Ö. VI. Yüzyıl) ile başlamaktadır. Pisagor'a (Pythagoras) (M.Ö. 570-495) göre sayılar doğada meydana gelen her olayın sebebi idi. Pisagor'un dünya görüşü, matematik ve müziğin, tıp ve kozmolojinin, madde, akıl ve ruhun, din ve bilimin birleşimlerinden oluşmaktadır. İnsanların sanatla meşgul olmalarını matematiksel olarak açıklayan ilk kişi olması yönüyle de önem arz etmektedir. Pisagor, evreni küresel bir şekilde düşünmüştür. Dünyayı da küre biçiminde düşünmekle beraber dünyanın küresel olan bu evrenin merkezinde yer aldığını kabul etmiştir. Pisagor'a göre Güneş, ay ve diğer gezegenler merkezleri aynı olan dairesel yörüngelerde muntazam bir şekilde dönerler. Gezegenlerin her biri ise iç içe olan ayrı kürelere bağlıdır. Var olan bu küreler müziği oluştururlar ve bunlara "müzik küreleri" denilmektedir. Müzik notalarını kürelerin yarıçapları belirler. Her kürenin çıkardığı ses diğerlerinden farklılık arz etmektedir. Kürelerin yarıçaplarına göre çıkardıkları seslerin ayrı olması Pisagor'un müziğin oluşmasında titreşim faktörünü bildiğini göstermektedir. Günümüz modern biliminde de gezegenlerin güneşin etrafında belirli bir frekansla döndükleri bilinmektedir.³⁶ Pisagor'un etkileri İslam dünyasında da görülmektedir. İslam dünyasında yer alan sayılar ve müzikle ilgili teoriler Pisagor'dan izler taşımaktadır. Mesela İhvân-ı Safâ Pisagorcucu öğretilerden etkilenip sayılara mistik birtakım anlamlar yükleyerek tam sayılar vasıtasıyla birbirinin bölünenlerinin toplamına eşit olan sayılara yani dost sayılara ulaşmaya çabalamıştır.³⁷ Matematik âlimi ve aynı zamanda fakih olan İbn Fellûs el-Mardîni de (ö.1232) sayıları sınıflandırma ve sayıların özelliklerini açıklama noktasında Pisagor geleneğini izlemektedir.³⁸ Pisagor'un Felsefe ve kelim alanında da birçok âlimi etkilediğini

³⁴ Unat, *İlk Çağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, Ankara, 18.

³⁵ John Louis Emil Dreyer, *History of the Planetary Systems from Thales to Kepler*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1906), 11.

³⁶ Kırbıyık, *Babillilerden Günümüze Kozmoloji*, 15,16.

³⁷ Resâilu İhvâni's-safâ ve Hullânu'l-vefâ Dâru Sâdr (İhvân-ı Safâ Risâleleri) , 1: 43.

³⁸ Sonja Brentjes, "The First Perfect Numbers And Three Types Of Amicable Numbers In A Manuscript On Elementary Number Theory By İbn Fallûs", *Erdem* 5, sy. 11(1988), 471, erişim 5Haziran 2021, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/693083>.

görmek mümkündür. Kindî,³⁹ Ebû Bekirer-Râzî,⁴⁰ , Sühreverdî el-Maktûl,⁴¹ , Fahreddin er-Râzî⁴² gibi isimler Pisagor'un görüşlerini nakledip ondan etkilenmişlerdir.⁴³

Olgusal astronomiden kuramsal astronomiye geçiş evresini; Toplumsal gereksinimlerin karşılanması amacıyla astronomiye ihtiyaç duyulması evresinden ayırmak gerekmektedir. Bu geçiş evresi, insanın bağlı bulunduğu büyük bir sistemin parçası olarak bağlı olduğu sistemi anlama ve anlamlandırma faaliyetine geçiş aşaması olarak da düşünebilmek mümkündür. Toplumun refah seviyesi arttıkça diğer bilim dallarının da gelişimi doğru orantıda gelişim göstermiştir. Bu noktada pratik kaygılardan doğan astronomi de bilimsel kaygı temelli bir aşamaya geçmiş bulunmaktadır.

Geometrinin astronomi ilmi içerisine dâhil edilmesi az önce ifade ettiğimiz gibi Pythagorasçılar ile başlamakta ve daha sonraları ise Eudoxus (M.Ö. 337) ile astronomi matematiksel bir hüviyete bürünmüştür.⁴⁴ Antik çağ filozofları tarafından önerilen kozmolojik sistemler hem genel prensipleri bakımından hem de ince ayrıntıları bakımından birbirlerinden oldukça önemli farklara sahiptir. Antik çağ filozoflarının evren görüşleri mitolojik ve dinsel temalı olup kozmolojik yorumlarının temelinde mitsel ve dini öğelerin yoğunlukta olduğunu görmekteyiz. Bu farklılıklara rağmen hepsinde ortak bir özellik bulunmaktadır. Bu ortak özellik ise tüm gezegenlerin dairesel bir yörüngede hareket ettikleridir. Gezegenlerin dairesel bir yörüngede dolandıkları Eudoxus (M.Ö. 337) tarafından da kabul edilmekle birlikte gezegenlerin dairesel hareketlerini açıklama noktasında yetersiz kalmaktaydı. Eudoxus gezegenlerin hareketlerini basit bir hale getirip açıklayabilmek için ortak merkezli küreler teorisini ortaya koydu. Eudoxus yeryüzüne eş merkezli olan küreler sistemini benimsedi. Bu sisteme göre gezegenlerin hareketleri bu kürelerin varlığına bağlıdır. Güneş ve Ay için üçer adet küre, diğer beş gezegenin (Jüpiter, Satürn, Mars, Merkür, Venüs) karmaşık yönlü hareketleri olduğundan dolayı da hareketlerini açıklayabilmek için daha fazla

³⁹ Yakub bin İshak el-Kindî, Felsefi Risâleler, çev. Mahmut Kaya, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 246-248.

⁴⁰ Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî, Felsefe Risâleleri, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 21.

⁴¹ Şihâbüddîn es-Sühreverdî, *El-Elvâhu'l-İmâdiyye (Hikmet Levhaları)* çev: Ahmet Kamil Cihan, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 158.

⁴² Fahrettin Coşguner, İdris Çakıroğlu, "Fahreddîn er-Râzî'nin Müzik Risalesi", *Current Research in Social Sciences* 2, sy. 1 (2016), 15, erişim 13 Ocak 2022, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/229341>.

⁴³ Melek Dosay Gökdoğan, "Pisagor", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 34 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 293.

⁴⁴ Unat, *İlk Çağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, 1.

küreye ihtiyaç vardı. Bu sebeple diğer beş gezegene de dörder adet küre eklemişti. Sabit yıldızlar için de bir adet kürenin yeterli geleceğini hesap ederekten toplamda yirmi yedi adet küreyi gezegen hareketlerini açıklayabilmek için kullanmıştı. Eudoxus'un ortak merkezli küreler sistemi esasında karmaşık bir yapı içerisinde olduğundan dolayı anlaşılması zor bir sistemdir. Ona rağmen Kepler (1571-1630) dönemine kadar ortak merkezli küre anlayışının etkisini görebilmekteyiz.⁴⁵ Eudoxus'un matematiksel temelli ortak küreler sistemi Aristoteles (M.Ö. 384-322) döneminde somutlaştırılarak fiziksel bir zemine oturacaktır.⁴⁶

Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine* adlı eserinde evrenle alakalı bilgiler vermektedir. Aristoteles, Thales'in yeryüzünün bir tahta parçası gibi suyun üstünde durduğu düşüncesini eleştirir. Suyun da doğal olarak kendi kendine havada asılı durmayacağını elbet bir şeyin üstünde durduğunu bu sebeple bu önermenin geçerli olamayacağını iddia eder.⁴⁷ Ona göre evren dairesel bir şekilde döndüğünden dolayı sonsuz olamaz, sınırlı bir yapıya sahiptir. Aristoteles'e göre dairesel dönen herhangi bir cisim mutlaka sonlu, sınırlı olmalıdır. Bir cisim tanımlandırıldığında o cismin sınırlı bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin üçgen, daire, dörtgen vesaire gibi cisimler sınırlı bir yapıya sahip olduğundan dolayı onları anlamlandırabilmekteyiz. Sonsuz bir daire, sonsuz bir üçgen düşünülmemeyeceğinden dolayı da gözlemlediğimiz evrenin de dairesel bir yönelimi olduğundan ötürü sınırlı bir yapıya sahiptir.⁴⁸ Maddenin tümünün var olduğumuz evrende toplandığından dolayı söz konusu bu sınırlı evrenin dışında herhangi bir cisim de olmayıp tek bir evren söz konusudur.⁴⁹ Aristoteles Güneş tutulmasının yarım ay biçiminde olduğundan yola çıkarak diğer gök cisimlerinin de küre biçiminde olduğu çıkarımını yapmaktadır. Ay tutulmalarında da belli bir iç bükey çizgisi olduğundan bahsederek yeryüzünün de küre biçimli olmasının zorunlu olduğunu dile getirir. Aristoteles'e göre yıldızların görüntüleri yardımıyla yeryüzünün dairesel olduğunun kanıtlanması yanında yeryüzünün çok da büyük olmadığını görebilmekteyiz. Örneğin kuzeye veya güneye doğru gidildiğinde başımızın üstündeki yıldızlarda farklılıklar gözlemlemekteyiz. Kimi yıldızlar Mısır'da ve Kıbrıs'ta görülebilirken kuzey ülkelerinde görünmemekte ve kuzey ülkelerinde sürekli görünmekte olan yıldızlar da güney ülkelerinde doğup batmaktadır. Aristoteles bu örneklerden yola çıkarak

⁴⁵ Dreyer, *History of the Planetary Systems from Thales to Kepler*, 90,91.

⁴⁶ Dreyer, *History of the Planetary Systems from Thales to Kepler*, 121,122.

⁴⁷ Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, çev: Saffet Babür, (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1997), 153.

⁴⁸ Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, 36,37.

⁴⁹ Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, 69.

yeryüzünün pek de büyük olmadığını iddia etmektedir. Aristoteles yeryüzünün çevresini ölçmeye çalışan matematikçilerin yeryüzünün çevresini dört yüz bin stadion⁵⁰ büyüklüğünde olduğunu söylediklerini de aktarmaktadır.⁵¹

Aristoteles evreni ay-altı ve ay-üstü olmak üzere kesin sınırlarla iki bölgeye ayırmaktadır. Bu iki bölge birbirlerine kıyasla farklılık içermekte olup, madde tipleri ve biçimleri olarak tamamıyla farklıydılar. Aristoteles'e göre ay-altı evrende üç türlü değişim söz konusudur. Birincisi maddelerin özsel mahiyetlerinin yani töz (cevher) değişimidir. Bir tahta parçasının yanıp kül hale gelerek asli özelliğini kaybetmesi bu türden değişime örnek olarak gösterilebilir. İkincisi ise bir maddenin renk değiştirmesi gibi niteliksel değişimlerdir. Üçüncü değişim ise bir şeyin miktarında azalma ve çoğalmanın olmasıdır. Bu değişimler kısacası ay-altı evrende oluş ve bozuluşun hâkim olduğunu kanıtlamaktadır. Ay-altı evrende hava su, toprak ve ateşten oluşan dört element yer alırken ay-üstü evrende ise beşinci öge olan ve tanrısal olarak kabul edilen eter vardı. Bu madde tüm uzayı doldurmaktaydı ve var olan tüm gök cisimlerinin cevherini oluşturmaktaydı. Ay-üstü evrende oluş ve bozuluşun olmayışı onun tanrısallığına bir kanıt niteliğindedir. Ay-üstü evrende sadece özel bir tür göksel hareket meydana gelmektedir. Fiziksel küreler üzerinde taşınan gök cisimleri ve yıldızlar muntazam dairesel yörüngeler izlemekteydiler ve bu dairesel hareketler sonsuza dek sürüp gidecektir.⁵²

Aristoteles'in evreni ay-altı ve ay-üstü şeklinde ayrıma tabii tutması İslam kültüründe Meşşai filozoflar tarafından kısmen değiştirilerek kabul edilmiştir. Meşşai filozoflardan olan Fârâbî'ye (872-950) göre Tanrı ile ay-altı evren arasında Cebrâil veya Rûhulkudüs adı verilen faal akıl bir aracı pozisyonundadır.⁵³ Kelamcılar ise ay-altı ve ay-üstü şeklinde yapılan ayrımı kabul etmemektedirler. Kelamcılar, Allah'ın dışında kalan tüm âlemin cismani olduğu görüşünde hemfikir olmaktadır. Ancak yaşadığımız âlemde bazı şeyler beş duyu organımızla hissedilip kavranırken bir takım varlıklar ise bu beş duyumuzun algı seviyesini aşmaktadır. Kelamcılar ise bu durumu açıklamak için âlemi görünen ve görünmeyen (şâhid ve gâib) şeklinde ayrıma tabii tutmuşlardır. Kelamcılara göre bu iki âlem arasında cevher ve arazlardan meydana gelmiş olma bakımından herhangi bir farklılık bulunmamaktadır. Bu farklılık bazı varlıkların şeffaf

⁵⁰ Eski Yunan ölçü birimi. Tahmini olarak 185 metreye tekabül etmektedir.

⁵¹ Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, 139,173.

⁵² Edward Grant, *Orta Çağda Fizik Bilimleri*, çev: Aykut Göker, (Ankara: Verso Yayınları, 1984), 31.

⁵³ Mahmut Kaya, "Fârâbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 12 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 149.

olması sebebiyle beş duyu alanımızın sınırlarına girmemesinden ve bazı varlıkların nesnelere ise katı olmasından dolayı beş duyu alanımızla kavranılmasından ileri gelmektedir.⁵⁴

Matematiğin gerçek manada astronomi ilmi içerisinde kullanıldığı dönem ise Claudius Ptolemy-Batlamyus (M.S. 150 civarı) ile başlamaktadır. Batlamyus, astronomide matematiksel-geometrik bir sistemin temellerini atarak evrende merkez olarak Dünyayı esas alan bir Yer Merkezli Sistem kurmuştur.⁵⁵

Astronomi tarihinin üçüncü evresi ise Batlamyus'un yer merkezli sistemine yapılan muhalifliklerin çoğalması ve artık yeni bir astronomi modeline ihtiyaç duyulması dönemlerini kapsamaktadır. Batlamyus'un geliştirdiği yer merkezli kuram bazı olgusal hatalar içermekteydi. Bu olgusal hataları giderebilmek maksadıyla yer yer Batlamyus sistemine sadık kalınarak farklı sistemler geliştirildiyse de yer merkezli sisteme karşı da yoğun eleştiriler yapılmıştır. Batlamyus sistemine yapılan eleştirilerden büyük çoğunluğu ise İslam astronomlarınca yapılmıştır. Bu eleştiriler sonucu yeni evren modelleri ortaya çıkmış bu evren modellerinden Güneş Merkezli Sistemi Copernicus (1473-1543) ortaya atmıştır.⁵⁶

Üçüncü evre astronomi ilmi açısından yoğun gelişmelerin yaşandığı bir evredir. On altıncı yüzyılın sonlarına doğru Danimarkalı gökbilimci Tycho Brahe (1546-1601) Aristoteles kozmolojini sarsacak sistematik gözlemler yapmıştır. Tycho Brahe'nin dönemin Danimarka Kralı II. Frederick'in kendisine bağışladığı Hveen adasında yıllar boyunca yapmış olduğu gözlemlerinden istifade eden Kepler, (1571-1630) Eski Yunan'dan beri kabul gören astronomi sistemine büyük bir darbe vurarak bu görüşü ortadan kaldırdı ve gezegenlerin yörüngelerinin elips olduğunu dairesel olmadığını açıklamaya çalıştı.⁵⁷

Teleskopun gelişimi ve astronomide kullanılması da bu evrede yer almaktadır. Teleskop sayesinde astronomik gözlemler daha sağlıklı bir şekilde yapılabilmiş ve gökyüzünün tahmin edildiğinden daha karmaşık bir yapıda olduğu gözlemlenmiştir. Teleskop aracılığıyla gözlemlenen bu karmaşık yapının matematiksel düzlemde değerlendirilip sistematik bir açıklaması ise Newton kanunlarıyla mümkün olabilmıştır. Bu sayede Güneş sistemindeki hareketlerin izahı yapılabilmiş ve hem teleskop

⁵⁴ Çağır Karadaş, *Kelâm Düşüncesinde Evren ve İnsan*, (İstanbul: Emin Yayınları, 2011), 95,96.

⁵⁵ Unat, *İlk Çağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, 1.

⁵⁶ Unat, *İlk Çağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, 2.

⁵⁷ Unat, *İlk Çağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, 2.

sayesinde hem de Newton kanunlarının astronomik olayları açıklama becerisi ile astronomların ilgisi yıldız sistemlerine kayarak gök mekaniği gelişmiştir. Newton'un Evrensel Çekim Yasası'nı açıklaması ve teleskopun keşfiyle on sekizinci yüzyılda dinamik astronomi alanı büyük bir gelişme kat etmiştir. Bu yüzyılda gözlem olmaksızın gezegen konumlarının belirli bir hassasiyetle matematiksel olarak belirlenebilmesi dinamik astronomi alanındaki başarının ne boyutta olduğunu açıklamaktadır.⁵⁸ Özellikle teleskopun astronomi ilmi içerisinde kullanılmasıyla beraber gözlemlenebilir evrenin⁵⁹ insanoğlu için genişlemesi, evrenin tahmin edildiğinden daha büyük ve karmaşık bir yapı olduğu konusunda astronomide yeni bir çığır açmıştır. Bu yeni astronomi dönemi evrende çözülecek farklı problemlerin doğmasına neden olmuş ve çeşitli bilimsel ve felsefi izahlar bu doğrultuda gelişip çoğalmıştır.

Astronomi tarihinin dördüncü evresi ise optik biliminin astronomik faaliyetler içerisinde kullanılmasıyla başlamıştır. Bu döneme kadar olan astronomik gözlemler gezegenlerin ve yıldızların çıplak gözle ve sonraki yıllarda ise teleskopla gözlemlenmesinden ibaretti. On dokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde optik biliminin de yardımıyla yıldızlar çok uzakta olsalar bile yıldızlardan gelen ışıklar sayesinde yıldızların kimyasal özelliklerini, hangi elementlerden oluştuklarını tespit edebilmek bu dönemde mümkün bir duruma gelmişti. Ayrıca yine bu dönemde fotoğraf plağının bulunmasıyla beraber gökyüzü uzun pozlama modunda fotoğraflanabilmiş ve teleskopla görülmesi dahi mümkün olmayan yeni gök cisimleri keşfedilmiştir.⁶⁰ Günümüz fotoğrafçılığında da özellikle gece çekimleri ve astronomik çekimlerde uzun pozlama modu kullanılır. Bu mod sayesinde objektife daha uzun süreli ışık girer ve çıplak gözle görülemeyen yıldız fotoğrafları elde edilmiş olur. O yüzyıllarda da yeni yıldız keşifleri bu uzun pozlama modu sayesinde olmuştur.

Astronomi ilminin gelişiminin beşinci evresi yani son evresi ise yirminci yüzyılın ikinci yarısında astronomik faaliyetlerde kullanılan roketlerin ve radyo teleskoplarının kullanılmasıyla başlayıp günümüze kadar devam eden bir evre olarak sınıflandırmak mümkündür. Günümüzde kullandığımız radyo mantığı gibi çalışan radyo teleskopları sayesinde yirminci yüzyıla kadar evrenin sadece görüntüsüyle ilgilenirken artık evrendeki cisimlerin sesleri de astronomi incelemeleri arasına girmiştir. Öte

⁵⁸ Unat, *İlk Çağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, 3.

⁵⁹ Evren içerisinde herhangi bir noktadan bakıp teorik olarak görebileceğimiz en uzun mesafe gözlemlenebilir evrendir.

⁶⁰ Unat, *İlk Çağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, 3.

yandan roket teknolojisi ile de insanoğlu ilk defa yüzyıllar boyunca gözlemediği uzaya çıkabilmiş ve bu sayede detaylı gözlemler yapabilmıştır. Radyo teleskopları ve roketler sayesinde evrenin görülebilir alanının da ötesine ulaşabilen insanlığın ilgisi bu denli geniş bir evrende başka varlıkların olabileceği ihtimaline kaymaya başlamıştır.⁶¹ Son dönemlerde geliştirilen ileri teknoloji içeren teleskoplar sayesinde evrenin gözleyebildiğimiz büyüklüğü tam olarak iki katına çıkmıştır.⁶² Astronominin gelişiminin son evresi olarak görülen bu dönem teknolojik imkânların gelişmesiyle beraber gözlemlenebilir evren boyutunu daha da arttırarak insanlığın varoluşsal sorgulamalar içerisine girip evrende yalnız olup olmadığını düşündürmeye sevk etmiştir. Çünkü daha önce insanlığın zihninde sınırlı bir evren tasavvuru vardı ve zamanla gelişen teknolojinin de yardımıyla gözlemlenebilir evren boyutunun artmasıyla beraber insanlar evrende yalnız olup olmadıklarını sorgular bir hale gelmişlerdir. Yaşadığımız son yüzyılda astronomik gözlemlerin önem kazanması ve gözlenebilir evren boyutunun artması, insan zihninde çeşitli soruların belirmesine sebebiyet vermiş ve özellikle felsefe ve din alanında farklı soru alanları doğmuştur. Din ve felsefe alanında gündeme gelen sorulardan bazıları ise evrenin bu denli büyük olmasına gerek var mıydı? Yaratıcı için büyük bir evren yaratmak müsriflik midir? Diğer galaksi ve gezegenler neden yaratıldı? Geniş bir evren modelinde Tanrı fikri dışlanabilir mi? Varoluşsal açıdan bu denli büyük bir evrende yaşamak insanı amaçsızlığa götürebilir mi? Gibi sorulardır.

1.1.2. İslam Öncesi Arap Toplumlarında Astronomi

Arapça *ilm el-hey'e* veya *vey el-felek* diye anılan astronomi, matematiksel bilimler (el-'el-f erriyādiyye) arasında yer almakta ve *ar aḥkām en-nucūm* veya *şinā'at aḥkām en-nucūm* (yıldızlardan hüküm çıkarma bilimi veya sanatı) diye anılan astrolojiden ayırt edilmektedir. İslamiyet'ten önce yaşayan Arap toplumlarındaki astronomi faaliyetlerine bakacak olursak ise İslam'dan önce yaşayan Arapların bilimsel temelli bir astronomiden yoksun oldukları görülmekle beraber yıldızlar hakkında geniş bir bilgi birikimleri vardı. Arapların yıldızlarla alakalı zengin bilgilerinin kaynağı olarak Keldani astronomisinden yararlanmış oldukları tespit edilmiştir.⁶³

⁶¹ Unat, *İlk Çağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, 3.

⁶² Kırbıyık, *Babillilerden Günümüze Kozmoloji*, 69.

⁶³ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 2: 3.

Araplarda yıldızların hareket konumlarıyla hava durumu ve iklimler arasında ilişki kuran, bir takım takvimlere kaynaklık eden, halkın astronomi ve meteoroloji bilgisi “Envâ” adıyla anılmaktadır. Enva terimini açıklayacak olursak;

“Envâ, sözlükte güçlkle ayağa kalkma, doğrulma, yükselme; ağır bir yük sebebiyle eğilme, meyletme mânalarına gelen nev’ isminin çoğuludur. Terim olarak, bir yıldızın veya yıldız takımının şafak vakti batarken aynı anda aksi yönden ‘rakib’ denilen mukabilinin doğması anlamına gelmekte, böylece aynı zamanda cereyan eden hem doğuş (tulû’) hem batış (sükût) hadisesini ifade etmekte, bundan dolayı da bazı dil âlimlerince ezdâddan sayılmaktadır. Nev’in başlıca anlamının yükselme, doğrulma olması sebebiyle asıl doğuş kavramını ifade için tercih edilmesi gerekirken Araplar onu ağırlık sebebiyle eğilme, meyletme anlamından ötürü daha ziyade batış karşılığında kullanmışlardır. Ayrıca ismin bu iki zıt anlamdan hangisine delâlet ettiği, yıldızın hangi tabiat hadisesine sebebiyet verdiğiyle de ilgilidir; çünkü bir yıldızın doğuşu ile batışının farklı olayları meydana getirdiğine inanılmaktadır.”⁶⁴

Eski Arapların yaşadığı coğrafya ve o dönemin koşulları düşünüldüğünde yıldızlar Araplar için büyük bir önem taşımaktaydı. Yıldızlar sayesinde geceleyin yollarını bulabiliyorlardı. Yol rehberliği ile birlikte Araplar, yıldızların iklim değişiklikleri ve meteorolojik olaylarda rol oynadıklarını düşünmekteydiler. Bu sebeple yıldızları daima gözlem konusu yapmışlardır. Arapların yıldız gözlemleri ilmi bir temele dayanmayıp sadece gündelik gözlemlerden ibarettir. Bu gözlemler dönemin Arap şiiri ve secilerinde de görülmektedir.⁶⁵ İslam öncesi ve erken dönem Arap şiirlerine baktığımızda 300’den fazla yıldızın adının geçmekte olduğunu görmekteyiz. Bu yıldızların isimlerinin bazıları Sümerce ve Akadca’ya dayanmaktadır. Ayrıca 7. Yüzyılda Arap toplumlarının burçlar hakkında bilgileri olduğu ve bu bilgilerinin de İslam öncesi döneme kadar uzanmış olduğunu söyleyebiliriz.⁶⁶

Dönemin Arap şiirlerine bakacak olursak şiirlerde anlatılanların mecaz ve istiare sanatı kullanılarak yıldızların hareketleri ve gökyüzü olaylarından çıkarılan meteorolojik bilgileri kapsamakla beraber bazı yıldızların güneşle olan ilişkisi, yıldızların güneşle birlikte batması ve güneşten önce doğması arasındaki zaman dilimi ile ilgilenen ve Arapların iftihar vesilesi olan ilm-i envâa dair zengin bilgiler yer almaktadır. Söz konusu Arap şiirlerinde geçen yıldız adları ve yıldızların sebep olduğu bazı meteorolojik olaylar diğer nesillere de aktarılmak amacıyla basitçe formüle

⁶⁴ Muharrem Çelebi, “Enva”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 11 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 257.

⁶⁵ Çelebi, “Enva”, 257.

⁶⁶ Sezgin, *İslam’da Bilim ve Teknik*, 2: 3.

edilmişlerdir. Yıldızlarla alakalı var olan bu bilgileri bir çeşit ortak hafıza gibi sözlü bir şekilde diğer nesillere de aktarmışlar ve bu sözlü malzeme ile eski Arapların toprak, su ve havayla olan münasebetlerinin izahını, göklerin yeri yönettiği şeklinde kadim bir inanca dayandırdıklarını göstermektedir. İslamiyet'ten önceki Arapların oluşturdukları astronomi, astroloji-meteoroloji karışımı ilkel sayılabilecek kozmolojik bilgilerin kaynağının Mezopotamya ve Kuzey Sâmi uygarlıklarından esinlenerek meydana getirdiklerini söyleyebiliriz. Arapların bu ilkel kozmolojik öğretilerinde, yağmurun yağması, sıcak ve soğukların başlaması, mevsim değişiklikleri, suların çekilip kabarması, bitkisi örtüsünde meydana gelen değişiklik, bolluk ve kıtlık meydana gelmesi gibi çeşitli doğa olaylarının müsebbibi olarak yıldızları görmekte ve bu sebeple yıldızlara bir çeşit ilahlık atfetmekte ve çeşitli niyazlarda bulunmuşlardır.⁶⁷

İslam öncesi Arapların envâ sistemine dönecek olursak özetle envâ, güneş yılının belirli dönemlere bölünebilmesine olanak tanıyan birtakım yıldız kümelerinin doğuş ve batışının gözlemlenmesi ile ilgili bir hesaplama sistemidir. Gökyüzünde yılın belirli zamanlarında yıldızların görünmesi havanın değişeceğine işaret olarak meteorolojik bir hadise olarak algılanmaktadır. Bu sebeple nev' ifadesi, fırtına veya yağmur anlamlarına gelmektedir.⁶⁸ Yıldız ve takımyıldızlarının doğuş ve batışı ile başlayan ve tahmini olarak yirmi sekiz dönemlik bir güneş yılında yaşanan meteorolojik olayları takip ve tahmin etme bilgisi olarak yorumlayabiliriz. Yıldızların birbirlerine göre farklı batış zamanları (örneğin Süreyya takımyıldızının yedi gün, Hen'a yıldızının bir gün) ile nev' adı verilen farklı bir döneme girilmekte ve belli bir takım yıldızların doğuşu ve batışı ile de hava durumu tahminleri yapılmaktaydı. Bu şekilde on dört çiftten müteşekkil yirmi sekiz yıldız veya takımyıldızın doğuş ve batışları ile başlayan yirmi sekiz sabit döneme ayrılmış ilkel bir güneş yılı takvimi elde edilmiş oluyordu. Daha sonraki aşamalarda ise Araplar, İslâm'dan önce kabul etmiş oldukları ayın dünya etrafındaki hareketini belirten yirmi sekiz durak ile (menâzil) yirmi sekiz envâi birleştirdiler ve sonuçta sistemi, her biri 12° 50'lık eşit yaylardan oluşan yirmi sekiz bölümlü bir zodyak haline getirdiler. Bu sisteme göre bir yılda yirmi sekiz yıldız veya takımyıldızın her biri, on üç günlük yirmi yedi ve on dört günlük bir sabit dönemi (nev')

⁶⁷ Muharrem Çelebi, "Enva",257.

⁶⁸ Ali Bakkal, *İslam Astronomi Tarihi*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 24.

temsil etmekte ve yirmi sekiz menzil oluşturmaktadır. Bu sisteme göre de toplamda 365 gün elde edilmektedir ($27 \times 13 = 351 + 14 = 365$).⁶⁹

İslamiyet öncesi yaşamış Arapların geliştirmiş oldukları bu envâ sistemi daha sonraki yıllarda coğrafyanın genişlemesi ve tercüme hareketleri başta olmak üzere farklı birçok etkenden dolayı envâ içerikli kitaplara İbrânî, Süryânî, Fârisî, Kıptî ve Grek gibi farklı kültürlerle ait astronomi bilgileri ve takvim sistemleri de girmiştir. Bu şekilde zamanla gelişen envâ kültürünün izine günümüzde de rastlamak mümkündür. Günümüz duvar takvimlerinde rastladığımız cemrelerin düşmesi, çeşitli fırtınaların esmesi, suların kabarması ve çekilmesi, bitki örtüsündeki değişiklikler gibi tabiat olaylarının tamamen gezegen ve yıldızların hareketlerine bağlanmış olduğu görülmekte, dolayısıyla günümüz takvimlerinde de envâ sisteminden izler görmek mümkündür.⁷⁰

İslam dünyasında ileriki zamanlarda astronominin matematiksel bir temele kavuşmasıyla beraber envâ sistemi bilim literatüründen çıkarılmış fakat İslam astronomisinin önde gelen şahsiyetlerinden olan El-Bîrûnî'nin el-Âsârü'l-bâkıye adlı eserinde Arapların envâ sistemine yer vermiştir.⁷¹ Bu da İslam dünyasında ilmi gelişmelere rağmen bilimsel temeli olmayan envâ kültürünün unutulmadığını devam ettiğini göstermektedir.⁷²

İslamiyet öncesi Arapların geliştirmiş oldukları envâ ilmi ile astrolojinin yakın bir ilişkisinden söz etmemiz mümkündür. Esasında ilm-i envâ, astronomi ile astrolojinin yoğrulup hibrit edilmiş bir versiyonudur. Astroloji (İlm-i ahkâm-ı nücûm) bilindiği üzere yıldızların ve gezegenlerin insanları ve bazı olayları etkilediği inancına dayalı matematiksel olmayan sözde bir ilim dalıdır. Astronominin matematiksel temelli diğer ilimlerden farkı ise gezegen ve yıldızların insan hayatında ve yaşanan olaylarda birer etkisinin olduğuna ve bu yıldız ve gezegenlerin birer işaret olduğundan yola çıkılarak geçmiş, gelecek ve bugün hakkında kehanetlerde bulunmanın mümkün olduğuna inanılmasıdır. Bu bakımdan astrolojiye astronominin metafizik versiyonu da diyebiliriz. İslam ilimler tasnifi geleneğinde Astroloji, tabii ilimler arasında görülmüş ve astronomi ile arasında yakın ilişki bulunmakla beraber ismindeki ‘‘ahkâm’’ terimi nedeniyle astronomiden ayırdığı konusunda ittifak edilmiştir. Astronomiyi yani İslami terimle karşılığı olan İlm-i ahkâm-ı nücûm’u tabii astroloji ve ahkâm astrolojisi olmak üzere iki

⁶⁹ Muharrem Çelebi ‘‘Envâ’’, 257.

⁷⁰ Muharrem Çelebi ‘‘Envâ’’, 258.

⁷¹ Ebü’r-Reyhân el-Bîrûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsârü'l-bâkıye)*, çev: Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 239-242.

⁷² Muharrem Çelebi ‘‘Envâ’’, 258.

gruba ayırmak mümkündür. Tabii astroloji eski astronominin kozmolojik modellerini esas alarak feleklerin yani gökkürenin, yeryüzünde ve atmosferdeki dört ana unsura, toprak, su, hava ve ateşe bağlı olaylar üzerinde yarattığı etkileri konu alarak tahminlerde bulunur. Ahkâm astrolojisine gelecek olursak ise gezegen ve yıldızların insanın kaderinde rol oynadıkları inancıyla yola çıkarak gelecek hakkında kehanetlerde bulunur. ilm-i envâ da yağmurun yağması gibi meteorolojik olayları önceden tahmin etmek için gökyüzünü incelemesi bakımından tabii astroloji disiplinlerinin başında gelmektedir.⁷³

Özetle İslam öncesi Arap toplumlarında bilimsel temelli bir astronominin olmadığını, yıldızların ve gök çizimlerinin hareketlerini meteorolojik doğa olaylarına ve iklim değişikliklerine bağladıklarından dolayı da bu gök cisimlerini ve yıldızlarını takip eden bir sistem (envâ) oluşturduklarını söyleyebiliriz. Tarih öncesi çağlarda insanların yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamaları için zorunlu olarak gök cisimlerinin hareketlerini gözlemledikleri gibi Araplarda da benzer bir yapı olarak yaşamsal ihtiyaçların temini için gök cisimleri ve yıldızların hareketlerinden yardım alma tavrını görmekteyiz.

1.2. KELAM GELENEĞİNDE ÂLEM ANLAYIŞI

Teknoloji ve bilimsel alanda yaşanan gelişmelere paralel olarak çevremizdeki canlı ve cansız yapılar, işleyişler v.b. hakkındaki bilgilerimiz detaya kavuşmakta ve daha önce bilmediğimiz olgular artık bildiğimiz ve üzerinde detaylı incelemeler yaptığımız alanlara dönüşmektedirler. Var olduğumuz ve bu sistemin içerisinde yaşadığımız evren de bu alanlardan biri olmaktadır. İnsanlığın evren algısı da zaman geçtikçe ve bilimsel alanda ilerleme kat ettikçe değişmekte, evrenin yapısı ile alakalı daha önce tahayyül bile edilemeyen kanıtlara ulaşılmaktadır. Evrende gözlemlenen bu değişikliklerin yansımaları sadece fizik ve astronomi alanında sınırlı kalmayarak felsefe ve teoloji alanını da kapsamaktadır.

Tezimizin ana problemini oluşturan genişlemekte olan büyük evren modeli, evrenin genişlemekte olduğu ve gözlemsel verilerle de evrenimizin tahmin ettiğimizden daha da büyük bir alanı kapsadığı ancak 20. Yüzyılın ilk yarısında bilimsel olarak kanıtlanabilmiştir. İnsanlık tarihi için henüz çok yeni sayılabilen bu gelişme hakkında klasik dönemde ve 20. Yüzyıldan önce yaşamış olan kelimcilerin geniş evren modeli özelinde yorum ve tartışmalarına pek rastlanmadığı gibi günümüzde kelam alanında

⁷³ Tefvik Fehd, “İlm-i Ahkâm-ı Nücûm”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 22 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 124,125.

yapılan yüksek lisans ve doktora çalışmalarında da geniş evren modeli ile alakalı örneklerin olmadığını görmekteyiz.⁷⁴ Kelam alanında geniş evren modeline kısıtlı bir şekilde değinen tek örnek daha sonra kitaplaştırılan “Güncel Kelam Tartışmaları” adlı sempozyumun son bölümlerinde yer almaktadır. Bu kısımda muhteşem büyüklükteki evrene kıyasla sadece toz zerresi hükmünde olan Dünya’da yaşamın oluşması için bu kadar büyüklükte bir evrene gerek var mıdır meselesi ele alınmıştır. Müzakere kısmında evrenin büyüklüğü hakkında özetle şu konular tartışılmıştır;

- 1- Evrenin devasa büyüklüğe sahip olmasının altında yatan hikmetin bizler tarafından bilinmesi pek mümkün değildir. Öte yandan bilimsel anlayış, bizlere dünyamızın varlık sahasına çıkabilmesi için şu an içinde bulunduğumuz geniş evren modelinin olması gerektiğini söylemektedir. Bilim adamlarının dünyamızın oluşumu için, şu an içinde bulunduğumuz geniş evren modelinin olması gerektiğini ifade etmeleri işimize gelen bir bilgidir. Bilim adamları dünyanın oluşumu için böyle bir evren gerekiyordu diyorsa elimizden bu bilgiyi öpüp başımıza koymaktan başka çare gelmemektedir.⁷⁵
- 2- Evrenin muazzam derecede büyük olması aslında evreni algılayan bizlerin algısından öte bir şey değildir. Durduğumuz yerden baktığımız zaman evren bize çok büyük gözükmektedir. Fakat ışık hızında hareket kabiliyeti kazanabilseydik evren bize o kadar da büyük görünmeyecektir. Bunun sebebi ise cisim hareket ettiği müddetçe cisimlerin boyutunun düşmesidir. Dolayısıyla bizim büyüklük ve küçüklük algısı net bir kavramı karşılayamayıp göreceli bir kavram olmaktadır. Bu yüzden evrenin çok büyük olarak ifade edilmesi karşısında sorulması gereken bu büyüklüğün neye göre ve hangi kıstaslara göre büyük olarak nitelendirildiğidir.⁷⁶
- 3- Şu anki mevcut teknolojik imkânlarımızın kısıtlı olması sebebiyle yakın gezegen ve galaksiler hakkında kısıtlı gözlemler yapabilmekteyiz. Medeniyetimiz zaman geçtikçe artan bilimsel ve teknolojik gelişmelerin yardımıyla belki Dünya’ya yayıldığımız gibi insanlığın önce Güneş sistemine daha sonraları ise diğer galaksilere ve son olarak da evrenin

⁷⁴ Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi, “Kelam”, erişim: 29.01.2022, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

⁷⁵ Mehmet Bulgen, Enis Doko, *Güncel Kelâm Tartışmaları*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014), 264.

⁷⁶ Bulgen, Doko, *Güncel Kelâm Tartışmaları*, 265.

tümüne yayılma imkânına kavuşması öngörülebilmektedir. Fakat bunun gerçekleşebilmesi için çok büyük teknolojik devrimlerin olması gerekmektedir. Öte yandan ışık hızıyla seyahat mümkün olsa dahi Samanyolu galaksisinin bir ucundan diğer bir ucuna ancak 1000 ışık yılında gidebilmekteyiz. Bu açıdan düşünüldüğünde tüm evrenin insanlık için yaratılmış olduğu ve insan, evrenin biricik varlığıdır şeklinde argümanlar insanı tatmin etme hissinden uzak kalmaktadırlar. Dolayısıyla kelamcılarının yapması gereken güncel kozmolojik verileri hesaba katarak insanın evrendeki yeri ve konumunu tartışmaya açık bir hale getirmek gerekmektedir.⁷⁷

- 4- Evrenin büyüklüğü karşısında insanın önemsiz bir varlık olarak görülmesinin altında yatan temel sebep tamamen psikolojiktir. İnsanların algısına göre bir şeyin küçük veyahut büyük olarak tanımlanması insanı veya başka bir şeyi değersiz kılmamaktadır. Örneğin yeni bir ev alırken veya büyük bir evde yaşarken ben büyük bir ev almayayım çünkü kendimi o evin içinde değersiz hissederim, değerim azalır gibi bir düşünce içine girmemekteyiz. Evren bir sürü galaksi ve gezegeni barındıracak biçimde muazzam büyüklükte olmayıp sadece bir tek güneş sistemi olsaydı dahi insanlar yine kendilerini değersiz olarak görebileceklerdi. Hatta evren sadece Dünya'dan ibaret olsaydı yine aynı şekilde düşünebilirdik. Dolayısıyla evrenin büyüklüğü karşısında insanın değersiz olduğu çıkarımı aslında psikolojik bir itiraz gibi durmaktadır. Bazen de bu durum tersine işleyebilmektedir. Mesela Kant'ı hiçbir Tanrı-varlık delili ikna etmemektedir. Öte yandan Kant, "Tanrı inancını bana getiren içimdeki sonsuz ahlak duygusu ve göğe baktığım zaman gördüğüm sonsuz yıldızlardır" demektedir. Kant evrene baktığında Tanrıyı hissedebilmektedir. Fakat bazıları ise evrene kıyasla dünyanın ve insanın küçüklüğünü müşahade ederek insanın değersiz olduğu çıkarımını yapabilmektedir. Buradan vardığımız sonuç ise evrenin büyüklüğünden yola çıkılarak insanın değersizleştirilmesinde felsefi bir itiraz söz konusu olmayıp tamamen psikolojik bir durum olmaktadır.⁷⁸

⁷⁷ Bulğen, Doko, *Güncel Kelâm Tartışmaları*, 275.

⁷⁸ Bulğen, Doko, *Güncel Kelâm Tartışmaları*, 277.

“Güncel Kelam Tartışmaları” adlı sempozyumda evrenin büyüklüğü ile alakalı verilen yanıtları incelediğimizde içinde yaşadığımız evrenin neden bu denli muazzam büyüklükte olması gerektiği ile alakalı delillerden ziyade daha çok evrenin büyüklüğünün insan algısının ürünü olduğu ve insan bakış açısıyla evrene bakıldığında evrenin bizlere ulaşamayacak derecede büyük gözüktüğünü müşahade ettiğimizi, dolayısıyla evrenin büyüklüğü konusunun göreceli bir kavram olduğuna dair açıklamalarda bulunulmuştur. Verilen yanıtlarda daha çok evrenin büyüklüğü konusu ile insan psikolojisi arasındaki ilişki üzerinde durulduğu görülmektedir. Yani evrenin büyüklüğünün fiziki boyutundan ziyade insan algısına yansıyan izlenimine önem verilmiştir. Öte yandan sempozyumda verilen bu cevaplar evrenin neden bu şekilde olması gerektiğine dair derin analiz ve yorum içermemekte olup kısa cevaplardan oluşmaktadır. Örneğin verilen yanıtlardan ilk maddeye baktığımızda evrenin bu denli geniş olarak yaratılmasının hikmetinin bizler tarafından bilinemeyeceği ifade edilmektedir. Bilim adamları dünyanın oluşumu için şu an içinde yaşadığımız evrenin olması gerektiği şeklinde görüş bildiriyorlarsa bizim işimize gelir ve bu bilgiyi öpüp başımıza koymaktan başka çaremiz yoktur şeklinde devam eden yanıtta da anlaşılacağı üzere evrenin genişliği konusu sempozyumda çok yüzeysel bir şekilde ele alınmıştır. Sempozyumun ilerleyen bölümlerinde zaten evrenle ve bilimle ilgili yaşanan son güncel gelişmeleri takip etmenin her zaman imkân dâhilinde olmadığı fakat bilim alanında ortaya çıkan yeni gelişmelerden haberdar olmamız gerektiğini, Batlamyus astronomisini esas alıp bu astronomiye göre kelam yapma imkânımız olmadığına göre Einstein ya da bir başkası, kim olursa olsun onu esas alıp kelamı ona göre yapmak durumunda olduğumuz ifade edilmektedir. Sempozyumun evrenin genişliğinin kelam-teoloji sahasına yansımaları ile alakalı görüşlerin bildirildiği kısmın son bölümünde ise ileriki yıllarda bu konulara ilgi duyarak araştırmalar yapanların çıkması gerektiğine dair görüşler bildirilmektedir.⁷⁹ “Güncel Kelam Tartışmaları” adlı sempozyumdan da anlaşılacağı üzere evrenin genişliğinin teoloji-kelam alanında ne gibi yansımaları olduğu hakkında detaylı bir araştırma yapılmadığı gözlemlenmektedir. Bu nedenle tezimizde geniş evren modeli hakkında kelamcılarının görüş ve tartışmalarına ve daha önce teoloji-kelam alanında yapılmış çalışmalara başvurmak olanaksız olduğundan dolayı tezimizde güncel fizik ve astronomi bilgisinden yararlanılarak geniş evren modelinin teoloji-kelam sahasındaki yansımalarını ve geniş evren modelinin en ideal

⁷⁹ Bulğen, Doko, *Güncel Kelâm Tartışmaları*, 280.

yaratma biçimi olduğunu savunduktan sonra geniş evren modelini tanrının varlığının delili olarak ele alacağız.

Klasik kelimeler geleneğinde evreni konu edinen meselelerin âlem terimi kapsamında yer aldığını görmekteyiz. Âlem kelimesinin anlamına baktığımızda “alâmet” ve “nişan koymak” anlamındaki “alm” veya “bilmek” manasındaki “ilm” kökünden türemiştir. Âlem, yaratıcısının varlığına alâmet teşkil eden, onun varlığının bilinmesini sağlayan şey demektir. Akıl sahibi varlıklardan sayılan insanlar, melekler ve cinler gibi varlıkları ifade etmek için “âlemûn-âlemîn”, bu varlıklar dışında kalan diğer varlıkları ifade etmek için de “avâlim” şeklinde çoğul anlamı kullanılır. Âlemin ifade ettiğimiz birinci şekliyle kullanımının canlı veya cansız tüm varlıkları kapsamaması da mümkündür. Genel kullanımda ise âlem terimi, ruh âlemi, tabiat âlemi, melekler âlemi, akıl âlemi, İslam âlemi, edebiyat âlemi gibi maddi ve manevi tüm varlıkları kapsamaktadır.⁸⁰

Âlem kelimesinin Kur’ân-ı Kerîm’de hem kâinatı hem de özel insanlar topluluğunu tanımlamak maksadıyla “âlemin” şeklinde çoğul kullanımıyla tam yetmiş üç kere geçmekte olduğunu görmekteyiz. Yetmiş üç defa kullanılmış olan âlemîn ifadesinin kırk ikisinde ise “rabbü’l-âlemîn” şeklinde zikredilerek Allah’ın var olan canlı cansız tüm varlıkların ilahı olduğu vurgulanmaktadır. Bu anlamların insanlığın ilk başladığı dönemden itibaren gelmiş geçmiş tüm insan toplulukları anlamında⁸¹ ve “*Size verdiğim nimeti ve sizi âlemlere üstün kıldığımı hatırlayın*”⁸² mealindeki ayette ifade edildiği gibi “çağın insan toplulukları” anlamında da kullanılmış olduğunu görmekteyiz. Kuran’da zikredilen “semavat” ve “arz” kelimeleri ile birlikte düşünüldüğü zaman bu adı zikredilen kelimelerin âlemi yani kâinatı ifade ettiği anlaşılmaktadır. Söz konusu bu tarz ayetlerde göklerin ve yerin kendiliğinden oluşmadığı ve bir yaratıcısının olduğu, Allah’ın göklerde ve yerde yani âlemde maddi ve manevi tasarruf ve hâkimiyetini kendi iradesinde bulundurduğu, semavatın sınırlarını kendisinin bildiği ve âlemde bulunan tüm canlı ve cansız, varlıkların kendisine boyun eğdiği bildirilmektedir.⁸³ Öte yandan Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan bir takım ayetler insanların dikkatini yoğun bir şekilde evrene ve gök cisimlerine çevirmektedir. Bu doğrultuda Kur’an ayetleri incelendiğinde arz kelimesi 448, semâ-semâvât kelimesi 329, şems (güneş) kelimesi 33, kamer (ay)

⁸⁰ Süleyman Hayri Bolay, “Âlem”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 2 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 357.

⁸¹ Ankebût, 29/10.

⁸² Bakara, 2/47.

⁸³ Bolay, “Âlem”, 357.

kelimesi 27, necm-nücûm (yıldız-yıldızlar) kelimesi 13, kevkeb-kevâkib (gezegen-gezegenler) kelimesi 5, felek (gök küre) kelimesi ise 2 yerde geçmektedir.⁸⁴ İnsanların dikkatini bu denli yoğun bir şekilde gökyüzüne çevirmek isteyen Allah, insanlardan bağılı buldukları evren sisteminin işleyişini tanımalarını ve bu işleyişin ardındaki yaratıcıyı görmelerini istemektedir.

İslam dünyasında özellikle düşünsel alanda bütün mümkün ve yaratılmış varlıkları tanımlamak üzere âlem terimi kullanılmaktadır. Bu terimin eş anlamlısı olarak “mümkînât”, “masivâ”, “mahlûkât” ve “masivallah” terimleri de kullanılmaktadır. Eş‘arî kelimelerinden İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî(1028-1085) ise “âlem” teriminin “alm” ve “alame” kökünden geldiğini söylemekte ve âlemi oluşturan tüm parçaların, cevher, araz, cüzler ve diğer parçaları ile bir yaratıcının varlığına işaret ettiğini iddia etmektedir. Âlem kelimesi ile aynı kökten gelen ilim kelimesi de Cüveynî'ye göre sahibinde bir ilmin bulunduğu delalet eder. Kelam kaynaklarında geçen ve Allah ve sıfatları dışında kalan her şey şeklinde ifade edilen âlemin tanımında “dışında” diye özellikle belirtilmesi, hulûl (enkarnasyon), tenasüh(reenkarnasyon), sudur (taşma) ve panteizmi (varlığın birliği) âlem tanımının kapsamı içerisine dâhil etmemek içindir. Çünkü Hıristiyanlar ve bazı fundamentalist mezhep üyeleri, tanrının insana hulul ettiğini, panteistler ise tanrının âleme mündemiş (içkin) olduğunu, felsefeciler ise âlemin tanrıdan zorunluluk yoluyla sudur ettiğini iddia etmişlerdir. Kelamcılar da tam bu noktada yaratıcı ile âlem arasında iç içelik şeklinde bir alanın olduğu bu tarz düşüncelerin önüne geçmeyi kendilerine bir hedef olarak belirlemişlerdir. Yaratıcının dışında kalan her şey olarak tanımlanan âlem, bir mekânda (hayyiz) kendi başına duran atomlar (cevher-i ferd) vasıtası ile bu atomlara bağılı durabilen arazlardan müteşekkildir. Kelamcılar âlemin parçalı olan yapısına dikkati çekerek Allah'ın bölünmesi ve parçalara ayrılmasının tasavvur dahi edilemeyeceğini ifade etmişlerdir. Atomlar kendi iradeleriyle birleşip bir bütün oluşturamayacaklarına göre bu birleştirmeyi yapacak olan ve parçalara ayrılması mümkün olmayan bir varlık olmak zorundadır.⁸⁵

Meşhur Eş‘arî kelamcılardan olan Sa‘düddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390) de âlem kelimesi için Allah'ın dışında bulunan ve Allah'ın bilinmesine yarayan bütün varlıkları ifade eden bir kelimedir der. Teftâzânî, cisimler âlemi, arazlar âlemi, bitkiler âlemi ve hayvanlar âlemi gibi tabirlerin âlem teriminin kullanımının kapsamına girdiğini dile

⁸⁴ Bakkal, *İslam Astronomi Tarihi*, 26.

⁸⁵ Çağfer Karadaş, *Bâkılânî'ye Göre Allah ve Âlem Tasavvuru*, (Bursa: Arasta Yayınları, 2003), 37,38.

getirir. Ona göre âlem Allah'ın dışındaki tüm varlıkları kapsadığından dolayı Allah'ın sıfatları da konu dışındadır. Çünkü Allah'ın sıfatları Allah'ın zatı olarak görülemediği gibi, Allah'ın zatından ayrı olarak da görülemez. Yerler ve üzerinde bulunanlar, gökler ve içinde bulunanlarla birlikte bütün parçalarıyla hadistir, sonradan yaratılmış ve yokluktan varlık alanına çıkarılmıştır.⁸⁶

11. Yüzyılda yaşamış ve tefsirci yönü daha ağır basan bir âlim olan Râgıb el-İsfahânî (ö.1108) ise Kur'an lafızlarının açıklandığı alfabetik bir sözlük niteliğinde olan *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân* isimli eserinde âlemi, felek ve onun kuşattığı cevher ve arazın ismi olarak tanımlar. Âlemi yaratıcıyı tanıyıp ona ulaşma konusunda bir ulaşım mekanizması olarak araçsallaştırarak Allah'ın da bizi kendisini tanıtmak maksadıyla âleme yönlendirdiğini söyler ve bu konu hakkında A'râf süresi 185. Ayeti örnek gösterir.⁸⁷

Kelamcılar âlemi “Allah dışındaki her şey” olarak tanımlarken aslında Allah ile evrenin içkin olduğu her türlü inanç ve düşünceleri reddederek “tevhîd-tenzih” ilkesini vurgulamışlardır. Kelamcıların kozmolojiye teolojik bir perspektiften yaklaşmaları onların âlem kavramıyla tevhîd ilkesi ve isbât-ı vâcibi birleştirmelerinden ileri gelmektedir. Bu yaklaşım ne mitolojik bir dile ne de bilimsel (deskriptif) bakış açısına benzememektedir. Kelamdaki tevhid ilkesi âlem ve Tanrı ayrımını kesin sınırlarla birbirinden ayırıp âlemdeki varlıkların kutsallaştırılmasını önlerken mitolojik tasvir ise doğaüstü varlık olarak atfedilen herhangi bir şeyi veya şeyleri yine âlem içerisinde bulmaya çalışır. Mitolojik dil, âlemi doğaüstü varlıkların tahakkümü altına sokarak bilimselliğe zıt bir şekilde açıklamalar getirir. Mitolojik tasvir bilime zıt olduğu gibi aynı şekilde âlemin ne bir parça ne de bütün itibarı ile Tanrı olmadığını söyleyen kelamcıların görüşüne de zıttır. Bilim de evreni ve evrendeki her türlü işleyişi yine evren içindeki süreçlerle açıklamaya çalışır. Kelamcılar ise evrenin Tanrı'nın koyduğu teolojik düzen üzere işlediğini iddia ederler. Evren, Tanrı'nın yaratıcı iradesi sebebiyle sistematik bir işleyişe sahiptir. Bu işleyiş “Sünnetullah” olarak da adlandırılır. Tanrının bu iradesinin muhâl şeyler hariç kısıtlanamaması, bu işleyişin, sünnetullah'ın ya da tabiat kanunları olarak adlandırılan şeyin özünde bir zorunluluk taşımadığına işaret etmektedir. Evreni sevk ve idare eden varlık, mitolojik anlatılarda olduğu gibi politeist

⁸⁶ Sa'düddîn et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, çev: Talha Hakan Alp, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 98.

⁸⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, çev: Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, (İstanbul: Çıra Yayınları,2010),721.

bir nitelik ve kaos taşımayan, insani eksikliklerden münezzeh, yasalarında bir değişiklik olmayan bir Tanrıdır. Böyle bir Tanrı'nın idare ettiği evrende onun yasalarını kendisinden başkasının değiştiremeyeceği gerçeği evrenin işleyişi yönünden bir stabilite kazandırmaktadır. Böylelikle kaosun olmadığı bir evrende yaratıcının evrenin işleyişine dair koyduğu yasaları keşfetmek suretiyle bilim yapmak mümkün hale gelmektedir.⁸⁸

Bilim kendi içindeki metodolojisinden ve doğası gereği insanın var olma amacının ne olduğu konusundaki soruları yanıtlamaz. Evrende var olan her türlü işleyişin sebep-sonuç ilişkisini kurarak o sistemin nasıl çalıştığına dair gözlemlendiği verilerden bir yol haritası çıkarır. Dolayısıyla bilim felsefi soruların ve anlam arayışlarının çözümlenmesi için başvuru niteliğinde bir araç değildir. Bilimden de böyle bir fonksiyonu beklemek anlamsız olacaktır. Kelamcıların evrene bakış açıları ise bilimsel olmakla beraber bilimin deney ve gözlem sahası içerisine giremeyen metafizik âlemlerde alakalı bir bağlantı kurma yoluyla evreni incelediklerini görmekteyiz. Kelamcılar teolojik perspektiften de yararlanarak evren hakkında görüşler ortaya atmışlardır. Böylelikle kelamcılar, bilimsellikten ödün vermeden bilimin eksik bıraktığı insanın anlam arayışına dair felsefi sorularını da yanıtızsız bırakmamışlardır.

Kelam ilminin doğası gereği kelamcının içinde yaşadığımız evreni görmezden gelerek herhangi bir probleme cevap arama noktasında dar bir bakış açısıyla yola çıkamayacağı aşikârdır. Çünkü evren birbirine bağlı neden-sonuç ilişkisi içeren sistemler bütünüdür. Örneğin günümüze kadar ulaşabilen en eski kelam eserlerinden biri olan Cahız (776-868) *Kitâbü'l-Hayevân* adlı eserinin “Kelamcıların Vasıfları” başlığında şunları ifade etmektedir;

“Mütekellim, din (kelâmü'd-dîn) sahasındaki uzmanlığını felsefe (kelâmü'l-felsefe) alanındaki uzmanlığı seviyesine getirmediğe kelamın tüm konularını kapsayamaz ve bu disiplinde uzmanlaşmak ya da reis mertebesine gelebilmek için gerekli niteliklere de sahip olamaz. Bizim nezdimizde âlim, her ikisini de kendisinde birleştirebilen kişidir.”⁸⁹

Kelam ilmini oluşturan ana konular bilindiği üzere iki kısma ayrılır. Bunlar; Celilu'l- kelam ve Dakik'ul- kelam'dır. Celilu'l- kelam ilahiyat, nübüvvet ve ahiret konularını ele alır. Buna kısaca usulü selase (üç temel esas) denir. Dakiku'l- kelam ise Allah'ın zatı ve sıfatlarını dışarda tutmakla beraber onun dışında kalan her şey olarak

⁸⁸ Mehmet Bulğen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 170-172.

⁸⁹ Cahız, *Kitâbü'l-Hayevân* (thk. Abdüsselâm Muhammed Harun), Beyrut,1969, II., 134. akt. Mehmet Bulğen, 20.

tanımlanmaktadır. Kelamcılar bu alanda çevrelerinde gördükleri evreni ve onun içyapısını, evreni oluşturan unsurları, evrende görülen değişimleri, bozulmaları buna bağlı olarak nedenselliği, zaman-mekân-boşluk gibi konuları Dakiku'l- kelim ana başlığı altında incelemeye tabii tutmuşlardır. Bu alanda ele alınan konular esasında Celilu'l- kelim alanına kaynak teşkil etmekte ve ilahiyat alanındaki konuları temellendirmeye yaramaktadır.⁹⁰ Dakiku'l- kelim çoğunlukla kozmolojik konularla ilişkilidir. Evreni oluşturan şeylerin doğası ve sıfatları problemi, insanın tabiatı meselesi ve nedensellik gibi konular dakik meseleleri oluşturmaktadır.⁹¹ Tezimizin inceleme alanını oluşturan konular da Dakiku'l- kelim konuları arasına girmektedir.

Kelamcılar Dakiku'l-kelim alanında incelemeler yapmışlar ve âlemle özel olarak ilgilenmişlerdir. Kelamcılar ilk dönemlerde âlemle ilgilenmelerinin sebebi olarak âlemden yola çıkarak Allah'ın varlığını ispatlama çabası içerisine girmiş oldukları görülmektedir. Daha sonraki dönemlerde ise kelamcılar, âlemden yola çıkarak yaratıcının varlığını ispat etme çabasından bağımsız olarak âlemi oluşturan unsurlar, âlemin mahiyeti ve âlemden meydana gelen hadiselerin Allah'la olan ilişkisi üzerinde yoğunlaşmışlardır.⁹²

Kelamcıların kozmolojiye olan ilgilerinin kaynağının ne olduğu günümüze kadar tartışılmamıştır. Kelamcılar fizik ve genel olarak da kozmolojiyle ilgilenmelerinin altında yatan sebebin, evrendeki işleyişlerden yola çıkarak bir yaratıcı unsura ulaşma çabası ve yaratıcının varlığının kanıtlanması olarak görülse de bu tespitin geçerli olduğunu söylemek çok zor olacaktır. Teolojik sonuçlara ulaşmak adına basit bir fizik bilgisinden yola çıkılabilirken kelamcılar ise yoğun bir çaba sarf edip fiziki problemlere dair derinlemesine bir tartışma içerisine girmişlerdir. Örneğin atomların parçalanabilmesi veya parçalanamayacağı, atomlar arasında boşluk var mı yok mu gibi meseleler kelamcılar arasında yoğun bir şekilde tartışma konusu yapılmıştır. Bu da kelamcıların kozmolojiye olan ilgilerinin sadece teolojik sonuçlara ulaşma adına olduğu tezini geçersiz kılar. 19. Yüzyılda yaşamış ve bir doğa bilimci olan Gerlof van Vloten de kelamcıların bu doğa bilimlerine olan özel ilgisine dikkat çekerek kelamcıların birer doğa bilimcileri ve kelim ilminin de felsefe görüntüsü verdiğini ifade etmiştir.⁹³

⁹⁰ Metin Yıldız, *Kelâm Kozmolojisi Mu'tezile'nin Âlem Anlayışı*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020), 9.

⁹¹ Alnoor Dhanani, *Kelâmın Fizik Kuramı*, çev: Mehmet Bulğen, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 12.

⁹² Yıldız, *Kelâm Kozmolojisi Mu'tezile'nin Âlem Anlayışı*, 8.

⁹³ Anton M. Heinen, çev: Mehmet Bulğen, "Kelamcılar ve Matematikçiler Süregelen Neticeleriyle Bir Tartışmanın İzleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 43 (2012), 307, erişim 20 Ocak 2022, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/162820>.

Tabiatı sistemli bir şekilde ele alan ilk müslüman kelamcı, Mu'tezili bir kelamcı olan Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'tır (ö. 226/841). Mu'tezile'nin Basra ekolünün kurucusu olarak da görülen Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'a göre cisim atomlardan oluşmaktadır ve sağ, sol, iç, dış, yan, üst yanları olan şeydir. Bir cisim bu altı parçanın oluşmasından ibarettir. Parçalanamayan bir cüz bu şekilde altı cüzden oluşmaktadır. Bu altı cüz birbirleriyle etkileşimde bulunana kadar renk, tat, koku v.b gibi diğer arazları kendi içlerinde bulundurmaktan yoksundurlar. Bu parçalar bir araya gelince cismi oluşturur ve renk, tat, koku gibi arazları içinde bulundurur. Atomlar birbirleriyle etkileşime girmekte ve buna bağlı olarak hareket etmekte veya hareketsiz kalmakta, başka atomlarla birleşmektedirler.⁹⁴ Bu basit yapıların birbirleriyle hareketel bir ilişkileri vardır. Birbirleriyle bitişip (ittisâl) bileşim oluştururlar ya da birbirlerinden kopup ayrılırlar (infisâl); yani hareket veya sükûn halindedirler. Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın bu atom teorisinde ince bir ayrıntı vardır. Bu da söz konusu atomların birbirleriyle olan bu etkileşimlerinde herhangi başka bir varlığa muhtaç olmadan atomların kendi iradeleriyle bu oluşları meydana getirmedir. Bu atomları hareket ettirip durduran ve bu sayede oluş meydana getiren yaratıcının kendi iradesidir.⁹⁵

Mu'tezili kelamcılarının atom öğretisini Eş'arîyye ve Mâtürîdiyye kelamcıları da çok büyük farklar olmaksızın kabul etmişlerdir. Sünnî atom teorilerinin sistemleştirilmesinde Bâkîllânî ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin büyük bir payı vardır. Eş'arîler daha çok yaratıcı ile âlem arasında var olan ontolojik zıtlığa dikkat çekmiş, âlemin yoktan yaratıldığı tezine deliller bulmaya çalışmış ve yaratıcı ile atomlar arasına girebilecek yaratıcıyı dışlayan, atomları irade sahibi cisimler olarak gören herhangi bir determinist zorunluluğa dayalı her türlü sebepleri dışlamayı, Allah'ı atomların hareketlerini irade eden mutlak fail olarak tanımanın bir gereği olarak saymışlardır. Bu şekilde yaparak atomculuğun tercihi ile Allah'ın tenzihi arasında bir bağ kurmuşlardır.⁹⁶

Ehl-i sünnet olarak nitelenen kelamcılar, âlemin cevher ve arazlardan oluştuğunu söylemişlerdir. Onlara göre atomların kalıcılıkları ve sabit bir özellikleri yoktur. Cevherler değişimlerin mahallidir. Atomların kendilerine belirli bir durum (vaz') kategorisinin nispet edilmediği zamanlarda hacimlerinin olamayacağını iddia

⁹⁴ Ebü'l-Hasen el- Eş'arî, "Cismin Mahiyeti" *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev: Mehmet Dalkılıç, (İstanbul: Kâbalcı Yayınevi, 2005), 247.

⁹⁵ Bolay, "Âlem", 360.

⁹⁶ İlhan Kutluer, "Cevher", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 7 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 454.

etmişlerdir. Bu kelamcılar, âlemi a'yân ve a'râz diye iki kategoriye ayırarak a'yânın basit olanlarını cevher (atom) diye isimlendirmişlerdir. A'yânın mürekkep olanlarına da cisim demişlerdir. Cisimlerin en az iki cevherden meydana gelebileceği konusunda ittifak etmişler ve arazların da başkasına bağlı olarak hacim kaplayabilen ve devamlı olmayan şeyler olarak tanımlanmıştır. Hareket, koku, tat, kudret gibi şeyler bu kategoriye girmektedir. Sonradan meydana gelmiş bulunan arazlar var olmaksızın aynlar da olamayacağından dolayı atomların ezeli olduğu inancının geçersiz olduğunu söylemişlerdir. Bu hususu şöyle sistematize etmişlerdir; Hâdisten önce bulunamayanın kendisi de hâdistir. O halde arazlarda olduğu gibi aynlara da yokluk tekaddüm etmiştir. Bu durumda aynların varlığı bizatihi kendilerinden olmuş olamaz. Onun varlığı ile yokluğu aklen eşittir; bu iki ihtimalden birini tercih edecek bir tahsis ediciye ihtiyaç vardır. O tahsis edici de Allah'tır.⁹⁷

Bu noktada Kelam atomculuğu, Eski Yunan atomculuğundan özellikle Demokritos atomculuğundan ayrılmaktadır. Demokritos atomların ezeli ve ebedi birer cisim olduklarını ve kendi iradelerinin bulunduğunu iddia etmiştir fakat İslam atomculuğu ise Allah'ın yaratıcı sıfatı ile bu atomları zaman içinde var veya yok edilen boyutsuz varlıklar olarak tanımlamıştır. Özellikle Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın bölünemeyen parça teorisi Allah tasavvuruyla doğrudan ilişkilidir. Bu atom teorisinin genel fikri ise, sınırlı ve hâdis bir birim elde etmek ve bu sayede atomların toplamından oluşan varlıklarından da sonlu olduklarını gösterebilmektir.⁹⁸

Atomcu filozofların âlem görüşlerini incelediğimizde, atomcu düşüncenin ilk temsilcisi olan Leukippos (M.Ö. V. yüzyıl) olmakla beraber atomcu düşüncenin sistematikleştirilmesi onun öğrencisi olan Demokritos (M.Ö.460) tarafından yapılmıştır. Leukippos'a göre Dünya'nın yüzeyi düz olup bir tympanon'a⁹⁹ benzemektedir. Demokritos ise Elaea Okulu'nun öne sürdüğü değişmezlik prensibini reddeder. Ona göre madde, sonsuz sayıda hareket eden ve son derece küçük olan bölünemez parçacıklardan oluşmaktadır. Bu söz konusu atomların birleşmesi ve ayrılmasıyla varlıklar var olup yok olur. Varlıkların yok veya var olması bu atomlara bağlıdır. Kısacası varlıklar atomla bağlantılı olduklarından dolayı değişime tabiidirler. Yeryüzünü disk biçiminde ve alt kısmını da basınçlı hava ile dolu olarak düşünen Demokritos'a göre atomlar yer çekimine uymaktadırlar. Farklı hacimsel özelliklere

⁹⁷ Bolay, "Âlem", 360.

⁹⁸ Bolay, "Âlem", 359, 360.

⁹⁹ Antik Yunan ve Roma'da kullanılan davul veya tefe benzer dairesel biçimde vurmali bir çalgı aleti.

sahip olan atomlardan daha ağır olanlar evrende aşağıya doğru çökerken daha hafif olanlar ise yukarıya doğru çıkmaktaydı. Atomlar arasında süregelen bu hareketlilik atomlar arasında çarpışmaya sebebiyet vermekte ve kendi aralarında dairesel bir girdap oluşturmaktaydı. Sonsuz uzayda ve sonsuz sayıda atom birleşerek evrenin farklı yerlerinde farklı sayıda dünyalar oluşturmaktaydı. Dünyaları oluşturan atomlar ayrılıp birleşmeye tabii olduğundan dolayı da bu dünyalar sürekli değişime uğramaktadır. Kimisi yok olurken kimisi var olmaktadır.¹⁰⁰

Kelam geleneğindeki atomcu teorileri incelediğimizde Demokritos'un cisimleştirdiği ve irade sahibi kıldığı aynı zamanda atomların ezeliğini ve ebediliğini savunduğu atom teorisine karşıt olarak İslami bir zeminde yaratıcının varlığını da kanıtlayan farklı bir atom teorisi geliştirmiş oldukları görülmektedir. Kelamcılar evreni kavramak için makro evrenden ziyade mikro evrene yoğunlaşarak maddenin en küçük yapı taşı olan atomlarla ilgilenmişlerdir. Evreni anlamlandırmak için evrenin en küçük biriminin ne olduğunu açıklama ihtiyacı içinde olmuşlardır. Çünkü makro evrene dair açıklamalar getirebilmek için onu oluşturan en küçük birimlerden başlanması gereklidir. Bu yüzden cisimlerin ne olduğunu ve işleyişlerini çözümlenebilmek için cisimleri oluşturan atomları inceleme konusu edinmişlerdir. Azınlık sayılabilecek kelamcılar hariç çoğunluk atomların bölünemezliği (el cüz-ü la yetecezza) prensibinden yola çıkarak âlemin de sonlu olması gerektiği şeklinde bir sonuca ulaşmış ve sonlu olan âlemin de bir başlangıcı olması gereklidir ve bu başlangıcı, yani yoktan var etmeyi ihdas edenin ise Allah olduğu sonucuna atomcu yaklaşımlarla ulaşabilmişlerdir.

Kelam atomculuğunun dolaylı olarak ortaya çıkarttığı sonuçlardan biri de 20. Yüzyılda bilimsel olarak kanıtlanacak olan uzay ve zamanın birbiri ile bağlı olduğu gerçeğini teorik olarak ortaya çıkarmasıdır. Çünkü sonlu bir evrende sonsuz bir zaman kavramı düşünmek çelişki doğurmaktadır. İslam filozofu Kindî cisimlerin sınırlı bir yapıya sahip olduğundan yola çıkarak evrenin de sonlu bir yapıya sahip olduğunu örneklerle açıklamaya çalışmıştır.¹⁰¹ Aynı şekilde Kindî, zamanın da sonsuz olamayacağını belirtmektedir. Ona göre zaman başlangıcı itibarı ile sonsuz bir yapıya sahip olsaydı varsayılan belirli bir zamana hiçbir zaman ulaşamazdı. Çünkü sonsuzdan varsayılan bir zamana doğru gidildiği vakit aradaki mesafe eşit sayıdaki zaman dilimlerini oluşturmaktadır. Sonsuz zaman ile varsayılan zaman arasındaki mesafe

¹⁰⁰ Dreyer, *History of the Planetary Systems from Thales to Kepler*, 26, 27.

¹⁰¹ Yakub bin İshak el-Kindî, çev: Mahmut Kaya, *Felsefî Risaleler*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 192-196.

biliniyorsa, varsayılan zamandan başlamak üzere geçmişe doğru uzanan sonsuz zaman ve varsayılan zaman arasındaki mesafe de eşit olmak durumundadır. Bu eşitlik, sonsuzdan varsayılan zamana doğru gitmekte olan ve varsayılan zamandan sonsuza doğru gitmekte olan kişi için de aynı zaman olduğu için söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla sonlu bir sayıya eşit olan sayının da sonlu olması icap etmektedir. Sonuç olarak sonsuz olan zaman sonludur. Bu çıkarım ise imkânsız bir çelişki içermektedir. Bu yüzden zaman mahiyeti itibarı ile sonlu bir yapıya sahiptir. O yüzden madde, hareket ve zamanın ezeli bir yapıya sahip olduğunu söylemek çelişki doğurmaktadır. Bunlardan hiçbiri ezeli değildir. Gerçekliğin başlangıcında ise ezeli olan bir yaratıcı vardır.¹⁰² Kindî'nin 9.Yüzyılda oluşturduğu argümanlarla evrenin sonlu olması gerektiğine dair yaptığı çıkarım kendisinden yüzyıllar sonra 19.Yüzyılda termodinamiğin ikinci kanunu olan entropi yasasının ortaya konulmasıyla beraber evrenin sonsuz olamayacağı, sonlu olması gerektiği bilimsel olarak da ortaya konulmuştur. Kindî'nin cisimlerin sonlu olmasından yola çıkarak zamanın da sonlu olması gerektiğine dair yaptığı akıl yürütmeyi filozof Immanuel Kant (1724-1804) farklı bir şekilde ele almaktadır. Kant, Tanrıyı varoluşun nedeni olarak ele almakta fakat zamanın nedeni olarak düşünmemektedir.¹⁰³ Kant, evrenin bir başlangıcı olduğu düşüncesine bizleri götüren sebeplerin olduğu kadar, evrenin sonsuzdan beri var olduğu karşı tezine de inanmak için geçerli sebepler olduğunu düşünmektedir. Ona göre evrenin bir başlangıcı olmadığı kabul edilirse herhangi bir olaydan önce sonsuz uzunlukta bir zamanın olması gerekecekti fakat Kant, bunu saçma bulmaktadır. Eğer evrenin bir başlangıcı olduğu kabul edilirse yine aynı şekilde ondan önce sonsuz uzunlukta bir zamanın da olması gerekmektedir. Tüm bu akıl yürütmelerden sonra Kant, o zaman evrenin bir başlangıcı varsa neden ortaya çıkmak için belirli bir anı seçmiştir? Sorusunu sormaktadır. Kant'ın evrenin bir başlangıcı olup olmadığı ile alakalı ortaya koyduğu savlar aslında temelde aynıdırlar. Her iki durumda da evrenin sonsuzdan beri var olup olmadığıyla alakalı sorular, zamanın sonsuzdan beri sürüp geldiği varsayımına dayanmaktadır. Oysa güncel astronomi ve fizik bilgisi bizlere zaman kavramının evrenden önce hiçbir anlamının olmadığını, evrenle beraber zamanın da ortaya çıktığını

¹⁰² Kindî, *Felsefi Risaleler*,200.

¹⁰³ Immanuel Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, çev: İonna Kuçuradi v.d. (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1999),111.

söylemektedir.¹⁰⁴ Kant, zamanın ve uzayın birbirinden farklı iki olgu olduğunu düşündüğünden dolayı evrenin başlangıcı olup olmadığı ile alakalı oluşturduğu tez ve antitezlerde zamanı sürekli olarak sonsuz olarak ele almaktadır. Oysaki zamanın evrenle beraber ortaya çıkmış olduğu teizmde bilinen bir olgudur. Kur'an-ı Kerim'de de zamanı yöneten bir gücün olduğuna ve zamanın insanın emrine verildiğine dair ifadeler bulunmaktadır.¹⁰⁵ Zamanın evrenle beraber ortaya çıkmış olduğunu M.S. 4. yüzyılda yaşamış olan Aziz Augustinus bile ifade etmektedir. Augustinus, Tanrı'nın evreni yaratmadan önce ne yaptığını soran kişilere cevaben yaratılmış bir dünya olmadan zamanın da olamayacağını söylemektedir.¹⁰⁶ İbnü'l-Arabî de bu türden soruların anlamsızlığına dikkat çekmiştir. Ona göre Allah dünyayı zaman kavramının olduğu bir vakitte yaratmamıştır. Dünyanın yaratılışından önce Allah'tan başka bir şeyin varlığı söz konusu olmamaktadır. Allah da zamana tabii değildir. Yaratıcının varlığı aklen dünyanın varlığını öncelemektedir. Yaratıcının varlığının dünyanın varlığını öncelemesi olayı kronolojik bir vaka değildir. Örneğin, Güneşin doğmasıyla günün başlaması olayında güneşin doğmasını günün başlangıcından ayıran hiçbir zaman aralığı yoktur. Dünya, zamanın dışında yaratıldığından dolayı bu türden sorular geçersizdir.¹⁰⁷ Tanrının evreni yaratmadan önce ne yaptığı sorusunun sorulması, insanların zihninde yaratıcının da zamana tabii olduğu düşüncesinden ileri gelmektedir. Zaman olgusunun yaratıcı için de geçerli olduğunu savunan bu düşüncelerin zihninden Tanrıdan önce ne vardı veyahut tanrıyı kim yarattı şeklinde soruların da gelmesi kaçınılmazdır. 12. yüzyılın meşhur âlimlerinden Gazzâlî de bu türden sorulara yanıt vermiştir. Ona göre âlemin varlığı için ispat edilen sebebin kadîm olması gerekmektedir. Eğer ezeli olmayıp hadîs olsaydı, bu hadîs olanın da bir sebebe ihtiyacı olurdu ki bu da teselsül¹⁰⁸ ortaya çıkarmaktadır. Teselsül ortaya çıktığında da bu durum sonsuza kadar sürüp gidecektir fakat bu durum mantık dışı ve imkânsızdır. Bu durumun ancak bir kadîmde son bulması gerekmektedir. Âlemin yaratıcısı dediğimiz sebep de tam olarak bu olmaktadır.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Stephan Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, çev: Sabit Say, Murat Uraz. (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1989), 25,26.

¹⁰⁵ Yunus 10/6, Nahl 16/12.

¹⁰⁶ Augustinus, *Confessions*, Chapter 30.

¹⁰⁷ Muhammed Hacı Yusuf, *İbnü'l-Arabî Zaman Ve Kozmoloji*, çev: Kadir Filiz, (İstanbul: Nefes Yayınları, 2021), 72.

¹⁰⁸ Nesne ve olayların sebep-sonuç ilişkisi içinde geriye doğru sonsuzca sürüp gitmesi anlamında terim. Bknz. Osman Demir, *"Teselsül"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c.40 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 536.

¹⁰⁹ Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İtikad'da Orta Yol*, çev: Kemal Işık, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 29.

Teselsül konusuna Seyyid Şerîf Cürçânî de değinmektedir. Cürçânî, teselsülün imkânsız oluşunu Şerhu'l-Mevâkıf'ta beş gerekçeyle açıklar ve mümkün varlıkların tamamının zorunlu varlıkta son bulacağını, bu sayede teselsülün kesileceğini ifade etmektedir.¹¹⁰

İlk bakışta kelamcıların hazır paketler halinde atom teorilerini farklı kültürlerden almış oldukları izlenimi oluşmaktadır fakat Mehmet Bulğen'e göre kelamcıların dışardan farklı uygarlıkların atom görüşlerini olduğu gibi almadığı, meşakkatli bir araştırma ve çalışma aşamasından sonra bu atomcu teorileri kuramsal bir şekilde geliştirmişlerdir.¹¹¹ Elbette eski Yunan kültürünün ilk dönem kelamcıları üzerinde etkileri yadsınamaz fakat kelamcılar salt dini savunma maksatlı teoriler geliştirmenin de ötesinde kendi zihin dünyalarında atomun neliği ve nasıllığı konusunda yoğun çaba sarf etmişlerdir. Kelamcıların bu çabasını görmeyip hazır bir şekilde atomcu görüşleri dışardan aldıklarını iddia etmek pek sağlam bir görüş gibi gözükmemektedir. Kelamcıların atom teorisiyle ilgilenmelerinin tek sebebini eski Yunan kültüründen gelen ve yaratıcıyı dışlayan atomcu teorilere karşıt görüşler dile getirmek maksadıyla yaratıcı unsuru da içine alan farklı sistemler geliştirmek olarak ele alırsak kelamcıların evreni oluşturan unsurlar hakkındaki yoğun tartışmalarını görmezden gelerek kendilerine haksızlık etmiş oluruz. Kelamcıların tek gayelerini dini öğretileri savunmak ve bu konudan dışarı çıkmamak olarak algılasak günümüze kadar ulaşan kelam alanındaki eserlerde yer alan atom, cisim, ışık, ses, hareket vesaire gibi fiziki konuları detaylı bir şekilde açıklamaya çalışmazlardı ve bu konularla alakalı birbirleriyle yoğun tartışmalar içerisine girmezlerdi.¹¹² İslam dünyasında kelam ilminin doğuşu ile kozmolojik konuların gündeme getirilip tartışılmasının arasından fazla süre geçmemiştir. Tahmini olarak kelam ilminin VIII. yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Diğer taraftan ise kozmoloji içerikli konuların ortaya çıkması ve bu konuların tartışılması ise yine aynı yüzyılın ikinci yarısından sonrayı bulmaktadır. Bu sebepten dolayı da kelamcıların kozmolojik tartışmaları Yunan felsefi ve bilimsel metinlerinin IX. Yüzyılda gerçekleşen tercüme faaliyetleri ile doğrudan bir irtibatının olmadığı görülmektedir. Kelamcıların kozmolojik teorileri tercüme faaliyetlerinden önce dile getirmiş olmaları, Hellenizm etkisinde bulunan Yeni Eflatunculuk, Dualizm, Maniheizm, Stoacılık ve Bardesyancılık gibi farklı dini unsur ve felsefi gelenekler ile

¹¹⁰ Seyyid Şerîf Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev: Ömer Türker, (İstanbul: Kırk Gece Yayınları, 2011), 458-467.

¹¹¹ Bulğen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*, 26.

¹¹² Bulğen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*, 21.

muhatap olup onlara karşı mücadele ederken doğal olarak kişisel münasebetler dolayısıyla edinmiş olabilecekleri kuvvetle muhtemeldir. Zaten kelamcıların dile getirdiği kozmolojik teorilerin temelinde sadece Yunan etkisinin olmadığı, kozmolojik öğretilerin sistemleştirilip teorileştirilmesinde İran ve Hint gibi farklı uygarlıkların ve kültürlerin etkisinin de olabileceği görüşü hâkimdir.¹¹³Bu doğrultuda İslam düşünce dünyasında özellikle Hint astronomisinin etkisi de gözlemlenmektedir. Hint astronomisini incelediğimizde, Hint uygarlığı astronominin en yüksek düzeyde olduğu döneme *Siddhantalar*'da ulaşmaktadır. Siddhanta kelime anlamı olarak “çözüm” manasını taşımaktadır.¹¹⁴ Siddhanta'larda astronomik çözümlerin yer aldığı bölümler mevcuttur. Örneğin Siddhanta'lardan olan *Surya-Siddhanta*'da¹¹⁵ Dünyaya göre gezegenlerin sırası verilmiştir. Yer'in etrafında sırasıyla Ay, Merkür, Venüs, Güneş, Mars, Jüpiter ve Satürn gezegenleri yer almaktadır. Ayrıca bu metinde gezegenlerin devirleri de verilmektedir. Merkür 115, Venüs 583, Mars 779, Jüpiter 398, ve Satürn 378 günde dolanımlarını tamamlamaktadırlar.¹¹⁶

Hint tarihindeki astronomlar arasında en önemli astronom olarak sayılan kişi Brahmagupta'dır (M.S.590). Brahmagupta'nın matematiksel astronomi metni olan *Brahmasphutasiddhanta* isimli eseri oldukça mühim bir eserdir. Söz konusu bu eser ile Hintli bilim adamı olan Aryabhata'nın (M.S. 476) *Aryabhatiya* isimli eseri İslam Dünyası'nda Arapçaya çevrilen ilk astronomi eserleri olması açısından da büyük önem arz etmektedir. *Aryabhatiya* isimli bu metin toplam dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Güneş, Ay, Dünya ve diğer gezegenlerin devinimleri yer almaktadır. İkinci bölümde ise geometri ve matematiksel formüller konu edinilir. Üçüncü bölümde Jüpiter ve Güneş yılı ile alakalı bilgiler ve gezegenler arası mesafelerin hesaplanmasına yer verilmiş ve dördüncü bölümde ise Ay ve diğer gezegenlerin Güneşe olan uzaklıkları ve diğer astronomi bilgileri yer almaktadır.¹¹⁷ *Brahmasphutasiddhanta* isimli eserin ilk bölümünde gezegenlerin birbirlerine olan uzaklıkları, hareketleri ve tutulmalar gibi olaylar ele alınmaktadır.¹¹⁸ Daha sonraki bölümlerde ise konular matematik ağırlıklı

¹¹³ Bulğen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*, 123.

¹¹⁴ Unat, *İlk Çağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, 12.

¹¹⁵ On dört bölümden oluşan Hint astronomisinde Sanskritçe bir tezdır. Surya Siddhanta, çeşitli gezegenlerin ve ayın çeşitli takımyıldızlara göre hareketlerini hesaplamak için kuralları açıklar ve çeşitli astronomik cisimlerin yörüngelerini hesaplar.

¹¹⁶ Aryabhata, *Sūrya Siddhānta*, çev: Ebenezer Burgess, (Calcutta: University of Calcutta,1935), 34,78.

¹¹⁷ Aryabhata, *Aryabhatiya*, çev: Walter Eugene Clark, (Chicago: The University of Chicago Press,1980).

¹¹⁸ Brahmagupta, *Brahmasphutasiddhanta*, (New Delhi: Indian Institute of Astronomical and Sanskrit Research, 1966), 1-45.

olup astronomi aletleri de konular içerisinde mevcuttur. Astronomi üzerine olan bir başka eser de yine Brahmagupta'nın eseri olan *Khandakhadyaka*'dır. Bu eser *Brahmasphutasiddhanta* gibi Arapçaya çevrilen bir eser olma özelliğini taşımaktadır. *Brahmasphutasiddhanta* ve *Khandakhadyaka* metinleri İslam Dünyasını etkileyerek İslam Dünyasındaki matematik ve astronomi çalışmalarının temelini oluşturmuştur diyebiliriz.¹¹⁹ Bu eserler ikinci Abbasi halifesi olan Ebû Ca'fer el-Mansûr (754-775) döneminde onun emriyle eserlerin orijinal dili olan Sanskritçe'den Arapçaya tercüme edilmiştir. Hint astronomisinin en önemli eserleri sayılabilecek bu eserlerin Arapçaya çevrilmesi Arap-İslam dünyasının bilimsel astronomiye geçiş aşamasını oluşturmaktadır. Öte yandan bu eserler tercüme edilirken çevirmenler sadece çeviri yapmamış, üzerlerine düzeltmeler ve eklemeler yaparak daha sonrasında ise de astronomi ile alakalı kitaplar yazmışlardır.¹²⁰ O dönemde yapılan çevirilerde orijinal metnin çevirisi ile yetinilmeyip alanında söz sahibi kimseler tarafından çeşitli eklemeler ve düzeltmeler de yapılmıştır. Bu da söz konusu teorilerin ve yeni bilgilerin paket halinde alınıp tümüyle kabul edilmediği, konu ile alakalı ciddi düzeyde mesai harcandığı gerçeğini ortaya koymaktadır.

İslam Tarihinde çevirisi yapılan bir başka astronomi eseri ise M.S. II. yüzyılın ortalarında yaşadığı düşünülen Batlamyus'un (Ptolemaios-Ptolemy) *Almagest* isimli eseridir. Bu eser uzun yıllar boyunca etkisini sürdürmüş ve İslam Medeniyeti tarafından da Arapça çevirisi yapılmış bir eserdir. Batlamyus, bu eserinde kendi zamanına kadar ulaşan daha önceki astronomi faaliyetlerini derleyip kendi sentezini de yazmıştır. Bu eserin asıl adı *Matematik Sentezi (Mathematike Syntaxis)* olup daha sonraki zamanlarda ise *Büyük Derleme (Megale Syntaxis)* olarak yayılmıştır. Eser Arapçaya çevrildiği zaman *el-Mecisti* ismiyle çevrildiğinden dolayı Arapçadan Latinceye çevrildiği zaman da *Almagest* olarak adlandırılmıştır. Bu sebepten dolayı Batlamyus'un bu eseri Batı dünyasında *Almagest* ismi ile bilinmektedir.¹²¹ Bu eser Abbasi halifesi Hârûn er-Reşîd (766-809) döneminin önemli devlet adamlarından olan Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin (738-805) sorumluluğunda Arapça'ya tercüme edilmiştir. Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî yapılan çeviriyi beğenmemiş ve ikinci bir çeviri için başka bilginleri görevlendirmiştir.

¹¹⁹ Unat, *İlk Çağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, 13,14.

¹²⁰ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, çev: Abdurrahman Aliy, (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi,2008), 2: 5.

¹²¹ Unat, *İlk Çağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, 46,47.

Bu hareket bize Arap-İslam medeniyetinin ulaştığı seviyeyi ve astronominin ve diğer bilimlerin ne denli önem arz ettiğine dair ipuçları vermektedir.¹²²

Batlamyus, Almagest isimli bu eserinin ilk bölümünde dünyanın şeklinin küresel olduğuna dair kanıtları ele almış ve dünyanın küresel olmasının sunulan kanıtlardan yola çıkarak mantıklı olabileceğini iddia etmiştir. Batlamyus'a göre Güneş'in Ay'ın ve diğer yıldızların yeryüzünde aynı anda doğup batmadıklarını, doğuda olanlar için daha erken, batıda olanlar için ise daha geç doğup battıklarını gözlemleyebilmekteyiz. Aynı şekilde Ay tutulmalarının yeryüzünde yaşayan tüm gözlemciler için aynı saatlerde kaydedilmediğini de bilmekteyiz. Doğudaki gözlemciler ile Batıda yer alan gözlemciler arasında kaydedilen saatler farklılık göstermektedir. Ona göre tüm bu nedenlerden dolayı da dünyanın şeklinin küresel olduğu sonucu çıkarabilmekteyiz. Dünyanın şekli küresel değil de başka şekillerde olsaydı tüm bu gözlemlediğimiz olayları farklı şekilde gözlemlemiş olacaktık. Dünyanın şekli kare, üçgen veya çokgen gibi şekillerde olsaydı yeryüzünde aynı düzlem üzerinde yaşayan gözlemciler için yıldızlar aynı anda yükselip batarlardı. Eğer yeryüzünün şekli düz olsaydı tüm gözlemciler tarafından yıldızların hareketleri, doğuş batışları aynı anda gözlemlenebilecekti. Dolayısıyla tüm bu çıkarımlar bizi yeryüzünün küresel olduğuna götürmektedir.¹²³

Dünyanın küresel olduğu İslam dünyasınca da kabul edilmektedir. Endülüslü İbn Hazm, (994-1064) Müslüman âlimlerden herhangi bir kimsenin dünyanın kendi ekseninde dönmesini ve küresel olduğunu inkâr etmediklerini ifade etmektedir. İbn Hazm, yeryüzünün kendi eksenini etrafında dönmesini ve dünyanın küresel olduğuna kanıt olarak *“O geceyi gündüzün üzerine çeviriyor, gündüzü de gecenin üzerine çeviriyor; Güneşi ve ayı da yasalarına boyun eğdirmiştir.”*¹²⁴ Ayetini dile getirmektedir. İbn Hazm'a göre bu ayet gecenin ve gündüzün birbirleri üzerine çevrildiklerinin açık bir beyanıdır. Ayette geçen tekvîr kelimesi başa sarığın sarılmasından yola çıkılarak yeryüzünün de yuvarlak olduğuna delalet etmektedir. İbn Hazm, gezegenlerin hareketsiz olmayıp dairesel bir şekilde hareket ettiklerine delil olarak ise *“Her biri bir yörüngede yüzmektedir.”*¹²⁵ Ayetini delil olarak göstermektedir. Ona göre gezegenler dairesel bir şekilde hareket etmeyip düz bir çizgiyi takip ederek ilerlemiş olsalardı zamanın sonsuzluğuna doğru bir yol izleyerek gözlem sınırlarımızın

¹²² Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 2: 5.

¹²³ Ptolemy (Batlamyus), *Almagest*, çev: Gerald James Toomer, (London: Gerald Duckworth & Co. Ltd, 1984), 40.

¹²⁴ Zümer 39/5.

¹²⁵ Enbiyâ 21/33.

dışına taşıp kaybolmuş olacaklardır.¹²⁶ 12-13. Yüzyıllarda yaşamış olan mutasavvıf Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (1165-1240) de Dünyanın küresel biçimde olduğunu ve hareket edip döndüğünü ifade etmektedir. İbnü'l-Arabî, Dünyanın bu özelliklerini insanların fark etmediğini de eklemektedir.¹²⁷

Benimsedikleri atom teorisinin fizik altyapısı bulunduğundan dolayı kelamcıların İslam dünyasının tespit edilebilen ilk fizikçileri olduklarını söylemek mümkündür. Kelamcıların evreni anlamlandırabilmek adına diğer düşünce ve geleneklerin kullandığı astronomi ve astrolojiden ziyade fiziği esas almaları manidardır. O dönemin hâkim kozmoloji anlayışı olan Batlamyus astronomisinin Aristocu evren anlayışıyla ilişkide olması ve astroloji ile yakın temasta olmasından dolayı mesafeli durdukları söylenebilirse de kelamcıların evren söz konusu olduğunda işe en temelden başlamaları öncelikli olarak astronomi-astrolojiden öte fizikle temas etme zorunluluğu doğurmuştur. Bu sebepten dolayı kelamcılar evreni konu edinirken fizik ilmiyle bağlantıda olmuşlardır.¹²⁸

Kelamcıların çoğunluğunun evreni açıklamada İslam filozofları gibi astronomiye değil de daha çok fiziğe başvurmaları evreni makro düzeyde değil de mikro düzeyde inceleme isteğinde yatmaktadır. Dolayısıyla evrenin en küçük yapıtaşı olarak kabul edilen atomları konu edinin evreni oluşturan en küçük birimden evrenin mahiyetini açıklamaya başlamışlardır. Günümüzde ise sadece fizik bilgisiyle evreni açıklamaya çalışmak yetersiz kalmaktadır. Bu sebeple astronominin gözlemsel verileriyle beraber fiziğin de yardımıyla evrendeki birçok olgunun arkasında yatan sebepler bulunup çözüme kavuşturulmaktadır. Öte yandan astrolojinin insanın kaderini tahmin etme ve dünyayı bütünsel olarak yorumlama çabasının dinler için astrolojiyi bir rakip olarak görme ve astrolojiye muhalif olan ve geçersiz kılmaya çalışan Gazzâlî gibi âlimler olmuştur. Gazzâlî, astrolojinin gerçek anlamda bir ilmi disiplin olmadığını, bir tahmin yürütme olduğunu ifade eder. Tahmini esas alıp buna göre hüküm vermek de cehalete göre hükmetmektir. Ona göre astrolojinin yerilmiş olması ilim olduğundan değil cehalet olduğundan ileri gelmektedir. Tahmin olduğu apaçık ortada olan astrolojiyi halka sunmak da halkı yanıltma ve şaşırtma olacağından Gazzâlî, astrolojiyi dinde haram

¹²⁶ İbn Hazm, *El-Fasl*, çev: Halil İbrahim Bulut, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 1: 1048,1049,1056.

¹²⁷ Muhammed Hacı Yusuf, *İbnü'l-Arabî Zaman Ve Kozmoloji*, 38.

¹²⁸ Bulğen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*, 122.

olarak görülen fiillerden sayar.¹²⁹ İbn Haldun da astroloji ile elde edilen bilgilerin zayıf olduğunu ve astroloji ile uğraşmanın doğru olmadığını ifade etmektedir.¹³⁰ Astrolojiye muhalif olan bazı isimlerden başka Fahreddin er-Razi gibi âlimler Kur'an ayetlerine astrolojik yönden yorumlar da yapmışlardır.¹³¹

Klasik dönem kelamcılarının kozmolojiye dair evrenin sistematik işleyiş prensiplerinin yaratıcı ile olan ilişkisini açıklamada kullandıkları cevher ve araz gibi kavramların, o dönemin kozmoloji ve anlam dünyasında geçerliliği vardır. Günümüzde ise o kavramların doğrudan bir karşılığı bulunmamaktadır. Bu sebepten dolayı kelamcılarının kozmolojiye dair prensiplerinin günümüz anlam dünyasında da geçerli olan çeşitli kavramlar-vesailler üzerinden temellendirilmesi gerekmektedir. Çünkü günümüz kelamcısının bugünün insanına hitap edebilmesi ve onlara rehberlik ederek varlığa dair sorunların çözümüne yönelik teoriler geliştirebilmesi için geçmişteki hâkim kozmoloji anlayışı üzerinden değil de güncel ve modern bir evren tasavvuru ile kurulabilecek kavramlar üzerinden Tanrı, evren ve insan ilişkisini kurabilmelidir. Aksi takdirde geçmiş kavramlar üzerinden yola çıkıp Tanrı-evren ve insan ilişkisini tutarlı ve doğru bir şekilde ortaya koyamayan bir dini yorum, diğer alanlarda da itibarını kaybeder ve söz söyleyemeyecek duruma gelir.¹³²

Sadece din konusunda değil farklı alanlarda da sürekli olarak geçmişe dayalı bilgiler ve kavramların güncel yaşama olduğu gibi aktarılması insanlığa herhangi bir ilerleme kat edebilme noktasında hiçbir yardımcı olamayacağı gibi aksine gerilemenin de esas sebeplerinden birisi olmaktadır. Geçmişte yapılan çalışma ve araştırmalar elbette ki büyük bir önem arz etmektedir fakat bilim, geçmişin üzerine koyarak kademe kademe ilerler. Geçmiş bilgileri derleyip eleştirel bir zemin üzerinde güncel kavramlardan ve yeni bulgulardan yararlanarak daha farklı ve modern bir teori oluşturur. İslami ilimlerde özellikle kelam alanında da geçmişe sürekli tutunup kalmak ve geçmiş zamanın anlamsal bütünlüğünü güncel zamana da taşımaya çalışmak herhangi bir gelişme kat edemeyip yerinde saymak olacaktır. Bu sebeple güncel verilerden yararlanarak bu

¹²⁹ Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* , “Mesîru Umûmi'l-Muvahhidin Şerh u Terceme-i Kitâb-ı İhyâu Ulûmi'd-Dîn” (İhyâ Tercüme ve Şerhi), çev: Yusuf Sıdkî el-Mardini,(İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 1: 265.

¹³⁰ İbn Haldun, *Mukaddime III*, çev: Zakir Kadiri Ugan, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996), 113.

¹³¹ Manfred Ullmann, *Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam*, (Leiden: Tuta Sub Aegide Pallas Ejb, 1972) , 275.

¹³² Bulğen, “*Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*”, 23.

zamanın insanına hitap edebilmek için geçmişle olan bağlantımızı tamamen koparmadan yeni prensiplerin oluşturulması gereklidir.

Geçmişten günümüze kadar yaşamış olan Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (ö.841), İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm (ö.845), Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö.933), Ebû Bekr el-Bâkîllânî (ö.1013) gibi kelamcılar ciddi anlamda âlemle ilgilenmişler ve zamanlarındaki kozmoloji anlayışları hakkında yoğun bilgi birikimine sahiptirler. Bazı kelamcılar ise özel olarak gök cisimlerinin hareketlerini incelemişler ve astronomi ilmine katkıda bulunmuşlardır. Örneğin meşşâî felsefe ile kelam geleneğini harmanlayan bir kelamcı olan Nasîrüddîn et-Tûsî'nin (1201-1274) astronomi ilmi konusunda çalışmaları olduğu bilinmektedir. Nasîrüddîn et-Tûsî, astronomi bilimine "Tûsî Çifti" adı verilen gezegenlerin hareketlerini açıklayan yeni bir sistem kazandırmıştır. Bu oluşturduğu sistem ilerde Copernicus'a da ilham kaynağı olacaktır.¹³³ Emeviyye Camii'nin muvakkitliğini yapan İbnü's-Şâtır'ın (1306-1375) oluşturduğu ay modeli de kendisinden yüzyıl sonra gelen Copernicus'un ay modeli ile büyük oranda benzerlik içermektedir.¹³⁴

1.3. MODERN ASTRONOMİ VE GENİŞLEYEN EVREN MODELİ

Aristoteles dünyanın sabit ve hareketsiz durduğu, güneşin, ayın, gezegen ve yıldızların ise dünyanın etrafındaki dairesel yörüngelerinde hareket ettiklerini düşünmekteydi. Bu şekilde düşünmesinin sebebi evrenin merkezinde dünyanın bulunduğunu ve mükemmel hareketin de döngüsel olduğunu mistik nedenlerle sezgisel biçimde içten içe hissetmesiydi. Bu fikir zamanla geliştirilerek M.S. ikinci yüzyılda Ptolemaios (Batlamyus) tarafından bütünsel bir kozmolojik model haline getirildi. Ptolemaios'un bu modelinde merkezde konumlanan dünya yer alıyordu; onun etrafında da sekiz kubbe vardı. Bunlar ay, güneş, yıldızlar ve o dönemde bilinen beş gezegen (Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter ve Satürn) oluşuyordu.¹³⁵ Batlamyus'un kozmolojik bir model haline getirdiği yer merkezli evren düşüncesi 1500 yılı aşkın bir süredir hâkim kozmoloji anlayışı olarak tanınmaktadır. Bu süre zarfında Batlamyus'un yer merkezli evren modelinden farklı modeller geliştirenlerin astronomi modelleri Hıristiyan

¹³³Aykut Kar, Anar Gafarov, *Bilime Adanmış Ömür: Nasîrüddîn Tûsî*, (Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları,2017), 54.

¹³⁴ İbnü's-Şâtır, "Belirli Bir Tarihte Ayın Hareketlerinin Belirlenmesi", *Nihâyetü's-Sûl Fî Tashîhi'l-Usûl*, çev: Erwan Penchèvre, 126,127.

¹³⁵ Stephan Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, 16.

Kilisesinin baskısı yüzünden kabul görmemiş ve Batlamyus'un evren modeli savunulmuştur. Batlamyus, yeri merkeze alan sistemi ile birçok din mensupları ve özellikle de Hristiyan dünyası tarafından benimsenmişti. Batlamyus'un dini çevreler tarafından bu denli benimsenmesinin esas sebebi ise yaratıcının insanı özel kıldığına düşünülmesi ve "doğal olarak" da bu özel insanın evrende de yerinin merkezde olması gerektiği idi. Bu sebeple yer merkezli evren modeline muhalif olan ve farklı evren modelleri geliştiren kişiler arka planda kalmış ve yüzyıllar boyunca Copernicus'a (1473-1543) kadar genel kabul edilen evren modeli yer merkezli sistem olarak kalmıştır. Ortaçağ Katolik Kilisesi'nin felsefi anlayışının büyük bir çoğunluğunu Aristoteles'in fikirleri oluşturmaktadır. Aristoteles'in evren anlayışında da dünya evrenin merkezine yerleştirilmiştir. İncil ve Tevrat'tan yapılan lafzi yorumlar ile Aristoteles'in felsefesi harmanlanıp dünyanın evrenin merkezinde olduğu görüşü Ortaçağın Katolik Kilisesi tarafından şiddetle savunulmuştur. Özellikle Eski Ahitteki Yaratılış bölümünde evrenin insana müşahhas kılındığına yönelik ibarelerin bulunması ve evrenin insanlığın hizmetine sunulması¹³⁶ gibi ifadeler Katolik Kilisesi tarafından yorumlanıp insanın evrendeki yerinin özel olması gerektiği gibi bir sonuca ulaşmış olabilecekleri mümkün gözükmemektedir. Dini çevreler tarafından böylesi merkezci bir düşüncenin evren gibi karmaşık ve aynı zamanda sistematik bir yapıya uygulanması ve "dini hassasiyetler" sebebi ile bu düşüncede ısrar edilmesi anlamsız bir direniş gibi görünmektedir. Çünkü sonraki bölümlerde üzerinde duracağımız gibi Güneş merkezli evren modelini savunan Kopernik bile insanın evrendeki özel yerinin güneş merkezli evren modeli yüzünden yıkılacağını düşünmemektedir.

Kopernik'e kadar Batlamyus'un yer merkezli evren modeli savunulmuştur. 1514 yılına gelindiğinde ise Polonyalı bir rahip olan Kopernik, gezegenlerin yörüngelerinin, dairesel hareketlerinin merkezinin Dünya olmadığı, evrenin merkezinin Güneş olduğunu ifade etmektedir.¹³⁷ Kopernik'le başlayan astronomide devrim niteliğindeki güneş merkezli evren modelinin savunulması, Kopernik'ten sonra gelen Tycho Brahe'nin gözlemleri ve Kepler'in de bu gözlemleri matematikselleştirmesi ile devam edip Kopernik sistemindeki eksiklikler düzeltilmiştir. Kopernik'in sisteminde gezegenlerin hareketleri dairesel biçimdeydi fakat Kepler, Brahe'nin gözlemlerini değerlendirip matematiksel açıklama getirdikten sonra gezegenlerin yörüngelerinin elips

¹³⁶ Yaratılış 1/26, 28.

¹³⁷ Nicolaus Copernicus, *Göksel Kürelerin Devinimleri Üzerine*, çev: C. Cengiz Çevik, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 49,50.

şeklinde olduğunu ortaya çıkardı. Daha sonraları teleskopla gözlem yaparak Batlamyusçu astronominin yanlışlığını ortaya çıkarıp yer merkezli evren modeline son darbeyi vuran Galile oldu.¹³⁸ Galile o yıllarda henüz yeni bulunan teleskopla gözlem yaparken Jüpiter gezegenine baktığı zaman gezegenin çevresinde dönmekte olan birkaç uyduyu tespit etmiştir. Galile'nin yaptığı bu gözlem, Aristo ve Batlamyus'un düşündüğünün aksine her şeyin dünyanın çevresinde dönmesinin zorunlu olmadığını ortaya çıkarmıştır.¹³⁹

Kopernik ve Kepler'in güneş merkezli evren modeli Galile'nin gözlemleri ve fiziğe olan yaklaşımı ile beraber evrenin anlaşılması kolaylaşmıştır. Yeni evren modeli daha önceki yer merkezli evren modelinin yanlışlarını ve eksikliklerini gidermekle beraber gezegenleri neyin yörüngede tuttuğu, Dünya'nın altındakilerin neden düşmediği gibi sorulara henüz cevap verememektedir. Bu soruların cevap bulması ise Isaac Newton(1642-1726)'la beraber gerçekleşmektedir.¹⁴⁰ Newton 1687 yılında basılan *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica (Doğal Felsefenin Matematiksel İlkeleri)* adlı kitabında evrensel çekim yasasını açıklamıştır. Newton, yerçekimi kuvvetinin gezegenleri düz çizgisel hareketlerden uzaklaştırıp eğrisel yörüngelerde dönmeye zorladığını ifade etmektedir. Newton bir sapan örneği vererek sapanla dönen taşın onu çeviren elden kurtulmaya çalıştığını, bu çabayla beraber sapanın daha da gerildiğini ve daha büyük bir hız ve kuvvetle döndüğü için bırakıldığında uçup gitmekte olduğunu ifade ederek sapanın sürekli olarak taşı ele doğru geri çekmesini ve yörüngede tutmasını sağlayan kuvvete, yörüngenin merkezi olarak ele yönlendirildiği için merkezci kuvvet demektedir. Newton, verdiği sapan örneğinden yola çıkarak bu durumun gezegenler üzerinde de bu şekilde işlediğini dile getirmektedir. Gezegenlerin hepsi yörüngelerinin merkezlerinden uzaklaşmaya çalışırlar fakat onları sınırlayan merkezci bir kuvvet bulunmaktadır.¹⁴¹ Newton, gök cisimlerinde ve denizlerde yaşanan fenomenleri yerçekimi gücüyle açıkladıktan sonra yerçekimi gücünün esas nedeninin ne olduğuna dair sorgulama yapmaktadır. Newton öncelikle tanrının sıfatlarından bahsederek evrende egemenliği takdiri ve iradesi olmayan bir tanrının kader ve doğadan başka bir şey olmadığını ifade etmektedir. Doğanın kendi gücüyle açıklanmaya çalışılan evrenin, kör bir metafizik zorunluluk olarak doğada çeşitli şeyleri tam olması gerektiği

¹³⁸ Caner Taslaman, *Big Bang ve Tanrı*, (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2016), 28,29.

¹³⁹ Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, 19.

¹⁴⁰ Taslaman, *Big Bang ve Tanrı*, 31.

¹⁴¹ Isaac Newton, *Mathematical Principles Of Natural Philosophy*, çev: Andrew Motte, (New York: Published By Daniel Adee, 1846), 74.

gibi ortaya çıkarmayacağını dile getirdikten sonra doğada gözlemlediğimiz uygunluğun zorunlu olarak var olan bir varlığın fikirlerinden ve iradesinden kaynaklandığını açıklamaktadır.¹⁴² Newton'un bu düşünceleri, bilimsel bulguları değerlendirirken “nasıl” sorusundan ziyade “neden” ve “niçin” sorularına da odaklandığını bizlere göstermektedir. Newton'un neden-sonuç ilişkisi içerisinde tanımlandırılan olguların arka planında yatan gücün varlığına yönelik sorgulama yapması, doğa yasalarının bir üst güce ihtiyaç duymadan kendi içinde çözümlenmeye çalışılan türden yasalar olmadığı konusunda bizlere örnek göstermektedir.

Aristo'nun düşüncesi ile Galileo ve Newton'un düşünceleri arasındaki farklara baktığımızda Aristo, cismi iten bir kuvvet veya dürtü olmadıkça söz konusu cismin durağan kalmayı seçeceğini iddia etmektedir. Bu sebeple de Dünyanın durağan olduğuna inanmaktadır. Newton'un yasalarında ise durağanlık ve devinimsizlik görülmemektedir. Aristo ve Newton arasındaki en temel benzerlik ise her ikisinin de zamanı mutlak olarak ele almalarıdır. İki olay arasındaki zaman aralıklarının iyi saatler kullanıldıkça kesin olarak ölçülebileceğine inanmaktadırlar. Bu düşünceye göre zaman uzaydan ayrı ve bağımsız bir kavram olarak algılanmıştır.¹⁴³ Esasında Newton'un çekim yasası bizlere yıldızların birbirlerini çekmeleri gerektiğine ve sonucunda da yıldızların tümünün çekim kuvvetinin etkisiyle bir yerde toplanmalarına sebep olacağını söylemektedir. Newton da yıldızların çekim kuvveti etkisiyle birbirlerini çekip bir yerde toplanacaklarını bu yüzden de yıldızların temelde devinimsiz olmayacaklarını bilmektedir fakat yıldızları bir yerde toplanmaktan alıkoyan şeyin ne olduğunu çözememiştir. Uzayın sonlu bir bölgesi içine sonlu sayıdaki yıldızlar yayılmış ise ancak bu şekilde yıldızların bir noktada toplanacağını ileri sürmektedir. Newton'un evren modeli sonsuz genişlikte bir evren algısı içerdiğinden dolayı yıldızların toplanacağı belli bir merkez olmayacağından dolayı sonucun bu şekilde gerçekleşmeyeceğini de belirtmektedir. Çünkü sonsuz bir evrende her yer merkez gibi görünebilmekte ve her merkezin çevresinde sonsuz sayıda yıldız bulunmaktadır. Bu sebeple de kütle çekim kuvvetinin her zaman etkili olduğu sonsuz genişlikte statik bir evren modeli imkânsızdır.¹⁴⁴

Yirminci yüzyıldan önce evrenin genişlemekte olduğunun hiç gündeme gelmeyip önerilmemiş olması ilginçtir. Newton'un ortaya koyduğu çekim yasasının

¹⁴² Newton, *Mathematical Principles Of Natural Philosophy*, 505-507.

¹⁴³ Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, 38, 39.

¹⁴⁴ Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, 21.

sonucu olarak evrenin statik olamayacağını gösterdiğini düşünenler bile evrenin genişlemekte olduğunu akıllarına getirememişlerdir. Newton'un çekim yasasının sonucu olarak statik bir evrenin mümkün olamayacağı anlaşıldıktan sonra bu problemi çözüme kavuşturmak adına evrenin genişlemekte olduğu tezini ortaya koymayıp bunun yerine çekim kuvvetini çok uzak mesafelerde itme kuvveti olarak değiştirilerek kuram yenilenmeye çalışılmıştır. Kuramdaki bu değişiklik, yakın yıldızlar arasında var olan kuvvetin uzak yıldızların uyguladığı itme kuvveti ile dengelendiği sonsuz sayıdaki yıldızın denge konumuna olanak vermektedir.¹⁴⁵ Günümüzde ise böyle bir dengenin kararsız olacağını bilmekteyiz. Çünkü belli bir bölgede yer alan yıldızlar birbirlerine azıcık yaklaşsalar dahi aralarındaki çekim kuvveti uzak yıldızlardaki itme kuvvetine üstün gelir, yıldızlar birbirlerinden uzaklaştıklarında ise bu sefer itme kuvvetinin üstün gelmesiyle daha da uzaklaşmış olacaktırlar.¹⁴⁶ 1915 yılında Albert Einstein da genel görelilik teorisi üzerinde çalışırken bulduğu sonuçların statik bir evrende geçerli olamayacağını gördüğü halde statik bir evren modeline olan inancı onu denklemlerine “kozmozolojik sabit” adı verilen bir sayı ekleyerek teorisini statik evrende geçerli bir hale getirmeye itmiştir. Einstein bu doğrultuda uzay ve zamanın içine yapay olarak yerleştirdiği karşı çekim kuvvetini ortaya atmıştır. Einstein, uzay-zamanın kendi yapısından dolayı genişleme eğilimi içerisinde olduğunu, bunun sonucu olarak da evrendeki maddelerin birbirlerini çekmesini karşılayarak evrenin statik olmasını sağladığını düşünmektedir. Einstein ve dönemin diğer fizikçileri genel görelilik kuramının ortaya attığı bulguların evrenin statik bir yapıda olamayacağı sonucunu görmezden gelirken Rus fizikçi Aleksandr Friedmann Einstein'in genel görelilik kuramı üzerinde çalışmış ve evrenin genişlemekte olduğu sonucuna varmıştır.¹⁴⁷

20. Yüzyıla kadar bilim camiasında hâkim olan evren modeli statik evren modelidir. Bu evren modeli özetle evrenin sonsuza kadar var olacağını savunmakta ve doğal olarak da sonsuza kadar var olacak bir evrenin de bir başlangıcı olmadığını, sonsuzdan beri var olup, sonsuz boyutlara sahip olduğunu iddia etmektedir. Özellikle maddeden başka hiçbir açıklamayı kabul etmeyen materyalist anlayışa sahip olan kitlelerce yaratıcı unsura gerek kalmadan da evreni açıkladığı iddia edilen statik evren modeli, materyalist felsefi görüşün adeta bilimle onaylanmış bir versiyonu olarak kabul edilmektedir. 20. Yüzyıla gelindiğinde ise evrenin sonsuzdan beri var olduğu statik

¹⁴⁵ Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, 22.

¹⁴⁶ Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, 23.

¹⁴⁷ Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, 73, 74.

evren modeli, yerini başlangıcı olan sonlu bir evrene bırakacak ve yeni evren modelinin yansımaları felsefe ve din alanında daha önceki olumsuz düşünceleri ortadan kaldırıp büyük bir etki bırakacaktır.

Newton'un statik evren modelinden yaklaşık 240 yıl sonra Belçikalı kozmoloji uzmanı ve aynı zamanda bir rahip olan Georges Lemaitre, aynı dönemde Rus fizikçi ve matematikçi olan Aleksandr Friedmann'ın evrenin genişlemekte olduğunu ifade eden çalışmalarından¹⁴⁸ bağımsız olarak evrenin genişlediğini teorik olarak ispat etmiştir. Lemaitre ile Friedmann, Einstein'ın formülleri üzerinde çalışmışlardır. Her ikisi de Einstein'ın genel görelilik teorisi üzerinden statik bir evrende olmadığını aksine dinamik ve sürekli genişleyen bir evrende yaşadığımız sonucuna ulaşmışlardır. Lemaitre, Cizvit papazı olmakla beraber aynı zamanda Vatikan Gözlemevi'nin en önemli kozmoloji uzmanıdır. Lemaitre'nin teorik olarak ortaya koyduğu evrenin genişlemekte olduğu fikrini Katolik kilisesi kabul edip beğenerek Lemaitre'a destek verdi. Dini oluşumlar içerisinde Big Bang'in¹⁴⁹ önemini ilk kavrayan (1920'li yıllardan itibaren) Katolik kilisesi olmuştur. Kilise daha sonra 1951 yılında ortaya koyulan bu teorinin, dinin hükümleriyle çelişki içermediğini ve din ile tam uyumlu olduğunu açıklamıştır.¹⁵⁰

1929 yılında Edwin Hubble, Aleksandr Friedmann ve Georges Lemaitre'nin Einstein'ın denklemleri üzerinde teorik olarak geliştirdikleri evrenin genişlediği bulgusunu teleskobuyla yaptığı gözlemler sonucunda pratik olarak da kanıtlayıp 1929 yılında makalesinde yayınlamıştır.¹⁵¹ Hubble'ın yaptığı çalışmalarda nereye bakarsak bakalım uzak galaksilerin hızla bizden uzaklaştığını yani evrenin genişlemekte olduğunu görebilmekteyiz. Bu daha önceki bir zamanda bu cisimlerin birbirlerine daha yakın oldukları anlamına geliyordu. Anlaşılan o ki, on veya yirmi milyar yıl kadar önce bu cisimlerin hepsi tam olarak aynı yerdeydi ve bu yüzden de o anda evrenin yoğunluğu sonsuzdu. Bu keşif nihayet evrenin başlangıcı sorusunu bilimin safhasına taşımaktaydı. Değişmeyen bir evrende zamanda bir başlangıçtan bahsettiğimizde, bu evrenin dışından

¹⁴⁸ Aleksandr Friedmann, "Über die Krümmung des Raumes", *Zeitschrift für Physik*, 10, (1922): 377-386.

¹⁴⁹ Büyük Patlama Kuramı olarak bilinen bu kurama göre evren kabaca tahmini olarak 15 milyar yıl önce hayal edilemeyecek kadar "sıcak ve yoğun" bir tekillikten meydana gelmiştir. Evren büyük bir patlama ve akabinde onu izleyen genişleme ile meydana gelmiştir. Bkz. Durmuş Ali Demir, Namık Kemal Pak, "Büyük Patlama ve Evrenin Genişlemesi", *Bilim ve Ütopya*, sy.195, (2010): 17.

¹⁵⁰ Taslaman, *Big Bang ve Tanrı*, 21.

¹⁵¹ Edwin Hubble, "A Relation Between Distance And Radial Velocity Among Extra-Galactic Nebulae", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 15, no 3, (1929): 168-173.

bir varlık tarafından zorla kabul ettirilen bir şey anlamına gelir; başlangıç için fiziksel bir gereklilik yoktur. Dolayısıyla geçmişte herhangi bir zamanda Tanrı'nın evreni yarattığı mantıksal olarak düşünülebilir¹⁵² Fizikçi Paul Davies de Büyük Patlama kuramına astrofizikçilerin kesin gözüyle baktıklarını ifade etmektedir.¹⁵³ Davies, Big Bang'in rastlantısal olarak ortaya çıkmış olabileceği hakkında evren sadece bir tesadüfse evrenin belirli bir düzen içerme olasılığı komik sayılabilecek derecede çok düşüktür demektedir.¹⁵⁴

Yaşadığımız dünyanın içinde bulunduğu bu evren genişliyor ise bu genişlemenin bir ilk safhası yani bir başlangıcı da doğal olarak olmak zorundadır. Hem Big Bang kuramı olarak bilinen bu kuram hem de entropi kanunu bizlere evrenin bir başlangıcı olduğunu açıklamaktadır. Evrenin bir başlangıcı olduğunu fizikte temel kabul edilen termodinamiğin ikinci yasası olan entropi kanunu¹⁵⁵ da bize bir tekillikten başlayarak açığa çıkan herhangi bir enerjinin yayılımının ortamda giderek artarak daha sonra da sönükleşmesini göstermektedir. Bu da bize genişleyen bir evren var ise bu evrenin sonsuz olmadığını bir sonunun olacağını artı olarak sonlu olan evrenin bir başlangıcı olduğunu da ortaya koymaktadır. 20. Yüzyıla kadar kozmolojiye hâkim olan statik, durağan evren modeli, hem teorik olarak hem de gözleme dayalı verilerle yıkılmış ve uzay-zaman birlikteliğine sahip olan dinamik bir evren modeli bilimsel olarak ispatlanmıştır. Daha sonraları bir yaratıcının varlığını kabul eden ünlü ateist filozof Anthony Flew Big Bang hakkında şu değerlendirmede bulunmuştur;

*"Bilindiği üzere itiraflar insan ruhuna iyi gelmektedir. Bu yüzden ben de itirafta bulunacağım: Big Bang modeli, bir ateistin utanmasını gerektirecek derecede sıkıntı vericidir. Çünkü kozmologlar, dini kaynaklar tarafından savunulan bir iddiayı ispat etmiştir; Evrenin bir başlangıcı olduğu iddiasını. Sadece evrenin bir başlangıcı ve sonunun olmadığını düşündüğümüz sürece, evrenin şu anki varlığının nihai bir açıklama olduğunu savunabiliriz. Hala bu açıklamanın doğru olduğu konusunda ısrarcı olsam da Big Bang karşısında bu ısrarcı pozisyonumu savunmanın pek kolay ve rahat bir durum olmadığını itiraf etmeliyim."*¹⁵⁶

Amerikalı astrofizikçi olan Hugh Ross da Büyük Patlamanın uzay, zaman, madde ve enerji gibi tüm sınırların ötesinde doğüstü ve amaçlı bir başlangıca işaret

¹⁵² Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, 26, 27.

¹⁵³ Paul Davies, *Tanrı ve Yeni Fizik*, çev: Barış Gönülşen, (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2014), 40.

¹⁵⁴ Davies, *Tanrı ve Yeni Fizik*, 221.

¹⁵⁵ Rudolf Clausius, *The Mechanical Theory of Heat With Its Applications To The Steam Engine And To Physical Properties Of Bodies*, (London: John Var Voorst Publishing, Harvard University Library, 1870), 365.

¹⁵⁶ Antony Flew, "Response to Lewis", *Cosmos, Bios, Theos*, Ed. Henry Margenau, Roy Abraham Varghese, La Salle: Open Court Publishing, 1992, 241.

ettiğini dile getirmektedir. Büyük Patlama aynı zamanda evrenin kendisini nihai gerçeklik olarak düşünen felsefi ve dini görüşlerin geçersiz olduğunu ispat etmektedir.¹⁵⁷

Evrenin bir başlangıcı olması, evrenin geriye ve ileriye doğru bir sonsuzluk olduğunu iddia eden materyalist felsefe ile aynı zamanda panteist görüşleri de geçersiz kılmaktadır. Bir var edici unsuru, yaratıcıyı bu evrene hasretmek ve bu dünya ile içkin bir şekilde telakki etmek ile evrenin bir başlangıcı olduğu bilgisi çelişmekte ve tüm bu görüşleri anlamsız kılmaktadır.

Kelam ilminde âlemin ezeli mi sonradan mı yaratılmış olduğu konusu, âlemin kıdemi meselesi çerçevesinde tartışılmıştır. Kelamcılarının tümü, evrenin bir başlangıç anının olduğu, evrenin geriye doğru sonsuzluk içermediği ve evreni ortaya çıkaran, yaratan bir yaratıcının mevcut olduğu konusunda hemfikirdirler. Örneğin Eş‘arî kelamcısı olan Sa‘düddîn et-Taftâzânî, yeryüzünde ve gökyüzünde bulunan tüm her şeyin hadis olduğunu, yani sonradan yaratılmış olduğunu ifade etmektedir. Âlemi oluşturan tüm unsurlar, önceleri yok iken sonradan varlık sahasına çıkarılmışlardır. Taftâzânî, bu açıklamaları yaptıktan sonra filozofların sonradan yaratılma görüşünü kabul etmediklerini, âlemi oluşturan tüm unsurların ezeli olduğunu kabul ettiklerini dile getirmekte ve onları eleştirmektedir.¹⁵⁸ Aynı şekilde Gazzâlî de Tehâfütü'l-Felâsife adlı eserinin ilk iki bölümünde filozofların âlemin ezeli olduğuna dair görüşlerini aktardıktan sonra onlara yanıt vererek onları eleştirmiştir. Gazzâlî, âlemin ezeli olduğu hakkında filozofların aktardığı delillerin bir kısmının kıt akıllılar tarafından algılama problemleri yaratacağını ve kafa karışıklığına sebebiyet verip şüpheye düşürebilecek potansiyelde olduğunu dile getirmektedir. Örneğin bu doğrultuda Gazzâlî, Allah neden belirli bir süre bekledi de daha sonra evreni ortaya çıkaracak irade kendisinde hâsıl oldu ve evreni yaratmayı düşündü şeklindeki itirazlara cevap vermektedir. Gazzâlî bu itiraza cevaben ise Allah'ın belli bir süre bekleyip de evreni daha sonraki bir anda yaratmadığını, söz konusu zaman faktörünün de yaratılmış bir şey olduğunu ifade etmekte ve zaman mefhumunun evrenin yaratılmadan önce söz konusu olmadığını dile getirmektedir.¹⁵⁹ Zaman kavramının ve evrende gözlemlediğimiz fizik yasalarının evren yaratılmadan önce var olmadıkları bilimsel olarak da kanıtlanmıştır. Alman fizikçi Max

¹⁵⁷ Hugh Ross, *The Creator And The Cosmos*, (Colorado Springs: Navpress, 2001), 16.

¹⁵⁸ Sa‘düddîn et-Taftâzânî, *Şerhu'l- Akâid*, çev: Talha Hakan Alp, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 99.

¹⁵⁹ Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı, (Tehâfütü'l-Felâsife)*, çev: Mahmut Kaya, Hüseyin Sarioğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005), 15,32.

Planck'ın adıyla anılan Planck Sabiti, bizlere evrenin oluşum anının ölçülebilir en küçük zaman biriminde, yani 10^{-44} saniye içerisinde yer alan ve 1. Planck dönemi olarak isimlendirilen zaman aralığında fizik yasalarının çalışmadığını, dolayısıyla bu zaman aralığında fizik kanunlarından bahsetmenin mümkün olmadığını söylemektedir.¹⁶⁰ Bilimsel açıdan değerlendirildiğinde evren yaratılmadan önce zaman kavramından ve diğer fizik kanunlarından bahsetmek anlamsızdır. Dolayısıyla Allah neden belirli bir süre bekledi de daha sonra evreni yarattı şeklindeki sorular ve devamında bir yaratıcının olmadığını bu örnek üzerinden delillendirme çabalarının bilimsel olarak elle tutulur hiçbir yanı olmayıp bu türden sorular ve yaratıcının yokluğuna yönelik argümanlar geçersiz iddialardan öteye gidememektedirler.

Mâtürîdî kelamcı Ömer en-Nesefî, maddenin öncesiz ve sonrasız olarak var olduğuna inanmanın küfür olduğunu ifade etmektedir. Ömer en-Nesefî, Eski Yunan ve kendi döneminde yaşayan materyalistlerin bu görüşe sahip olduklarını, bu görüşün ise maddeye yaratıcı sıfatını yakıştırmak olduğunu söylemektedir. Evrenin ezeli ve ebedi bir varlık olduğunu düşünen materyalistlerin bu düşünceleri Ömer en-Nesefî'ye göre hakikatle çelişmekte ve gerçek ilim tarafından geçersiz kılınp yalanlanmaktadır. İslâm'a göre kâinat, objektif olarak var olan sınırlı bir varlıktır. Kâinat, sübjektif ide, yani bir hayalden ibaret olmadığı gibi, objektif ide, insandan önce mevcut olan ideler âlemi de değildir. Kâinat, insan beyninin üretip ortaya çıkardığı bir varlık da değildir. İnsandan önce ve insandan bağımsız olarak var olan bir varlıktır. Ömer en-Nesefî'ye göre kâinatda sonsuz bir düzen ve uyum mevcuttur. Bu düzen ve uyum ancak sonsuz bir iradenin kudretiyle mümkün olmaktadır. O halde kâinat, ezeli olmayıp Allah tarafından yoktan var edilmiştir. Kâinat, ezeli olmadığı gibi ebedi de değildir. Yine Allah tarafından tayin edilmiş bir vakte kadar var olacaktır. Daha sonra ise zamanı gelince kâinat binası yıkılacaktır.¹⁶¹ Nesefî'nin evrenin ezeli olduğu ile alakalı görüşler karşısında bu görüşlerin gerçek ilim tarafından geçersiz kılınp yalanlandığını ifade etmesi dikkate değerdir. Günümüz modern bilimi de bizlere evrenin sonsuz olmadığını, bir başlangıç anının olduğunu söylemektedir. Evrenin bir başlangıç anı olduğu gibi aynı şekilde bir sonu da olacaktır. Evrenin genişlemekte olduğunu 1922 yılında makalesinde yayınlayan Rus matematikçi ve fizikçi Aleksandr Friedmann'ın bulunduğu denklemlere

¹⁶⁰ Era of 1 Planck Time, erişim 3 Ağustos 2022, <http://hyperphysics.phy-astr.gsu.edu/hbase/Astro/planck.html>,

Planck Time, erişim 3 Ağustos 2022, <https://astronomy.swin.edu.au/cosmos/P/Planck+Time>.

¹⁶¹ Necmüddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî, *İslam İnançının Temelleri Akaid*, çev: Seyyid Ahsen, (İstanbul: Bayrak Yayınları, 2006), 21.

göre evren büyük bir patlamayla oluşmuştur ve bu patlamayı izleyen sürekli olarak genişlemekte olan bir evren ortaya çıkmıştır. Söz konusu bu genişleme aşamasından sonra ise evren daralmaya başlayacak ve en başta nasıl genişlediyse durum tam tersine dönecek ve sonucunda *Big Crunch* yani *Büyük Çöküş* denilen hadise yaşanacak, evren yok olacaktır.¹⁶² Mevcut bilimin verileri bizlere sadece evrenin ezeli olmadığını aktarmakla kalmayıp evrenin sınırlı ve sonlu bir yapıya sahip olduğunu da ifade etmektedir. Sonuç olarak evren, geriye doğru bir sonsuzluk içermemektedir. Vakti geldiğinde de içinde yaşadığımız bu evren yok olacaktır.¹⁶³

Mu'tezile'den Kādî Abdülcebâr, âlemin kıdemi meselesine Şerhu'l-Usûli'l-Hamse adlı eserinin "*Âlemin Kıdemi Hakkında İleri Sürülen Sözde Deliller*" kısmında değinmekte ve âlemin ezeli olduğuna dair delil öne sürenlerin görüşlerine eleştiri yapmaktadır. Kādî Abdülcebâr, evrenin ezeli olduğuna dair mevcut olan delillerin pek çok olduğunu fakat bu sözde delillerin tümünün konuyla alakasız ve tesirsiz olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁴ Mu'tezile, Eş'arî ve Mâtürîdî kelamcıları evrenin ezeli olmadığı ve sınırlı bir yapıya sahip olduğu ile alakalı fikir birliği içerisindedirler. Kelamcıların evrenin kıdemi meselesi hakkında yaptıkları yorumlar, mevcut bilimin verileriyle de eşleşmektedir. Evrenin ezeli olmadığı, bir başlangıç anının olduğu Kur'an-ı Kerim'de yer alan ayetlerde de geçmektedir.¹⁶⁵

Kelamcılar arasında evrenin ötesinin boş mu dolu mu olduğu konusu, *evrenin ötesine elini uzatan kimsenin durumu* meselesi çerçevesinde tartışılmıştır. Antik ve Orta Çağ felsefi düşüncesinde iki türlü boşluktan söz etmek mümkündür. Birincisi evreni oluşturan atomların arasında yer alan kozmos içi (intercosmic) boş uzaylar, ikincisi ise sınırlı evrenin sınırlarının ötesinde var olduğu iddia edilen kozmos dışı (extra-cosmic) boşluktur. Yunan atomcuları için kozmos dışı boşluğun varlığı herhangi bir problem teşkil etmemektedir. Yunan atomcularının sonsuz evren anlayışı ise sonsuz kozmosları

¹⁶² Aleksandr Friedmann, "Über die Krümmung des Raumes", *Zeitschrift für Physik*, 10, (1922): 377-386.

¹⁶³ "O Gün gökleri sayfaları dürer gibi düreceğiz; âlemi ilk kez nasıl yarattıysak onu yeniden yine öyle yaratacağız; gerçekleştirilmesini kendi üzerimize aldığımız bir sözdür bu: şüphesiz, Biz her şeyi yapabilecek güçteyiz." Enbiya 21/104, "Kıyamet hakkında size vaadedilen şeyler elbette olacaktır. Yıldızların ışığı söndüğü zaman, gök yarılıp parçalandığı zaman, dağlar kökünden sökülüp savrulmaya başladığı zaman... Mürselât 77/ 7-10.

¹⁶⁴ Kādî Abdülcebâr b. Ahmed, "Âlemin Kıdemi Hakkında İleri Sürülen Sözde Deliller", *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, çev: İlyas Çelebi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), c.1, 188-192.

¹⁶⁵ Bakara 2/117, En'âm 6/73, A'râf 7/54, 185, Yunus 10/3, Hûd 11/7, İbrahim 14/32, Hicr 15/85, Nahl 16/3, Enbiyâ 21/33, Furkân 25/2, 59, Rûm 30/8,11, Lokman 31/10, Secde 32/4, Zümer 39/5, Fâtır 35/1, Mü'min 40/57, 64, Şûrâ 42/29, Duhân 44/38, Câsiye 45/22, Ahkâf 46/3, Kâf 50/6, 38, Hadîd 57/4, Teğâbun 64/3, Talâk 65/12, Mülk 67/3, Nûh 71/15, Nebe 78/12.

içermektedir. Stoacılar ise tek bir eşsiz evrenin savunucuları olarak evrenin içindeki boş uzayın varlığını kabul etmemekte fakat evrenin ötesindeki boşluğu ise savunmaktadırlar.¹⁶⁶ Stoacılar, evrenin ötesinde hiçbir maddi varlık bulunmadığından yola çıkarak boşluğu sınırlandırarak herhangi bir şeyin de olamayacağını düşünmektedirler. Stoacılar, buradan da boşluk tarafından kuşatılmış sonlu bir evren anlayışına ulaşmışlardır. Stoacıların ifade ettiği görüşe benzer bir şekilde Eş'arî kelamcısı olan Şehristânî de evrenin sonlu olduğunu ispat etmek için âlemin ötesinde bir boşluğun kabulünü zorunlu görmektedir.¹⁶⁷ Bağdat Mu'tezilesi'nden Ebü'l Kâsım el-Belhî ise kozmos içi boş uzayın varlığını ve kozmos dışı boşluğu da reddetmektedir. Belhî, evrenin ötesine elin veya herhangi bir şeyin uzatılmasını imkânsız olarak görmektedir. Eli veya herhangi bir şeyi uzatmak hareketle mümkün olmaktadır. Hareketin varlığından söz ettiğimizde ise var olduğumuz evrenin sınırları dâhilinde yani uzayda hareket edebilmekteyiz. Belhî'ye göre evrenin dışında herhangi bir şeyin var olması mümkün değildir, bundan dolayı da evrenin ötesinde uzay ya da uzay olmayan bir şeyden bahsetmek anlamsızdır.¹⁶⁸ Eş'arî ise *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserinde *Elini Âlemin Ötesine Uzatan Kimse* konusu içinde iki farklı yaklaşım türü bulunduğunu ifade etmektedir. Birincisi görüş, hareketin ancak bir mekânda oluşabileceğinden yola çıkarak âlemin ötesine eli uzatmak, ekstra bir mekân doğuracağından dolayı evren de el ile birlikte uzamaktadır. İkinci görüş sahipleri ise âlemin dışına uzatılan elin bir mekân oluşturmaksızın boş uzayda hareket edebileceğini düşünmektedirler.¹⁶⁹ Evrenin ötesine elini uzatan kimsenin durumu hakkında kelamcıların paylaşmış olduğu görüşler, içinde bulunduğumuz evreni aslında iki boyutlu olarak düşünmekten doğan sorulardır. Hâlbuki evrenimiz en, boy, yükseklik ve zaman olmak üzere 3+1 boyutlu bir yapıya sahiptir.¹⁷⁰ Eğer iki boyutlu bir evrende yaşasaydık ve evrenin en uç noktasına yani sınırına gidip elimizi uzatmayı denemeden önce evrenin genişleme hızının ne olduğunu bilmek durumundayız. Evrenin genişleme hızı ile alakalı yapılan çalışmalar Hubble Sabiti olarak adlandırılan kanunla ilişkilidir. Hubble Sabiti, evrende yer alan iki uzaklık arasındaki genişlemenin uzaklıkla doğru orantılı olarak belirlenmesidir. 1930 ve 1940'lı

¹⁶⁶ Alnoor Dhanani, *Kelâmın Fizik Kuramı*, çev: Mehmet Bulgen, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 83.

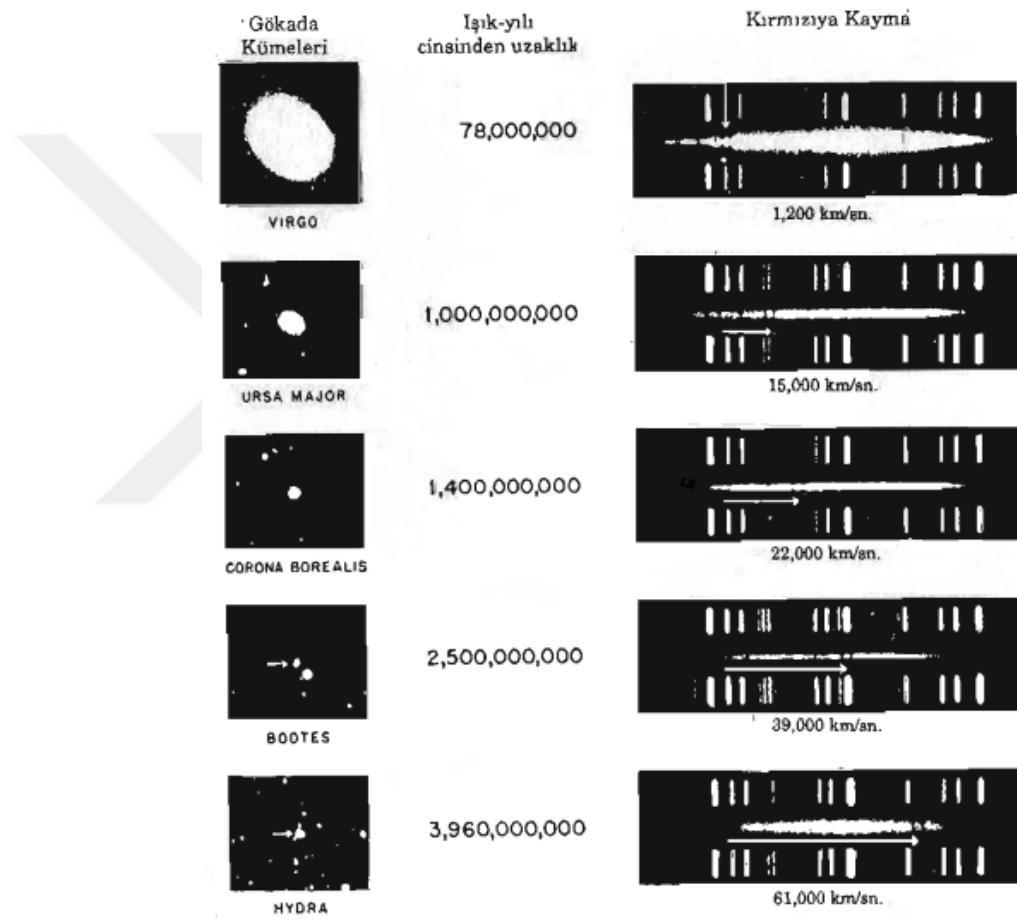
¹⁶⁷ Ahmet Mekin Kandemir, "Âlemin Ötesine Uzatan El: Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat Ekolleri Arasında Boşluk/Halâ Tartışmaları" *Nazariyat*, 7, sy. 1 (2021) : 10.

¹⁶⁸ Dhanani, *Kelâmın Fizik Kuramı*, 84.

¹⁶⁹ Ebü'l-Hasen el-Eş'arî, "Elini Âlemin Ötesine Uzatan Kimse", *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev: Mehmet Dalkılıç, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005), 314

¹⁷⁰ *Evrenin Boyutları*, <https://web.itu.edu.tr/guzelah/dim/all/boyut.html>, erişim 10 Ağustos 2022.

yıllarda Hubble Sabiti olarak bir milyon ışık yılı uzaklıktaki herhangi bir gök adanın veya gezegenin saniyede 170 kilometre hızla gözlemciden uzaklaştığı hesaplanmıştır. Günümüze kadar yapılan gözlemler Hubble Sabitinin sürekli olarak değişmekte olduğunu bizlere göstermektedir. Son güncel gözlemlere göre bir milyon ışık yılı uzaklık arasındaki genişleme hızının saniyede 15-21 km arasında olduğu tahmin edilmektedir.¹⁷¹

Resim 1.1. Evrende Yer Alan Yapıların Uzaklaşma Hızı¹⁷²

Resim.1.1.'de görüldüğü üzere evrende bulunan yapılar gözlemciden ne kadar uzaksa o doğrultuda gözlemciden uzaklaşma hızları da artmaktadır. Burada gözlemciden bir milyon ışık yılı uzaklıkta yer alan bir yapı için saniyede 15 km'lik Hubble Sabiti esas alınmıştır. Evrendeki galaksilerin birbirlerinden uzaklaşma hızının hesaplanmasında ise Doppler Etkisi kullanılmaktadır. Doppler Etkisi kısaca herhangi bir

¹⁷¹ Steven Weinberg, *İlk Üç Dakika*, çev: Zekeriya Aydın, Zeki Aslan, (Ankara: Tübitak Yayınları, 1995), 28,30.

¹⁷² Weinberg, *İlk Üç Dakika*, 22.

kaynaktan gelen ses veya ışığın frekans ve dalga boyundaki değişimleri esas alarak kaynağın hızının belirlenmesidir. Kozmoloji alanındaki kullanımı ise astronom Edwin Hubble tarafından 1929 yılında evrende yer alan yapıların dalga boylarında görülen artış ve bu yapıların elektromanyetik tayfta kırmızı renge doğru kaydığını gözlemlemesi üzerine evrenin genişlediğine kanıt olarak sunması ile gerçekleşmiştir.¹⁷³ Doppler Etkisi ve Hubble Sabitine göre evrende bulunan gezegenler, galaksiler kısacası her şey bizden her saniye uzaklaşmaktadırlar. Bu da doğal olarak evrenin genişlemekte olan bir yapı olduğunu bizlere göstermektedir. Evrende yer alan galaksiler arası genişleme hızıyla ilgili bilgiler verdikten sonra Kelam ilminde tartışılan âlemin ötesine elini uzatan kimsenin durumu netleşecektir. Öncelikle bu tartışma, daha önce de ifade ettiğimiz gibi evreni iki boyutlu olarak hayal etmekten ötürü ortaya çıkan bir problemdir. Biz de evreni iki boyutlu olarak hayal edip kurgumuzu bu doğrultuda oluşturacak olursak eğer; evrenin en kıyısında yani sınırında yer alan bir gezegen olduğunu düşünmekle işe başlayabiliriz. Gözlemci olarak bizlerin bu gezegene bir milyon ışık yılı uzaklıkta olduğumuz düşünülürse ve tam olarak bir saniye içinde bulunduğumuz yerden evrenin en kıyısına doğru bir sıçrama, ışınlanma şeklinde ulaştığımız hayal edilirse evrenin sınırları da bir saniye içinde yaklaşık olarak 15-21 km genişlemiş olacaktır. Dolayısıyla ulaştığımız sınırdan ötede 15-21 km’lik ekstra bir alan daha oluşmuş olacaktır ve elini âlemin ötesine uzatmak isteyen kimse elini uzatabilecektir fakat elini uzattığı için ekstra bir mekân oluşmuş değildir sadece evrenin genişlemesiyle alakalı ekstra bir mekân oluşmuş durumdadır. Oysaki evrenimiz iki boyutlu bir yapıya sahip değildir ve yukarıda yaptığımız düşünsel deney içinde bulunduğumuz dört boyutlu evren için geçerli olmamaktadır. Örneğin dünyamızın yüzey alanının bir sınırı var mıdır şeklinde bir soru dünyanın küresel biçimde olmasından dolayı anlamsızdır. Dünyanın yüzey alanında yukarıya doğru çıkmaksızın nereye gidersek gidelim sürekli olarak dünyada dolaşım duracağımızdır. Bizim evrendeki durumumuz aslında havada asılı bir şekilde duran futbol topunun yüzeyindeki karıncanın durumu gibidir. Bu karıncanın yukarıya doğru çıkamadığı sadece futbol topunun yüzey alanında gezinebildiği bir boyutta olduğunu düşünelim. Karınca için futbol topunun belirli bir sınırı yoktur ve sürekli olarak ileriye doğru hareket edebilmektedir. Evrendeki durumumuz da buna benzer bir vaziyettir. Bu açıdan değerlendirildiğinde elini âlemin ötesine uzatan kimsenin durumu da karıncanın durumuna benzemektedir.

1.3.1. Evrene Bakış Açımız İle Kur’an Arasındaki İlişki

Büyük Patlama modeline yönelik Müslüman dünyasındaki bakış açılarını üç gruba ayıran Alnoor Dhanani, birinci gruptakilerin Kur’an’ın bilimsel bir mucize

¹⁷³ Edwin Hubble, “Effects of Red Shifts on the Distribution of Nebulae”, *Astrophysical Journal*, sy.84 (1936): 544-549.

olduğunu savunanlar olduğunu ifade etmektedir. Kur'an'ın bilimsel bir mucize olduğunu iddia edenlere göre Kur'an'da Büyük Patlamanın ve evrenin detaylı açıklamaları yer almaktadır. Dhanani, Kuran'ın bilimsel bir kitap olduğunu savunanların dayanak olarak “*Biz Kitap'ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık*”¹⁷⁴ gibi ayetleri örnek verdiğini dile getirmektedir. Bilimsel mucize taraftarları Büyük Patlama kuramını ve evrenin genişlemekte olduğu bilgisini ayetlere¹⁷⁵ dayandırarak bu ve benzeri bilimsel bulguların Kur'an'da da yer aldığını iddia etmektedirler.¹⁷⁶ Kur'an'ın bu şekilde bilimsel olarak yorumlanmasından ziyade İslam inancında yer alan Allah tasavvuru zaten mantıki olarak evrenin bir başlangıç anının olmasını gerektirmektedir. Sonsuz bir evrende var olan bir yaratıcı düşünülemez. Dolayısıyla bilimin ortaya koymuş olduğu Büyük Patlama kuramı, yani evrenin bir başlangıç anının olması, Allah'a inanan bir topluluk için zorunluluktur. Bu doğrultuda İslam inancında geriye doğru sonsuz bir şekilde giden bir evren tasavvuru olmadığını, zamana tabii olmayan yaratıcının evreni ve zamanı hâlk etme iradesini kullandığını görürüz.¹⁷⁷ Kur'an'da evrenin Allah tarafından yaratılmış, bir başlangıcı olduğunun bildirilmesi aslında bilimsel bir bilginin aktarımı değildir. Sadece Allah ve evren ilişkisinde Allah'ın yaratıcı unsur olarak evreni yarattığını bildirmesidir. Yani bu durum Kur'an'ın bilimsel bir kitap olmasından dolayı kaynaklanmamakta, Allah-evren ilişkisindeki mantıki bir sonuçtan ileri gelmektedir.

İkinci grupta yer alan “İslami Bilim” taraftarları ise Modern bilimin Batılı doğasına karşı bir duruş sergileyip “kutsal bilgi” adı altında yüzyıllar öncesinin bilimsel bilgi birikimini benimseyen grupturlar. Aslında Arap-İslam felsefesini ve bilimini benimsemektedirler fakat Arap-İslam biliminin seküler yönlerini göz ardı etmektedirler. Onlara göre Kopernik devriminin dünyayı merkezden çıkarıp heliosentrik¹⁷⁸ modeli önermesi bir yıkım olarak kabul edilmektedir.¹⁷⁹ Bize göre bu grubun İslami bilim adı altında yenilikleri kabul etmeyerek asırlar öncesinin kozmoloji bilgisini kutsal adı altında benimseyip savunmaları, Batıya karşı olan eleştirel yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. Modern bilimin de Batı vasıtasıyla ortaya çıktığını

¹⁷⁴ En'âm 6/38.

¹⁷⁵ Enbiyâ 21/30, Zâriyât 51/47.

¹⁷⁶ Alnoor Dhanani, “Büyük Patlama Kozmolojisi Üzerine Müslüman Bakış Açılıarı”, çev: Mehmet Bulğen, *Kelam Araştırmaları* 11, sy. 2 (2013) : 271, erişim 6 Nisan 2022, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/179893>.

¹⁷⁷ En'âm 6/101.

¹⁷⁸ Güneşin merkezde olduğu astronomik model.

¹⁷⁹ Alnoor Dhanani, “Büyük Patlama Kozmolojisi Üzerine Müslüman Bakış Açılıarı”, çev: Mehmet Bulğen, *Kelam Araştırmaları* 11, sy. 2 (2013) : 272, erişim 6 Nisan 2022, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/179893>.

düşüncülerinden dolayı mevcut bilimin verilerine karşı bir tavır takınmaktadırlar. Oysaki bilim basamak basamak ilerler ve bu basamağın önemli bir kısmını İslam bilim medeniyeti oluşturmaktadır. İslam Bilim Medeniyetinin attığı basamaklar sayesinde bugünkü modern bilimin güncel halini görebilmekteyiz. Modern bilimin çıktığı basamaklarda İslam medeniyetinin etkisinden söz edilebilmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde modern bilim, İslam medeniyetindeki bilimsel bilgi alanındaki çabayı devam ettirmektedir. Dolayısıyla bu çabayı ve modern bilimsel verilere karşı bir nefret sebebiyle verileri reddetmek anlamsız bir yaklaşım olarak gözükmektedir.

Üçüncü ve son yaklaşım ise Pakistanlı Müslüman fizikçi olan Muhammed Abdüsselam'da bulunmaktadır. Abdüsselam, 1979 yılında zayıf nükleer kuvvet¹⁸⁰ ile elektromanyetik kuvveti¹⁸¹ birleştirmeyi başaran çalışmasıyla Nobel fizik ödülünü kazanmıştır.¹⁸² Abdüsselam, Nobel ödül törenindeki konuşmasına “*Fiziğin ortaya çıkarıp ürettiği bulgular tüm insanlığın ortak mirasıdır. Doğu ve Batı Kuzey ve Güney bu mirasa ortaktır.*” Diyerek başlamakta ve sonrasında da “*Rahman'ın yaratmasında hiçbir nizamsızlık göremezsin. Gözünü çevir de bak: Herhangi bir kusur görebilir misin? Sonra tekrar tekrar gözünü çevir de bak, gözün bir kusur bulamadığından, eli boş ve bitkin geri döner.*”¹⁸³ Ayetini okuyarak aslında tüm fizikçilerin de araştırmalarını derinleştirdiklerinde hayretlerinin arttığını ve gözlerinin kamaştığını, büyüldüğünü ifade etmektedir. Devamında ise bilimsel bilgi arayışında fırsat ve kaynak eksikliğinden dolayı evrenin detaya indikçe göz kamaştıran yapısına erişemeyenlerin neler kaybettiklerini ifade ederek, Allah'ın evrenin hakikatlerine ulaşma lütfu ihsan ettiği kimselerin diğer insanlarla ortak olarak bunları paylaşması ve herkes için eşit fırsatlar yaratılmasının önemli olduğunu dile getirmektedir.¹⁸⁴ Abdüsselam'ın bu konuşması din-bilim ilişkisi noktasındaki duruşunu ve inancına olan bağlılığını ifade etmektedir. Abdüsselam, kendi çalışmalarının sonucu olarak Büyük Patlama sonrasındaki erken evren için taşıdığı anlamların farkında olmakla beraber Abdüsselam'ın Big Bang ile

¹⁸⁰ Atom çekirdeklerinin kararsız olmasına sebebiyet veren etkileşim. Bkz. David Griffiths, *Introduction to Elementary Particles*, (Weinheim: WILEY-VCH Verlag GmbH & Co. KGaA, 2008), 71, 72.

¹⁸¹ Evrende bulunan dört temel kuvvet olan; kütleçekimsel, elektromanyetik, zayıf ve güçlü nükleer kuvvetten biridir. Elektrik yüklü bir parçacığın manyetik alandan geçişi sırasında meydana gelen kuvvete denilmektedir. Bkz. David Griffiths, *Introduction to Elementary Particles*, 59.

¹⁸² Muhammed Abdüsselam, “Gauge Unification of Fundamental Forces”, *Nobel Lecture*, , 1979, 513-535. erişim 7 Nisan 2022, <https://www.nobelprize.org/uploads/2018/06/salam-lecture.pdf>.

¹⁸³ Mülk 67/30.

¹⁸⁴ Muhammed Abdüsselam, “Nobel Konuşması”, erişim 07 Nisan 2022, <https://www.nobelprize.org/prizes/physics/1979/salam/speech/>, Alnoor Dhanani, “Büyük Patlama Kozmolojisi Üzerine Müslüman Bakış Açıları”, 272.

ilgili görüşlerine rastlanmamaktadır. Abdüsselam'ın din-bilim ilişkisine yönelik bakış açısı, izah ettiğimiz diğer iki gruptan farklıdır. Abdüsselam'ın din-bilim ilişkisine yönelik duruşu ve görüşlerine göre bilim, tüm insanlığın ortak bir faaliyetidir. Abdüsselam gibi inanan biri için Kur'an sadece kişide ilhamların uyanmasına sebep olmakta ve bu kişi, tanrının ayetlerini, düzenini bir araştırma olarak görmektedir. Dhanani'ye göre bu bakış açısı, İslam medeniyetinin araştırma ruhu ile çok daha benzerlik göstermektedir.¹⁸⁵

Bize göre din ve bilimi uzlaştırmaya çalışmak için Kur'an ayetlerini kullanmak ve Kur'an ayetlerini bilimsel hakikatler seviyesinde addetmek ve vahye bir bilim ansiklopedisi muamelesi yapmak, insanın çalışıp çabalayarak aklını kullanarak evrendeki hakikatlerin öz bilgisine sahip olma özgürlüğünü elinden alıp, insanları hazır bilgiye ve tembelliğe alıştırmak olacaktır. Zaten Kur'an'ın da bilimsel olma gibi bir iddiası yoktur. Daha çok sosyal ve beşeri ilişkileri düzenleyen, tüm çağlara hitap edebilmesi için genel kaidelerden bahsederek üzerinde yol almamızı sağlayan bir rota belirleyip, gerisini insan aklına bırakan bir hitaptır. Yaratıcının kendisi insanlara düşünceleri ve olaylar arasındaki sebep-sonuç ilişkisi bağlantılarını kurabilmeleri için akıl yetisi bahşetmiştir. Özelde yeryüzünde ve gözlemlediğimiz tabiatta genelde ise tüm evrendeki çözülemeyen olguların açıklamasının Kur'an'da var olduğunu iddia etmek verilen akıl nimetini değersizleştirir ve anlamsız bir hale büründürür. Allah hikmet sahibi olduğundan dolayı Onun için anlamsız ve hikmete mugayir işler yapmak da düşünülemeyeceğinden bu şekilde hazır bilgiyi biz insanların huzuruna sunması verdiği akli çalıştırmak için ekstra bir mücadeleye girişmeden bu bilgilere, hakikatlere vakıf olmayı beraberinde getirir. Bu da zihnimizi geliştirmek ve daha ileri bir insanlık seviyesine ulaşmak için çaba sarf etmeden evrenin hakikatlerini önümüzde bulmamızla sonuçlanır ve doğal olarak çeşitli problemleri çözme becerisine sahip olarak donatılan insanoğlunun bu vasfını kullanmasının önüne geçilmiş olur. Bilindiği üzere insan beyni atıl vaziyette iken gelişemez ve geriye doğru bir evrim geçirerek körelmeye başlar.¹⁸⁶ Bu da diğer yaratılmış mahlûkatlardan en temel ayırımımız olan düşünebilme ve akli kullanma yetisinin kullanılamamasına sebep olur ve diğer mahlûkatlar seviyesine düşmekle sonuçlanır.¹⁸⁷ Ortada çözülmeyi bekleyen bir sistem yoksa ve insanlar ancak

¹⁸⁵ Alnoor Dhanani, "Büyük Patlama Kozmolojisi Üzerine Müslüman Bakış Açıları", 272, 273.

¹⁸⁶ Meriç Bilgiç, *Antropogonia İnsan Zekasının Doğal ve Kültürel Evrimi*, (Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 2016), 21-32.

¹⁸⁷ Tîn 95/5.

gayretli bir çalışmayla ve akli etkin kullanmayla erişebilecekleri bilimsel bilgilere vahiy kaynağından direkt hazır bir şekilde ulaşabiliyorlarsa burada insana verilen akıl nimetinin bir fonksiyonu kalmaz ve zihinsel düşünme becerimizin değersizleşmesine, atıl kalmasına ve sonucunda da diğer mahlûkatlarla aramızda bir fark kalmamasına yol açar. Nitekim vahiyde de Allah;

“*Ve şüphesiz ki, insan için kendi çalıştığından başkası yoktur.*”¹⁸⁸

Sözyle insan için ancak kendi çabalamasının karşılığının olacağını, çaba göstermeksizin etrafında olup biten hakikatleri anlamlandıramayacağını, eğer var olan olgulara anlam vermek istiyorsa bunun yolunun aklını faal hale getirip anlamlandırma çabası içine girerek olaylar üzerinde çalışıp, düşünmesinden geçtiğinden bahsetmektedir. İnsanoğlunun yaşadığı bu evreni anlamlandırmaya çalışmak için üzerinde düşünüp sorgulaması; vahyin de bizden yapmamızı istediği bir eylemdir.¹⁸⁹

Müslümanların 18. Yüzyıldan sonra yoğun bir biçimde Kur’an’ı bilimsel olarak yorumlamaya yönelik girişimlerinin altında yatan temel sebebin Batı medeniyetinin bilim ve teknoloji alanında kurduğu üstünlük gösterilebilir. Kur’an’ı bilimsel bir mucize olarak görenler, pek çok ayetin bilimsel bir buluşa işaret ettiğini iddia etmektedirler. Batı dünyasının ortaya koyduğu bilim ve teknoloji karşısında anakronik bir yaklaşımla bütün bilimlerin asıllarının zaten Kur’an’da olduğunu iddia eden Müslümanlar aslında kendilerini aldatmaktadırlar. Kur’an’da her türlü bilimsel bilginin olduğunu iddia etmek Müslümanların Batı biliminin üstünlüğü karşısında hissettikleri kompleksin dışı vurumundan ibarettir.¹⁹⁰ Öte yandan vahyin, bilimsel bulguları içerdiğini iddia eden Hıristiyanlar da vardır. Örneğin Hugh Ross, Eski Ahitteki *Yeşaya 40.22’de*¹⁹¹ yer alan ibarelerin evrendeki genişlemenin hem tamamlanmış hem de devam eden bir olgu olduğuna işaret ettiğini ifade etmektedir.¹⁹²

Bilim, teknolojik imkânların gelişimi doğrultusunda zaman geçtikçe sürekli olarak kendini yenilemektedir. Batlamyus’un dünya merkezli evren modelinden¹⁹³ Kopernik’in güneş merkezli evren modeline¹⁹⁴, Newton’un zamanı; “mutlak zaman”

¹⁸⁸ Necm 53/39.

¹⁸⁹ Yunus 10/101.

¹⁹⁰ Süleyman Gezer, *Kur’an’ın Bilimsel Yorumu*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 115, 116.

¹⁹¹ Gökleri perde gibi geren, oturmak için çadır gibi kuran O’dur.

¹⁹² Hugh Ross, *The Creator And The Cosmos*, (Colorado Springs: Navpress, 2001), 15.

¹⁹³ John Louis Emil Dreyer, *History of the Planetary Systems from Thales to Kepler*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1906), 192.

¹⁹⁴ Dreyer, *History of the Planetary Systems from Thales to Kepler*, 310,364, Roger Penrose, *Evrenin Yeni Fiziğinde Moda İnanç ve Fantezi*, çev: Zekeriya Aydın, (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2019), 38.

kavramıyla açıklayıp uzay ve zamanı birbirinden ayırmasından¹⁹⁵ Einstein'ın uzay ve zamanın birbirine bağlı iki olgu olduğunu ispat ettiği özel görelilik teorisine¹⁹⁶ kadar yaşanan bilimsel gelişmeler insanlığın var olan bilgi düzeyinin zaman ilerledikçe artarak sürdüğünü ve yeni gelişmeler doğrultusunda bilimin kendisini yenilediğine şahit olmaktayız. Yaşanan yeni gelişmeler sonucu önceki bilgilerimizin yanlışlanması demek önceki bilgilerimizin değersizliğini göstermez. Aksine yeni bilgiler önceki bilgilerin ışığında oluşmaktadır. Esasında bilim sahasında önceki bilgilerimizin değişmesini bir yanlışlık olarak tanımlamak pek de doğru olmayacaktır. Çünkü önceki bilgiler olmadan yeni bilgilere ulaşılamaz. Bu bakımdan bilimin önceki bilgilerden istifade ederek yeni ve farklı yaklaşımlara doğru evrildiğini söyleyebiliriz. Bu bakımdan Allah'ın ilahi kitap olarak gönderdiği Kur'an-ı Kerim'i günümüzdeki bilimsel bulgulara göre yorumlarken ihtiyatlı yaklaşmamız gerekmektedir. Ortaya çıkan ve her bilimsel olduğu iddia edilen gelişmeye istinaden ayetleri de o minvalde anlamlar çıkartmaya zorlayarak yapacağımız çalışmalar iddiamıza dayanak gösterdiğimiz bilimsel bulgunun bir başka delille çürütülmesi, yerine farklı bir bilimsel bilgi gelmesi sonucunda iddiamızın dayanağı ortadan kalkacaktır. Bu şekilde vahyin indiriliş amacına aykırı yorumlamalarımız neticesinde de toplum nezdinde vahyin yüce bir güç tarafından indirilmediği, insan eliyle ortaya çıktığı gibi iddialara zemin hazırlanmış olacak ve insanların zihninde olumsuz bir intiba bırakılmış olacaktır.

Mesela 17.yüzyılda Newton döneminde yaşadığımızı hayal edelim ve o dönemde tüm otoriteler tarafından kabul gören ve çağın mutlak kozmoloji anlayışı olan Newton mekaniğini Kur'an'da geçen astronomi ile alakalı ayetlerle ilişkilendirmeye çalışan biri olalım. Yapacağımız bu çalışmada, evrenin işleyiş dinamiklerini Newton fiziğine göre değerlendirip ayetlere bu çerçevede mana verirsek yaklaşık iki yüzyıl sonra Klasik Newton fiziğinin yerini Einstein fiziğine devretmesiyle beraber, dönemin hâkim bilimsel anlayışı kapsamında ayetlere mana vererek hatalı veya eksik bilgileri Kur'an'a söyletmiş olma hatasına düşeriz. Yine aynı şekilde Batlamyus'un dönemin kabul gören kâinat anlayışı olan dünya merkezli evren modeliyle Kur'an ayetlerini yorumlarsak, Kopernik dönemine gelindiğinde ise içinde bulunduğumuz samanyolu galaksisinin sanıldığı aksine dünya merkezli değil de güneş merkezli olduğunu öğrendiğimizde yine aynı hataya düşmüş oluruz. Bu sebeple dönemin hâkim bilimsel

¹⁹⁵ Caner Taslaman, *Modern Bilim Felsefe ve Tanrı*, (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2015), 49, Roger Penrose, *Gerçeğin Yolları*, çev: Mahir Akkaya (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2012), 414.

¹⁹⁶ Albert Einstein, *İzafiyet Teorisi*, (İstanbul: Say Yayınları, 2002), 30.

anlayışına göre ayetleri yorumlama neticesinde kutsal olduğu kabul edilen ilahi vahyin bir üst gücün, bilim otoritelerinin teyidine ihtiyacı varmış gibi bir durum ortaya çıkmış olur. Elbette ki ilahi vahyin göndericisi ve bu evrenin yaratıcısı olan Allah'ın evrene koymuş olduğu yasaları ile gönderdiği vahiy bir uyum içerisinde olduğu gibi birbirlerinden bağımsız düşünülemez. Burada izlenen yol, kesinlikle bilim karşıtlığı veyahut koyu bir septsizm(kuşkuculuk) yapmak değildir. Bilimsellik kisvesine bürünerek önümüze sürülen her bilgiyi mutlak doğru olarak kabul edip vahyi de bu bilgilerin ışığında yorumlamanın sonuçlarını öngörebilmek gerekmektedir.

Mikro ve makro evrendeki¹⁹⁷ sebep-sonuç ilişkisini bizlere izah etmeye yardımcı olan kısacası insanlığın ilerlemesine katkısı olan bilimi önemsemediğimiz takdirde bilim cenahında bizden daha ileride olan milletlerin teknolojisine muhtaç bir konuma geliriz. Bilimsel gelişmeleri takip edip bilime destek vermediğimiz sürece mevcut toplumumuzun refah seviyesini yükseltmeyi dışa bağımlı parazit bir toplum haline gelmiş oluruz. Bu da beraberinde o toplum içinde yaşayan bireylerin yenilik arayışında olmadan hayatlarını devam ettirip tembelleşmesine, eziklik psikolojisine girmesine ve özgüvensiz bir kitlenin oluşmasına sebebiyet verir. Batı medeniyetinin son yüzyılda bilim ve teknolojiye ilerleme kat etmesi karşısında komplekse girerek çalışıp çabalamayla ulaşılan bilimsel verilerin Kur'an'da hazır bir şekilde yer aldığını iddia edenlerin içine düştüğü durum buna bir örnek olmaktadır. İnsanın gelişimi ve hayatını anlamlandırması adına yapılacak çalışmalara sırt dönen bir anlayış, ilahi vahyin değerlerine de ters bir anlayıştır. Nitekim evreni ve bizleri yaratan Allah, insanoğlunda mevcut olan yeryüzünü ve evreni anlamlandırma potansiyelini açığa çıkartarak hayatını anlamlandırmasını ve zihnini faal hale getirmesini vahyin muhatapları olan bizlerden istemektedir.¹⁹⁸

Yaşadığımız bu evrenin yaratılışından ve insan zihnine bilinç aşılandığı andan itibaren günümüze kadar geçen zaman zarfında insanoğlu çeşitli problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Allah tarafından akılla donatılıp, yeryüzünü imar etmekle şerefliendirilen insan bu sorunların muhatabı olmuş ve yaratıcısının verdiği akılla çözüm üretebilmiştir. Allah, *“Kuşkusuz göklerin ve yeryüzünün yaratılışında, gece ile*

¹⁹⁷ Galaksi ve gezegenlerin dâhil olduğu tüm uzay makro evren olarak adlandırılır. Mikro evren ise atom altı gibi küçük parçacıkların oluşturduğu evrene denilmektedir. Makro evren, klasik fiziğin ve astrofiziğin inceleme alanını oluştururken mikro evren ise kuantum fiziğinin konusunu oluşturur.

¹⁹⁸ Ankebût 29/20.

*gündüzün birbirini izlemesinde aktif akıl sahipleri için alınacak dersler vardır.”*¹⁹⁹ Buyurarak evrende işleyen sistemi kavrayabilecek şuura ulaşmış insanların bu sistematik işleyişten çıkarılacak sonuçlarla yaratıcıya ulaşmanın mümkün olduğunu görmekteyiz. Aynı şekilde Yaratıcı, insanın problemleri çözme becerisine güvenip yeryüzünü imar etme görevini biz insanlara vererek adeta bizleri onurlandırmış ve yaşayacağımız sorunlara karşı aklımızı faal hale getirip kullanmamızı salık vermiştir.²⁰⁰

İnsan akli, muazzam derecede büyüklüğe sahip olan evreni anlayabilecek potansiyelde yaratılmıştır. Evrene nazaran bir toz zerresi hükmünde bile olmayan insan aklının evreni kavrayabilmesi şaşırtıcı olduğu kadar bu anlaşılabilirliğin matematiksel bir yapıda olması da şaşırtıcı bir gerçektir. Paul Davies, “temel kanun olarak nitelendirdiğimiz şeylerin matematiksel oldukları için evrenin temel yasaları da matematikselidir” tarzındaki yaklaşımları tatmin edici bulmamıştır. Bunun sebebi de matematiksel kanunların çoğunluğunun gerçek dünyaya uygulanmadan önce kuramsal matematikçiler tarafından soyut egzersizler olarak geliştirilmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu kanunların başlangıçtaki bulunuşları sonraki uygulamalardan tamamen bağımsızdır.²⁰¹ Yani matematiğin insan aklıyla ortaya çıkan bir bilim olmasından yola çıkılarak, evrendeki temel kanunların matematiksel bir dille ifade edilmesi ve evrenin matematiğe olan uygunluğunun aslında matematiğin evrene uyarlanması şeklinde yorumlanan görüşler geçersizdir. 1963 yılında Nobel Fizik ödülünü alan teorik fizikçi ve matematikçi Eugene Wigner, evrenin matematiksel uyumu hakkında şunları söylemiştir;

*“Matematiğin doğa bilimlerindeki muazzam işe yararlılığı rasyonel olarak açıklanamayacak derecede esrarengizdir... Bu bir inanç meselesidir...”*²⁰²

Evrenin akılla anlaşılabilir olmasına bir başka örnek de insan gözü ile Güneş arasındaki ilişkide yatmaktadır. İnsan gözü tüm elektromanyetik tayfi göremez. İnsan gözü sadece 4000-8000 Angstrom²⁰³ aralığındaki dalga boylarını görebilmektedir. İnsan gözünün en fazla duyarlı olduğu değer ise 5000 Angstrom aralığıdır. Güneş de en bol ışığını, insan gözünün algılayabileceği 5000 Angstrom aralığında vermektedir.²⁰⁴

¹⁹⁹ Âl-i İmrân 3/190.

²⁰⁰ Hud 11/61.

²⁰¹ Jonh C. Lennox, *Aramızda Kalsın Tanrı Var*, (İstanbul: Ufuk Yayınları, 2015), 82.

²⁰² Eugene Wigner, "The Unreasonable Effectiveness of Mathematics in the Natural Sciences", *Communications in Pure and Applied Mathematics* 13, No.1, (1960): 1-14.

²⁰³ Işığın dalga boyunu ölçmek için kullanılan uzunluk birimi.

²⁰⁴ Zeki Eker, “Kâinatın İlk Saniyeleri ve Hayatın Başlangıcı”, *Astrofiziğin Dilinden Kozmoloji*, Ed. Fatma Özten (Antalya: Üsküdar Üniversitesi Yayınları, 2019), 57.

İnsan ve evren arasındaki bu uyum, insanların ne tür bir sistem içerisinde yaşadığını anlayabilmeleri bakımından mühimdir. Evren, akılla anlaşılabilir olacak şekilde yaratılmasaydı bilim yapabilmemiz imkân dâhilinde olamayacak ve akılla anlaşılacak böyle bir evrende insanlığın ilerlemesi hiçbir şekilde mümkün olmayacaktır. Evreni, akılla anlaşılabilir bir biçimde yaratan Allah, insanların evrendeki işleyişlerin hakikatlerine ulaşmasını istemektedir.

Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde insanoğlunun var olduğu ve yaşamını devam ettirdiği yeryüzünde ve kâinatta olan biten tüm kozmolojik ve biyolojik sistemi anlamaya çalışıp, içinde bulunduğu sistemin dinamiklerini kavrayarak hayatını anlamlandırma yolculuğuna başlamasını ve bu uğurda çalışmalar yapmasını destekleyici ifadeler bulunmaktadır. Bu doğrultuda Zemahşerî de Âl-i İmrân sûresinin 190. ayeti için;

“Bütün bu apaçık deliller, sanatkârının yüceliğini, azametini, kudretini, hikmetlerinin sonsuzluğunu gösterir. Bunu görebilecek olanlar ancak, olaylara ibret ve ders almak gözüyle bakan, gerçekleri bu gözle açıp gören, olaylara hayvanların bakışıyla bakmayan, fitratın şaşkınlık uyandıran gerçekleri karşısında aymazlık içinde olmayanlar gerçekleri görebilirler. Çünkü esas akıl sahipleri onlardır.”²⁰⁵

Şeklinde yorum yapmaktadır. Gerçekten de insanoğlunun diğer varlıklardan farklı olarak çevresinde olup biten olayları anlamlandırma potansiyeli içerisinde var edilmesinin hikmeti sadece günlük işlerde az miktarda beyinsel faaliyet gerektiren işlerde kullanılmak için akılla donatıldığımızı düşünmek, verilen akıl nimetine karşı bir şükürsüzlük göstergesi olduğu gibi bizi diğer mahlûkatlardan ayıran en temel özelliklerimizin başında gelen bir unsurun potansiyelinden bihaber hayatımıza devam etmek anlamına gelir ki bu da diğer varlıklardan bir farkımız olmadan yaşamamız demektir. Örneğin hayvanlar da barınma ve yiyecek bulma gibi temel hayatı idame ettirme eylemlerini yapabilmektedirler. İnsana verilen akıl ve düşünme becerisinin kullanımı şüphe yok ki sadece bu eylemleri yapmaktan ibaret değildir. Varlığımızın ve potansiyelimizin şuurunda olup bu potansiyeli açığa çıkartmak en temel insani görevlerimiz arasında olmalıdır. Çünkü ancak bu şekilde hayatına yön veren insanoğlu, varlık şuurunun bilincine sahip olup vahyin de şekillendirdiği insan modeline doğru yol almış olur.

²⁰⁵ Zemahşerî, *El-Keşşaf*, çev: Harun Ünal, (İstanbul, Ekin Yayınları, 2016), 2: 268,269.

Yaşadığımız evrenle alakalı ele aldığımız kozmolojik sistem hakkında yapılan düşünce ve araştırma sonuçlarından sonra evrenin büyüklüğü karşısında dünyanın konumunun insan zihninde ne çeşit soruları da beraberinde getirdiğini incelemeye başlayabiliriz.

İKİNCİ BÖLÜM

GENİŞ EVREN MODELİNİN TEOLOJİK PROBLEMLERİ

2.1. GENİŞ EVREN MODELİ VE TANRI'NIN İŞLEVSELLİĞİ

İnsanoğlu evreni anlamlandırmaya çalışırken mevcut bilim vasıtasıyla öğrendikleri çerçevesinde bir yorum yapar. Bilimin eksik bıraktığı, tanımlayamadığı, boş bıraktığı yerleri; “Allah’ın işi, Allah’ın kudreti” (*Boşlukların Tanrısı*)²⁰⁶ diye geçip boşlukları bu şekilde doldurmak ve anlam için çaba sarf etmemek ne denli yanlış bir yaklaşımsa aynı şekilde yine mevcut bilimin henüz açıklayamadığı olguları ise anlamsız, gagesiz olarak görmek de yanlış bir yaklaşım olacaktır.

Çalışmamızın bu bölümünde büyük bir evrene olan gereksinim ve şu anda içinde bulunduğumuz evrenin insan yaşamı için ne ifade ettiği sorularına yanıt vermeye çalışacağız.

Yapılmış gözlemlere ve hesaplamalara göre gözlemlenebilir evrenin çapının 28 milyar parsek²⁰⁷ yani yaklaşık olarak 93 milyar ışık yılı²⁰⁸ olduğu tespit edilmiştir.²⁰⁹ Sadece gözlemlenebilir evrene göre yaşadığımız dünyanın konumu bir toz zerreciğinden daha küçük yer kaplamaktadır.²¹⁰ Evrenin muazzam büyüklüğünün daha da anlaşılabilir olması için aşağıdaki tabloyu inceleyebiliriz;

²⁰⁶ Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, çev: Tunç Tuncay Bilgin, (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2009), 121,122.

²⁰⁷ Parsek: Gökbiliminde kullanılan uzaklık ölçü birimidir. Astronomide uzaklık ölçümü için km cinsinden değerler yetersiz kaldığından dolayı Parsek ölçü birimi kullanılmaktadır. 1 Parsek yaklaşık olarak 31 trilyon kilometreye ve 3,26 ışık yılına tekabül etmektedir.

²⁰⁸ Işık yılı tabiri astronomide yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Temel sabit olarak boşluktaki ışığın saniyede kat ettiği mesafe ölçüt alınmaktadır. Buna göre ışığın saniyedeki hızı 299.792.458 metredir. Genel kabul ise bu sayısal değerın yuvarlatılmış hali olan 300.000 km/sn.’dir. Gözlemlenebilir evrenin 93 milyar ışık yılı büyüklüğünde olması demek ışığın boşlukta ve herhangi bir yavaşlamaya, kırılmaya uğramadan 93 milyar yıl boyunca saniyede 300.000 km. hızla yol kat etmesi demektir. 1 ışık yılı 9,46 trilyon km’ye eşdeğerdir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Albert Einstein, *İzafiyet Teorisi*, (İstanbul: Say Yayınları, 2002), 23.

²⁰⁹ Itzhak Bars, John Terning, *Extra Dimensions in Space and Time*, (New York: Springer Science and Business Media, 2010), 27.

²¹⁰ 93 milyar ışık yılı büyüklüğündeki gözlemlenebilir evrende yer alan dünyamızın konumunu gösteren bir çalışma için bkz. <https://neal.fun/size-of-space/>, sadece Güneş Sistemindeki yerimizi görmek için bkz. <https://solarsystem.nasa.gov/planets/overview/>.

Tablo 1.1.²¹¹ Güneş'in Diğer Gezegenlere Olan Uzaklığı

Gezegenler	Uzaklık (AU)
Merkür	0.4 AU
Venüs	0.7 AU
Dünya	1.0 AU
Mars	1.5 AU
Asteroid Kuşağı	2.8 AU
Jüpiter	5.2 AU
Satürn	9.6 AU
Uranüs	19.2 AU
Neptün	30.0 AU

Tabloda verilen uzaklıklar sadece güneş sistemi içerisinde bulunan gezegenlerin güneşe olan uzaklıklarından ibarettir. Hâlbuki gözlemlenebilir evren 93 milyar ışık yılı uzaklığa sahiptir. Güneşe en uzak gezegen olan Neptün'ün bile Güneşe uzaklığı 4,5 milyar km uzaklıktadır. 1 ışık yılının 9,46 trilyon km olduğu göz önünde bulundurulursa gözlemlenebilir evrenimizin 93 milyar ışık yılı büyüklükte olması sayısal değerler açısından muazzam sayılabilecek, km cinsinden verilerin yetersiz kaldığı büyüklükte bir değerdir. Samanyolu galaksisine en yakın galaksi olan Andromeda Galaksisi'nin Dünyaya olan uzaklığı 2,54 milyon ışık yılıdır. Tespit edilen en uzak galaksi ise GN-z11 adı verilen galaksidir ve bu galaksinin Dünyadan uzaklığı 32 milyar ışık yılıdır.²¹² GN-z11 galaksisine ulaşmak için Dünyadan gönderilen ışığın kırılmaya uğramadan sabit bir hızda 32 milyar yıl yol alması sonucunda bu galaksiye ulaşılabilir. Bu da evrenimizin ne denli ihtişamlı büyüklüğe sahip olduğunu göstermesi açısından dikkate değer bir örnek olmaktadır. İçinde yaşadığımız evrenin büyüklüğüne dair verdiğimiz örnekler, ne denli büyük bir sistemde yaşadığımızı algılama noktasında bizlere yardımcı

²¹¹ https://www.jpl.nasa.gov/edu/pdfs/ssbeads_answerkey.pdf. Tablo, Güneşi esas alıp sadece güneş sisteminde bulunan diğer gezegenler ve asteroit kuşağı ile aralarındaki mesafeyi vermektedir. Mesafe olarak astronomik birim olan AU (Astronomical Unit), AB (Astronomik Birim) kullanılmıştır. AU, Dünyanın Güneşe olan uzaklığını temel alan bir mesafe birimidir. 1 AU=150 milyon km'ye tekabül etmektedir. Buna göre tablodaki verilen değerler 150 milyon km ile çarpılarak km cinsinden mesafe bulunabilir. Not: Asıl değer, 149.597.870 km'dir fakat bu sayı 150 milyona yuvarlatılarak da kullanılmaktadır.

²¹² Nadia Drake, Astronomers Spot Most Distant Galaxy-At Least For Now, erişim 12 Şubat 2022 <https://www.nationalgeographic.com/science/article/astronomers-spot-most-distant-galaxy-yet-at-least-for-now>.

olup ilerleyen bölümlerde de aktarılan konuları daha anlaşılır bir kalıpta sunmamıza yardımcı olacaktır.

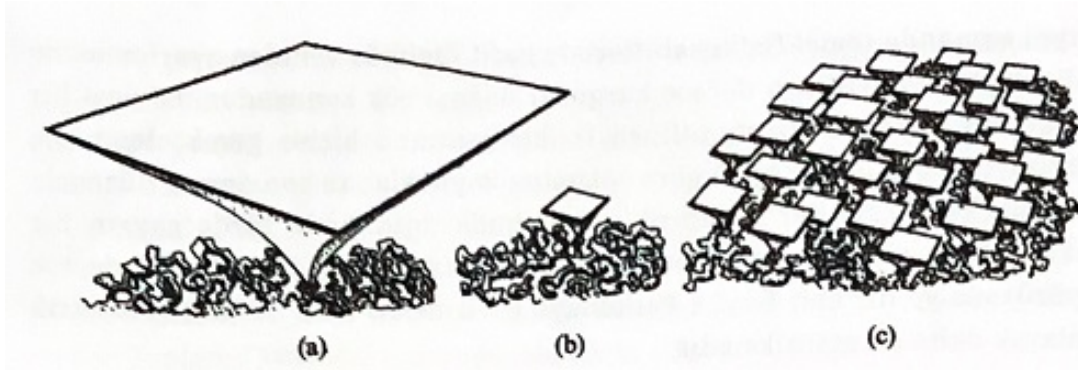
Büyük patlamanın gerçekleşip gözlemediğimiz evrenin ve içinde bulunan bilinçli varlıkların oluşumuna imkân verecek başlangıç koşullarının oluşabilme ihtimalinin hesaplanması ile ilgilenen fizikçi Roger Penrose'un bulduğu değer akıllı yaşam formlarının içinde barındığı evrenin ortaya çıkmasının ihtimali olarak 10^{123} 'te 1 değerini vermektedir. Ona göre bu sayı olağanüstü bir sayıdır ve bu sayıyı doğal sayı olarak yazmak imkânsız olmaktadır. Bu sayıyı daha iyi anlayabilmek için Roger Penrose bir örnek vererek, evrende bulunan tüm proton, nötron ve diğer parçacıkların her birine 0 yazsak dahi bu söz konusu sayıyı bulmamız için yetmeyecektir demektedir. Bu açıdan Penrose, bu sayıyla yaratıcının hedefinin ne derece keskin ve net olduğunu ifade etmektedir.²¹³ Astrofizikçi olan Hugh Ross da bu ihtimali bir örnek üzerinden daha anlaşılabilir kılmaktadır. Verdiği örnekte, Kuzey Amerika kıtasının yüzey alanının tamamını bozuk paralarla kaplayıp oluşan bu sütunu da dünyamızdan 384.400 km uzaklıkta olan aya kadar yükseltmektedir. Ross, aynı yüzey alanını kaplayan ve aynı yüksekliğe kadar çıkan bu bozuk para sütunlarından bir milyar tane daha eklemektedir. Daha sonra bu bozuk para sütunlarının arasından bir bozukluk çıkarıp kırmızıya boyadıktan sonra tekrar sütunların arasına koymaktadır. En son olarak da gözleri bağlı bir kişiden kırmızıya boyanmış bozuk parayı bulmasını istemektedir. Ross'un hesaplamalarına göre kırmızı bozuk parayı seçme ihtimali 10^{37} 'de 1 değerini vermektedir.²¹⁴ Bu ihtimal bile evrenin ortaya çıkma olasılığına yaklaşmamaktadır.

Gözlemediğimiz evrenin ortaya çıkmasının ihtimaliyet hesaplarını açıkladıktan sonra şimdi de insan aklına, evrende akıllı varlıkların ortaya çıkması-yaratılması için evrenin büyüklüğünün şu anda gözlemleyebildiğimiz boyutta olmasına ihtiyaç var mıydı sorusu gelmektedir. Fizikçi Roger Penrose bu soruya, akıllı yaşam formlarının ortaya çıkması için bu derecede büyük bir evrenin olası olmadığını belirterek galaksimiz dışındaki herhangi bir şeyin gerekli olduğunu düşünmek bile zor diye cevap vermektedir. Penrose, gözlemediğimiz evrenin kıyasına kadar olan uzaklığın onda biri kadarlık bir yarıçap bölgesini şu an yaşadığımız evreni andırır gibi hayal ederek evrenin

²¹³ Roger Penrose, *The Emperor's New Mind*, (New York: Oxford University Press, 1999), 445,446, Penrose, *Gerçeğin Yolları*, (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2012), 803.

²¹⁴ Hugh Ross, *The Creator And The Cosmos*, (Colorado Springs: Navpress, 2001), 106.

oluşabilme ihtimalini onda birlik bölgeye göre ayarlayıp hesaplar ve sonuç olarak yaratıcının ihtiyaç duyacağı kesinlik olarak 10^{117} 'de bir sayısını bulmaktadır.²¹⁵

Resim 1.2.²¹⁶ Geniş Evren Modeline Alternatif Cimri Evren Modeli

Resimde (a) harfi ile gösterilen evren modeli şu an gözlemlediğimiz geniş evren modelini tanımlamaktadır. (b) harfi ile gösterilen ise evrende zeki yaşamın oluşması için tasarlanan cimri-minimalist evren modelini tanımlamakta olup şu anki evrenimizin onda birlik bir bölümünü temsil etmektedir. Penrose'a göre yaratıcı unsur, (a) harfi ile tanımlanan geniş evrende yer alan bilinçli yaşam formlarının sayısı kadar varlığı (b)'de yer alan minimalist evren boyutlarında ve ondan bağımsız olarak (c)'deki 10^3 adedini (a)'daki geniş evren modelinden daha az meşakkatli ve ucuz bir biçimde üretebilmektedir. Penrose, gözlemlediğimiz evrenden daha küçük minimalist evrende evrenin genişlemesinin geniş evrenle aynı biçimde fakat genişleme oranı olarak küçük evrenle uyumlu bir şekilde etkilediğini varsayarsak yaratıcı büyük bölgelerden ziyade küçük olanlara daha fazla rastlamaktadır demektedir. Penrose, tüm bu hesaplamalardan sonra yaratıcının akıllı yaşam formlarının varlığı için teoride gerek duymadığımız evrenin ekstra büyük ve uzak parçalarını üretmeye-yaratmaya zahmet etmesini yaratıcı için bir savurganlık olarak nitelemektedir.²¹⁷

Roger Penrose, gözlemlediğimiz evrenin onda birlik bir bölümünü esas alarak Big Bang'in sabitlerini bu küçük evrene oranlayıp uyarlamaktadır. Bu uyarlama sonucu onda birlik boyuta sahip olan 10^3 adetten oluşan küçük evren senaryosunda şu an

²¹⁵ Penrose, *Gerçeğin Yolları*, 804.

²¹⁶ Penrose, *Gerçeğin Yolları*, 804.

²¹⁷ Penrose, *Gerçeğin Yolları*, 805.

gözlemlediğimiz evrende yer alan zeki varlıkların sayısı kadar varlığın bu küçük evrende oluşabileceği-yaratılabileceğini iddia etmektedir. Aynı zamanda Penrose'un cimri-minimalist evreni ona göre geniş evren modelinin ortaya çıkma ihtimalinden daha az rastlantısal değere sahiptir. Yani bu minimalist evren senaryosunun büyük patlamadaki başlangıç koşullarının ortaya çıkma olasılığının geniş evrene oranla daha olası olduğunu belirtmektedir. Bu açıdan Penrose, küçük evrenin büyük evrene oranla daha az genişlemeye ihtiyaç duyacağını, kaynakların daha az kullanılıp yine aynı şekilde şu an gözlemlediğimiz evrenle aynı koşullarda bir evrenin ortaya çıkması-yaratılmasının yaratıcı açısından daha ucuza mal edebileceği bir evren modeli olarak seçilmesinin daha mantıklı olacağını düşünmektedir.

Yaratıcının bu denli küçük ve tutumlu bir evren yaratması halinde bazı kimselerin şu an gözlemlediğimiz evrende yaratılan bilinçli varlıklara nispeten tutumlu olan evrende sayısal olarak daha az varlığın ortaya çıkacağı endişesini taşıdıklarını belirten Penrose, buna karşılık olarak geniş evren modelinin altında yatan ve savurganlık olarak tanımladığı fiilin temelinde böyle bir amacın bulunmadığını iddia etmektedir. Ona göre sadece bir adet geniş bir evren bölgesine sahip olmak yerine daha az şişmeye-genişlemeye uğramış evren bölgelerinden 10^3 adedine sahip olmak, bizi yine geniş evrendeki ile aynı sayıda bilinçli varlık sayısına çok daha ucuza götürebilmektedir.²¹⁸ Penrose, yaratıcının geniş evreni seçmesinin sebebi olarak yaratılan akıllı yaşam formlarının sayısının fazla olmasını dilediği için küçük evreni tercih ettiğini dile getiren kimselere karşı alternatif küçük evren kurgusunda da aynı yaşam sayısına ulaşılabileceğini belirtmektedir. Öte yandan Penrose, yaratıcının şu an gözlemlediğimiz geniş boyuttaki evreni yaratmasının altında akıllı yaşam formlarının sayıca çokluğunu dilemesi yatıyorsa böyle bir sebebi makul görmemektedir. Bu açıdan Penrose, tutumlu-küçük evrendeki genişleme oranına nazaran geniş evren modelindeki genişlemenin daha fazla olduğunu iddia ederek bunun savurganlık olduğunu belirtir ve antropik ilkenin de genişlemedeki savurganlığı açıklayamadığını ifade etmektedir.²¹⁹

Roger Penrose'un kurguladığı ve gözlemlediğimiz geniş evren modelinden daha olası ve kabul edilebilir olduğunu iddia ettiği tutumlu evren senaryosunda bizim tespit edebildiğimiz dört farklı husus bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla;

²¹⁸ Penrose, *Gerçeğin Yolları*, 805.

²¹⁹ Penrose, *Gerçeğin Yolları*, 804.

- 1- Penrose'un şu an gözlemediğimiz geniş evrene nispeten daha küçük, tutumlu evren modelinin daha ucuz olduğu konusunun yaratıcı ile değil *şans* ve *olasılık* faktörüyle ilişkisi bulunmaktadır.
- 2- Gözlemediğimiz geniş evrende varlık sahasına çıkma imkânına sahip olan bilinçli varlıkların sayısını bulmak için Penrose, gözlemediğimiz evrenin onda birlik bölümünü yeterli bulmayarak bu evrenleri 10^3 adet yani 1000 âdete kadar çoğaltmaktadır. Çoğaltılan evrenler ise birbirinden 'bağımsız' olmak zorundadırlar.
- 3- Birbirinden bağımsız 1000 adet tutumlu evrenin kendi kapalı sistemleri bulunacağından dolayı paralel evren senaryosuna oldukça benzemektedir.
- 4- Geniş evren modelinde evrenin en uzak köşesi ile başlangıç köşesi arasında organik bir bağ vardır fakat Penrose'un kurguladığı 1000 adet onda birlik evrenlerin Resim 1.1. (c)'de görüldüğü üzere birbirleri ile bağları bulunmamakta olup birbirlerinden bağımsızdırlar.

Roger Penrose'un geniş evrene kıyasla daha iyi bir alternatif olarak kurgulayıp öne sürdüğü tutumlu evren modelinin geniş evrene nazaran ortaya çıkma ihtimalinin daha olası ve ucuz olduğu konusunun muhatabı yaratıcı değil şans ve olasılık cinsinden faktörlerdir. Penrose'a göre kurgulamış olduğu cimri-minimalist evrenlerin ortaya çıkması, geniş evren modelinden daha olası gözükmektedir. Penrose'un daha önce açıkladığımız evrenin büyük patlamayla beraber ihtiyaç duyduğu parametrelerin ortaya çıkma ihtimali olarak 10^{123} sayısını vermesi rastgelelikle alakalı bir hesaplama değildir. Yani bulunan bu sayısal değer, bir yaratıcıdan bağımsız olarak evreni, evrenin unsurlarını ve akıllı yaşam formlarını rastgele ortaya çıkarabilecek parametrelerin olması gerektiği yerde ve sayıda olmalarının ihtimaliyet hesaplamasıdır. Olasılık hesaplamalarına göre şu an gözlemediğimiz evrenin varlık sahasına çıkmasının Penrose'un tutumlu evren modeline göre daha zor olduğu gerçeği, yaratıcının varlığını dışlamayı gerektirmediği gibi aksine 10^{123} sayısı, evrenin rastgele oluşabilme ihtimalinin ne derece imkânsız olduğu konusunda bizlere fikir vermektedir.

Penrose'un ihtimaliyet hesapları yaptığı 1000 adet tutumlu evren modelinin rastgele ortaya çıkma olasılığı olan 10^{117} sayısının şu an gözlemediğimiz geniş evren modelinin oluşabilme ihtimali olan 10^{123} sayısından olasılık cinsinden çok daha ulaşılabilir olduğunu dile getirmesi tamamıyla yaratıcıdan bağımsız olasılık-şans faktörlerinin evrenin oluşumuna yol açma ihtimali ile alakalı gözükmektedir. Zaten

kendisi de tutumlu evren modelinden bahsettiği bölümde tutumlu evrenlerin geniş evren modeline göre daha olası ve ucuz olduğunu belirttikten hemen sonra evren hakkında, “Eğer o sadece şans eseri meydana gelmişse!”²²⁰ Diye ekleyerek bu argümanın sadece şans faktörü ile alakalı olduğunu ima etmektedir. Aslında Penrose’un bu kurgusal tutumlu evreni rastgelilik açısından dikkate değer gözükmemektedir. Eğer evrenin ortaya çıkışında teistik argümanların karşısında yer alan ve evrenin oluşum süreçlerinde bir yaratıcının varlığını dışlayan görüşlerin ortaya attığı evrenin rastgele oluştuğu iddiası daha makul bir kanıt olarak sunulmak istenseydi şu an gözlemlediğimiz geniş evrende değil, Penrose’un kurguladığı tutumlu evren modelinde varlık sahasına çıkmış olmamız gerekmektedir. Çünkü Penrose’un tutumlu evreni tesadüfi açıdan daha olasıdır. Tesadüfen Big Bang’teki parametrelerin evreni açığa çıkaracak nitelikte bulunmaları şu anki evrenimizde olasılık olarak çok daha imkânsızdır. Evreni oluşturan temel parçacıkların ve şartların daha kolay ve ucuz olan 10^{117} ihtimaline rastlamaları daha olası iken şu an bulunduğumuz ve 10^{123} ihtimallik barındıran evreni rastgele oluşturmaları daha zorlayıcı ve pahalı olmaktadır. Olasılık cinsinden ihtimallerin gerçekleşmesinin daha mümkün olduğu tutumlu evrenlerde rastgeleliğin bu ihtimale rastlayıp bu aşamayı pas geçerek daha zor ve pahalı olan geniş evreni ortaya çıkarması, evreni oluşturan temel parçacıkların ve oranların bilinçli bir şekilde ortak hareket ediyor olmalarıyla açıklanabilmektedir. Penrose’un kurguladığı ve geniş evren modeliyle kıyasladığı ona göre daha ucuz ve makul olan tutumlu evren modeli yaratıcının varlığına ve sıfatlarına yönelik olası bir tehdit içermekten çok uzaktadır. Penrose’un gündeme getirdiği alternatif tutumlu evren modeli aksine teizme bir delil oluşturup teizmin elini daha da güçlendirmektedir.

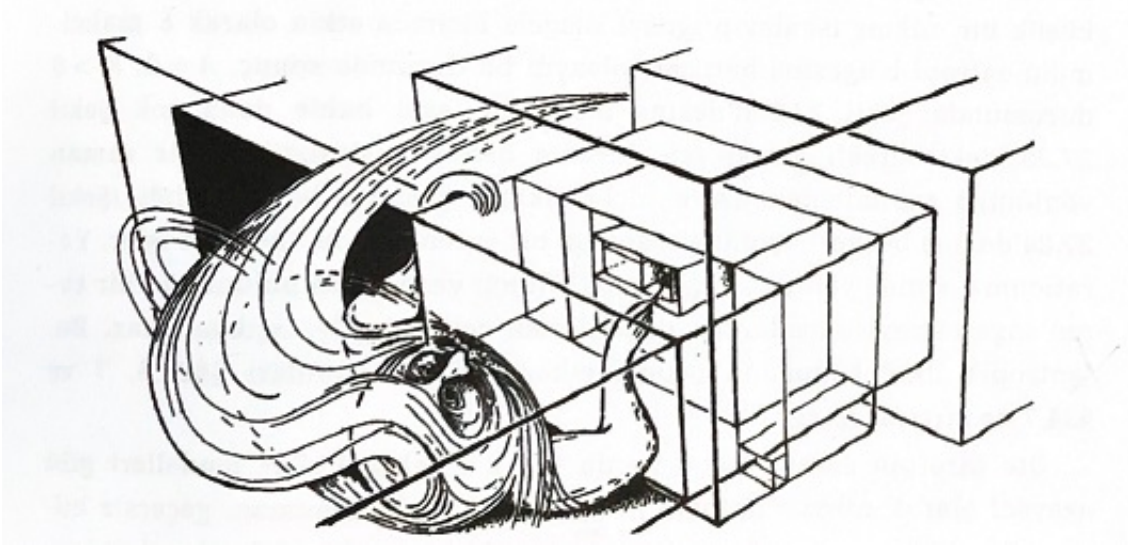
Özetle Penrose’un ortaya attığı tutumlu evren modelinde sorulacak asıl soru şu olmalıdır; Rastgelelik ve şans faktörleri neden 10^{117} ihtimallik tutumlu evrenleri oluşturmadı da olasılık açısından daha zor olan ve şu an bulunduğumuz 10^{123} olasılığını içeren bir evreni oluşturmak için daha pahalı yolu seçti?

Öte yandan Penrose, geniş evren modeline nazaran kendisinin kurguladığı tutumlu evren modelinin daha *ucuz* şekilde üretilmesinden-yaratılmasından yola çıkarak tutumlu evren modelinde varlık sahasına çıkmayışımızı ise yaratıcının savurganlığı ile ilişkilendirmektedir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi Penrose’un evrenin

²²⁰ Roger Penrose, *Evrenin Yeni Fiziğinde Moda İnanç ve Fantezi*, çev: Zekeriya Aydın (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2019), 413.

oluşabilme ihtimallerini yaptığı olasılık hesaplamalarındaki değerlerin yaratıcı ile bir bağlantısı bulunmayıp şans ve rastgelelikle ilgisi bulunmaktadır. Yaratıcı ile ilgisi bulunsa dahi tanrının geniş evren modelini yaratarak savurganlık yapmış olduğunu iddia etmek, aşırı zorlama bir yoruma sığınmak olmaktadır. Kaynakların cimri bir şekilde kullanılması demek, bu kaynaklar kullanılarak ortaya çıkarılacak olan şeyin tam olarak olması gerektiği gibi, amacına uygun olarak varlık sahasına çıkmasının önünde bir engel oluşturmaktadır. Bu da ortaya çıkartılan ürünün kalitesiz ve uzun ömürlü olmamasına sebebiyet vermektedir. Dolayısıyla kaynakların cimri kullanılması, ortaya çıkarılacak ürünün bir nevi kalitesiz kopyası olmakta, ürünün kendisi olmamaktadır. Bir örnek vermek gerekirse bina inşaatı için kullanılan malzemeler ve standartlar mühendisler tarafından insan hayatı ve binanın depremlere ve diğer afetlere dayanıklılığı ve statik hesaplamalar gibi faktörler düşünülerek bunlara göre belirlenmektedir. Fakat bina inşaatında tutumlu ve cimri olmak adına malzemeden kısarak ve kalitesiz malzeme kullanarak da pek ala bina tamamlanabilmektedir. Dışardan bakıldığında da bina yine bina olarak gözükmekte fakat kullanım ömrü ve dayanıklılık açısından cimri olmak adına standartlara uyulmadığından dolayı doğal afetlere karşı dayanıksız olup insanların hayatına mal olabilmektedir. Görüldüğü üzere kaynakların cimri-tutumlu kullanılması realiteye her zaman uymamaktadır.

Üzerinde durulması gereken başka önemli bir konu da Roger Penrose'un geniş evren modelinde varlık sahasına çıkmamızı, tutumlu evren modeline kıyasla yaratıcı için bir savurganlık olarak nitelemesinin altında yatan Penrose'un yaratıcı kavramına yüklediği anlam olmaktadır. Penrose'un geniş evreni yaratmakla savurganlık yaptığını iddia ettiği yaratıcı, bizim inandığımız tanrı tasavvurundan çok farklı bir yapıya sahiptir.

Resim 1.3.²²¹ Evrenin Yaratılışının Olasılık Cinsinden Tasviri

Penrose, bu tasvirde evrenin yaratılışının hayali bir açıklamasını vermektedir. Bu tasvir şu anda bulunduğumuz geniş evren modeli temel alınarak yapılmıştır. Penrose, kendisinin zihninde tasavvur ettiği yaratıcıyı elinde bir iğneyle geniş evrenin ortaya çıkma ihtimali olan 10^{123} olasılığını bulmak için arar vaziyette tasvir etmektedir. Ona göre yaratıcı, evrenin ortaya çıkması için 10^{123} olasılığını bulmak zorundadır.²²² Penrose yaratıcıya adeta yapbozun parçalarını bulup onları birleştirme işlevini yerine getiren bir varlık gözüyle bakmaktadır. Bu tasvire ve Penrose'un açıklamalarına göre Penrose'un zihnindeki tanrı faktörü; Evreni oluşturan karbon ve oksijen atomlarının ve diğer temel parçacıkların bir araya gelip 10^{123} 'te 1 ihtimal değerinde buldukları zaman yaratıcının bu buluşma anını tespit edip evreni ortaya çıkarmak için birleşen temel parçacıklara elindeki iğne ile ilk hareketini verme görevini yerine getiren bir tanrı konumunda olmaktadır. Penrose'un yaratıcı faktörüne yüklediği anlam, her şeyin kendisinin elinde olduğu, her şeye gücü yeten aktif bir tanrı olmaktan çok uzaktadır. Buradaki tanrı, evrenin ortaya çıkma imkânının gerçekleşmesi için söz konusu olasılığın denk gelme anını pasif bir şekilde bekleyen ve evreni açığa çıkaracak ihtimale denk geldiği an butona basar gibi evrenin oluşması için bekleyen temel parçacıklara hareket veren bir varlık gibi gözükmektedir. Bu şekilde evrenin ortaya çıkma ihtimalini bekleyen bir tanrı zaten aktif bir tanrı tanımına uymamakta olup bu şekilde bir varlığa da tanrı yakıştırması yapılamamaktadır. Diğer bir konu da evrenin ortaya çıkmasında hem şans

²²¹ Penrose, *Gerçeğin Yolları*, 769.

²²² Penrose, *Gerçeğin Yolları*, 769.

ve rastgeleliğin hem de bir tanrı faktörünün söz konusu olduğu böylesine ikili sistemin varlığı kendi içerisinde bir çelişki barındırmaktadır. Şu an bulunduğumuz evrenin rastgele ortaya çıkma ihtimalinin imkânsızlığından yola çıkarak evrenin yaratılışında bir tanrının müdahalesinin mümkün olduğunu iddia etmek ise ayrı bir konu olup çelişki arz edecek bir yapıya sahip değildir. Çünkü evreni ortaya çıkarma imkânına sahip olan temel parçacıkların rastgele oluşma olasılığının çok düşük olmasından yola çıkılarak bir tanrının varlığına kanıt olarak ileri sürme düşüncesi kendi içerisinde çarpık bir düşünme eylemini barındırmamaktadır. Bu şekilde bir yol izleyerek yapılan delillendirme yönteminin mantık kurallarına aykırı bir yanı bulunmamaktadır. Fakat hem rastgeleliğin mevcut olması hem de tanrının ve dahası tanrının evrenin açığa çıkması için temel parçacıkların birleşme anını, yani ihtimallerin olası olduğu vakti bekleyip daha sonradan evreni ortaya çıkarmak için müdahale etmesi anlamsız durmaktadır.

Penrose'un evrenin ortaya çıkmasında ihtimallerin yanında pasif rol oynayan tanrı algısı sonucunda tutumlu evreni yaratmak yerine tanrının geniş evreni yaratmakla savurganlık yaptığını iddia etmesini tasvir ettiği Resim 1.3.'e göre yorumlarsak;

Tanrı, elinde bir iğneyle evrenin ortaya çıkma olasılığını hazır bir şekilde bulmak için aramaktadır. Tanrının tutumlu evrenin ortaya çıkma olasılığı olan 10^{117} 'de bir ihtimale rast gelmesi, geniş evren modelinin ortaya çıkma olasılığı olan 10^{123} 'te birden daha olası gözükmektedir. Fakat tanrı 10^{117} ihtimali es geçip daha zor ve pahalı olan 10^{123} olasılığını bulmak için ekstra çaba sarf etmektedir. Bu da Penrose'u, tanrının zahmetsiz ve ucuz yolu seçmeyerek daha pahalı ve zahmetli evren modelini ortaya çıkarmak için savurganlık yaptığı sonucuna ulaştırmaktadır. Penrose, aslında evrenin ortaya çıkmasının ihtimaliyet hesaplamalarında tutumlu evrenin geniş evrene nazaran varlık sahasına çıkmasının daha ucuz ve zahmetsiz olduğunu dile getirirken daha önce ifade ettiğimiz gibi kendisinin tanımladığı ucuzluk konusunun sadece şans faktörüyle alakalı olduğunu kendisi de belirtmektedir. Fakat yine de şans ve rastgelelik ihtimallerinde tanrıya da yer vermek ve tanrının savurgan olduğunu iddia edebilmek için tanrıya rastgelelikte pasif bir rol vermek durumunda kalmıştır.

Sonuç olarak Roger Penrose'un tanrının tutumlu evren modeli yerine geniş evren modelini yaratmasıyla savurganlık yaptığı iddiasında yaratıcıya yüklediği anlamın tanrı faktörüyle bağdaşmadığını görmekteyiz. Tanrının sıfatları ve mahiyetiyle bağdaşmadığı gibi evrenin oluşmasında şans ve tanrı faktörlerinin aynı anda adeta yardımlaşarak evreni açığa çıkarmaları abes bir durum oluşturmaktadır. Penrose'un

verdiği evrenin oluşumundaki ihtimaliyet hesaplarının doğru bir okumasını yapmak istersek eğer; Evrenin ortaya çıkmasında sadece şans ve olasılıkların söz konusu olduğunu düşünürsek tutumlu evren modelinin geniş evrene nazaran ortaya çıkması olasılık açısından daha yüksek ihtimal barındırmaktadır. Tesadüfi açıdan tutumlu evrenin ortaya çıkması geniş evren modelinin ortaya çıkmasından daha kolay olmaktadır. Esasında kolay derken geniş evrenin ortaya çıkma ihtimali olan 10^{123} 'te birlik oran yerine 10^{117} 'te birlik bir orandan bahsetmekteyiz. Bu oran bile şans faktörleri açısından imkânsız durmaktadır. Fakat sadece şans ve tesadüf cinsinden evrenin ortaya çıkmasına bakacaksa geniş evren modeli yerine tutumlu evrenin ortaya çıkması daha olası gözükmemektedir. Buna rağmen Penrose'un tutumlu evren kurgusu yerine şu an geniş bir evren modelinde yaşadığımızı göre evrenin oluşumunda şans ve tesadüfi etkenlerin etkisinden söz etmek pek mümkün durmamaktadır. Çünkü şans ve rastgeleliğin tutumlu evreni açığa çıkarması gerekirken olasılık açısından daha imkânsız olan geniş evrenin ortaya çıkması üstün bir güçle açıklanabilecek bir olgu olmaktadır. Bu üstün güç de aktif ve her şeye gücü yeten bir yaratıcı olmak zorundadır.

İkinci husus ise Penrose, geniş evren modelinde ortaya çıkan bilinçli varlık sayısına ulaşmak için kurguladığı bir adet onda birlik tutumlu evrende ortaya çıkacak akıllı yaşam formlarının tek bir minimal evrende varlık sahasına çıkamayacağı için bu evrenlerden toplamda 1000 adet olması gerektiğini ifade etmektedir. Geniş evrende açığa çıkan akıllı yaşam formlarının sayısına ulaşmak için 1000 âdete kadar çoğaltılan tutumlu evrenlerin birbiri ile de bağı bulunmayıp birbirlerinden bağımsız olmak zorundadırlar. Hâlbuki şu an bulunduğumuz geniş evrende varlık sahasına çıkan zeki yaşam formları tek bir evrende bulunmaktadır. Bir hesap yapacak olursak yapacağımız hesapta şu an gözlemlediğimiz geniş evrende bulunan insan nüfusunu temel almak durumunda kalmaktayız. Çünkü şu an evrende bizden başka bilinç sahibi olan varlıkların olduğuna dair bir gözlem yapamamaktayız. O yüzden akıllı yaşam formları olarak şu an sadece insanı temel alıp bir örnekle durumu daha da açıklığa kavuşturacak olursak;

Birleşmiş Milletlerin 2020 için yaptığı dünya nüfusu tahminlerine göre dünyada 7.794.798.729 insanın yaşadığı tahmin edilmiştir.²²³ 2021 yılında ise bu sayı daha da artmakta olduğundan ve yapacağımız hesaplamamızın kafa karıştırıcı olmaması açısından

²²³ <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dunya-Nufus-Gunu-2021-37250>, Erişim Tarihi: 10 Aralık 2021.

şu an dünya üzerinde 8 milyar insanın yaşadığını düşünelim ve bu sayıyı Penrose'un tutumlu evrenine uyarlayalım;

Dünya nüfusunun toplamını Penrose'un bir adet onda birlik tutumlu evrenine uyarlarsak;

$8.000.000.000 \div 1000 = 8.000.000$ adet akıllı yaşam formunu varlık sahasına çıkarma imkânına sahip bir cimri evrene ulaşmış olmaktadır. Fakat tek bir tutumlu evren modeli sekiz milyarlık bilinçli varlık sayısına ulaşamadığından dolayı bu evrenlerden toplamda 10^3 yani 1000 adet kadar çoğaltılarak geniş evrende açığa çıkmış olan akıllı yaşam formlarının eşdeğerinde olan sekiz milyarlık bilinçli varlık nüfusuna ulaşılmaktadır. 1000 âdete kadar çoğaltılan Penrose'un bin adet tutumlu evren modellerinin her birinde sekiz milyon akıllı yaşam formu barınmakta olup diğer evrenlerin birbiri ile organik bağı olmadığından bu evrenlerde yaşayan akıllı yaşam formları birbirlerinden habersiz, birbirleriyle iletişim kuramayacak bir konumda gözükmektedirler. Her ne kadar geniş evren modelinde ortaya çıkma imkânına sahip olan zeki yaşam formlarının sayısına ulaşılabilse dahi 1000 adet tutumlu evrenin birbirleri arasında bağ olmadığından, bağımsız olduklarından dolayı aslında sadece sekiz milyon bilinçli varlığın birbirlerinden haberdar olduğu bir evren kurgulanmış olmaktadır. Çünkü toplamda 1000 âdete kadar çoğaltılan ve her birinde sekiz milyon akıllı yaşam formlarının açığa çıkmasına elverişli bir evren senaryosunda Penrose'un belirttiği gibi bu evrenler birbirlerinden bağımsız olmak zorundadırlar. Bağımsız oldukları için de toplamda açığa çıkan sekiz milyarlık akıllı yaşam formunun esasında tekil bazda değerlendirilmesi gerekmektedir. Sonuçta geniş evren modeline alternatif olarak gösterilen tutumlu evren modelinin ortaya çıkaracağı bilinçli yaşam formlarının geniş evrende olduğu gibi sekiz milyarlık nüfusun tamamıyla aynı organik bağ içinde, birbirlerinden haberdar bir şekilde olmaları gerekmektedir. Fakat tutumlu evren modelinde birbirinden bağımsız evren kurgusu görmekteyiz.

Bir başka konu da geniş evrende akıllı yaşam formları arasında bulunan organik bağdan dolayı toplumsal zekânın daha erken süreçte gelişmesi beklenebilmektedir. Diğer bir deyişle nüfusun çokluğu ile teknolojik imkânların geliştirilmesi konusu birbiri ile paralellik arz etmektedir. Birbirine bağımlı ve aynı evreni paylaşan bilinçli yaşam formlarının nüfus yoğunluğu, toplumsal süreçte ve hayatın doğal akışında ilerlemeyi tetikleyen önemli bir etken olmaktadır. Nüfusun yoğun olmasının nüfus planlaması olmaksızın yaşanan bir evrende olumsuz sonuçları da olmaktadır. Fakat nüfus

yoğunluğunun fazla olması toplumsal ihtiyaçların da sürekli olarak artması ve yeni ihtiyaç alanlarının doğmasına sebebiyet vermektedir. Artan nüfus yoğunluğu ve nüfusun fazla olması bu nüfusun ihtiyaçlarını ve isteklerini karşılayabilmek adına teknolojik imkânların en üst düzeyde kullanılması için çaba harcamayı tetiklemektedir. Bu da “toplumsal zekâ”yı yani nüfus yoğunluğunun getirmiş olduğu zorunluluktan dolayı imkânların geliştirilmesi zorunluluğunu ifade etmektedir. Burada kullandığımız toplumsal zekâ kavramı bireysel olarak değil tüm akıllı yaşam formlarının kümülatif zekasını tanımlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında Penrose’un tutumlu evren modelinde ortaya çıkabilecek zeki varlıkların toplumsal zekâlarının geniş evrende ortaya çıkma imkânına sahip olan akıllı yaşam formlarının toplumsal zekâ gelişim hızlarına göre çok daha düşük kalmaktadır. Geniş evrendeki toplumsal zekâ gelişim hızına 1000 birim dersek tutumlu evrendeki bu gelişim hızı ise 1000/1 yani 1 birim olmaktadır. Bu durumu daha açıklayıcı bir örnekle ifade etmek için Kardeşev Ölçeği’ni bilmek durumundayız.

2.1.1. Kardeşev Ölçeği ile Geniş Evren Modeli Arasındaki İlişki

Bir medeniyetin gelişmişlik seviyesini ölçmek için kullanılan Kardeşev Ölçeği, Sovyetler Birliği astronomu olan Nikolai Semenovich Kardashev tarafından ortaya konulmuştur. Bu ölçekte herhangi bir medeniyetin gelişim seviyesi ile tükettiği enerji miktarı paralellik arz etmektedir. Buna göre medeniyetlerin tükettikleri enerji miktarı arttıkça gelişim seviyeleri de artmaktadır. Nikolai Kardashev’in yapmış olduğu bu ölçekte 3 tip medeniyet bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla;

Tip 1 Medeniyetler: “*Gezegensal Medeniyet*” olarak isimlendirilmektedirler. Bu medeniyetler gezegenlerine düşen güneş ışığının çok az bir miktarını tüketen medeniyetlerdir. Sayısal olarak ifade etmek istersek bu medeniyetler saniyede 10^{17} watt kadarlık bir gücü tüketmektedirler.

Tip 2 Medeniyetler: “*Yıldızsal Medeniyetler*” olarak tanımlanmakta olup bu medeniyetler, 10^{27} watt’lık bir gücü tüketmektedirler. Yani kendi güneş sistemlerinin yaydığı tüm enerjiyi kullanabilme becerisine sahip bir medeniyettir.

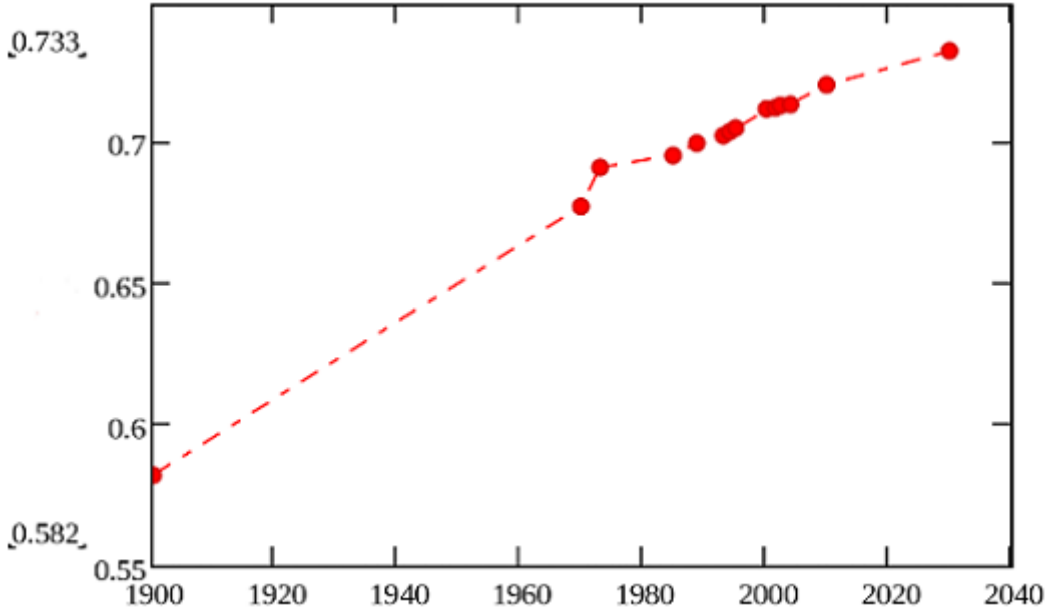
Tip 3 Medeniyetler: Kardeşev ölçeğinde yer alan son kategorideki medeniyetleri tanımlayan Tip 3 Medeniyetler, yani diğer ismiyle “Galaktik Medeniyetler”, milyarlarca yıldızın enerjisini tüketen medeniyetlerdir. Bu tip medeniyetler, saniyede 10^{37} watt’lık bir enerji tüketmektedirler. Görüldüğü üzere aslında her medeniyet tipi 10 milyar katlık bir çarpanla birbirlerinden ayrılmaktadır. Tip 2 uygarlık, Tip 1 uygarlıktan 10 milyar kat daha fazla enerji tüketmektedir. Aynı şekilde Tip 3 uygarlık da Tip 2 uygarlıktan 10 milyar kat daha fazla enerji harcamaktadır. Medeniyetler arasında 10 milyar kat enerji tüketim açığı bulunmasının sebebi ise her galakside kabaca 10 milyar veya daha fazla yıldızın bulunması sebebiyle yapılan hesaplamalarda buna dikkat edilmiştir.²²⁴

Gökbilimci ve astrobiyolog olan Carl Sagan’a göre medeniyetimiz Kardeşev Ölçeğine göre Tip 1 Medeniyetler seviyesine bile daha ulaşamamıştır. Sagan, Kardeşev ölçeğinde yer alan medeniyetlerin enerji tüketim miktarlarında birbirleri ile arasında uçurum olduğundan dolayı bu sınıflamayı biraz daha hassas yapmak istemiştir. Yıldızlararası iletişim için 10^{16} watt miktarında enerji kullanan uygarlığa Tip 1,0, 10^{17} watt kadarlık güç kullanan medeniyete Tip 1,2, 10^{18} watt kullanan medeniyete ise Tip 1,2 şeklinde devam eden isimlendirmenin medeniyetler arasındaki sınıflandırmayı daha da kolaylaştıracağından dolayı bu şekilde kategorize etmenin daha uygun olacağını düşünmektedir. Carl Sagan’ın yaptığı hesaplamalara göre Dünya’nın Kardeşev ölçeğindeki konumu Tip 0,7 düzeyinde yer almaktadır.²²⁵ Carl Sagan’ın 1973 yılında yaptığı bu tespitten 49 yıl sonra yani 2022 yılı itibarı ile insan uygarlığının Kardeşev ölçeğindeki konumunun 0,73 seviyelerine doğru ilerleme göstermekte olduğunu aşağıdaki tablodan da görebilmekteyiz;

²²⁴ Nikolai Semenovich Kardashev, “Transmission of Information By Extraterrestrial Civilizations”, *Soviet Astronomy* 8, No. 2,(1964):217-221, Michio Kaku, *Geleceğin Fiziği*, (Ankara: Odtü Yayıncılık, 2016), 444,445.

²²⁵ Carl Sagan, *Kozmik Bağlantı*, (İstanbul: Say Yayınları, 2013), 264.

Tablo 1.2.²²⁶ Kardeşev Ölçeğine Göre İnsanlığın Gelişmişlik Seviyesi

Tablo 1.2.'ye bakarak son yüzyıl içinde insanlığın gelişim seviyesinin Kardaşev ölçeğindeki Tip 1 Medeniyet seviyesine ne zaman ulaşacağını tahmin edebilmekteyiz. Fizikçi Michio Kaku'ya göre medeniyetlerin gelişim hızları ekonomiyle de bağlantılıdır. Son birkaç yüzyıl içerisinde dünyanın ortak GSMH ²²⁷ ortalama olarak yüzde 1 oranında büyüme göstermektedir. Dünya medeniyetinin ekonomik değerlerinin gelişimi bizlere Kardaşev ölçeğinde yer alan medeniyetler arasındaki geçiş süresi olarak kabaca 2500 yılı göstermektedir. Buna göre Michio Kaku, insanlığın Tip 1 Medeniyet seviyesine ulaşması, dünyada yaşanacak ekonomik durgunluk ve genişlemelere ve ekonomik büyümemizin ortalaması hesaba katıldığında tahmini olarak 90 yıl sonra Tip 1 Medeniyet seviyesine ulaşabileceğimizi öngörmektedir.²²⁸ İnsanlığın enerji tüketimi artan nüfusla ve beraberinde yaşanan teknolojik gelişmeler doğrultusunda hızla artmaktadır. Artan nüfus beraberinde medeniyetimizi yeni enerji kaynakları arayışına sevk etmektedir. Artan nüfusa karşılık yeni enerji kaynaklarının azlığı herhangi bir medeniyetin gelişimi önündeki en büyük engeli oluşturmaktadır. Bu açıdan yaklaşıldığında hem Roger Penrose'un tutumlu evren modelleri hem de geniş evren

²²⁶ Kardaşev ölçeğine göre Dünya, 1900'lü yılların başında 0.582 değerlerinde iken zamanla tüketilen enerji miktarının çoğalmasıyla beraber günümüzde ise 0.73 seviyelerine doğru ilerlemektedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Nikolai Semenovich Kardashev, "Transmission of Information By Extraterrestrial Civilizations", *Soviet Astronomy*8, No. 2, (1964): 217-221.

²²⁷ Gayrisafi Milli Hâsıla.

²²⁸ Michio Kaku, *Geleceğin Fiziği*, 446.

modeli yerine kurgulanan diğerk minimal evrenler yıldız sayısı bakımından az olduğundan dolayı enerji seviyelerinin de kapasiteleri düşük kalmaktadır. Şu an var olduğumuz ve kaynakların neredeyse sınırsız olduğu geniş evren modeli dışında kurgulanan evrenlerin karşılaşacağı muhtemel sorunlar şunlardır;

- 1- Evrende yaşayan herhangi bir medeniyetin Kardeşev ölçeğindeki Tip 1 Medeniyet seviyesine bile ulaşması mümkün olamamaktadır.
- 2- Enerji üretmek için kaynakların kısıtlı olması teknolojik gelişmelerin de bu doğrultuda ilerlemesinin önünde bir engel oluşturmaktadır.
- 3- Medeniyetler arasında geçiş yapabilmeyin ve enerji kaynaklarının daha fazla kullanılmasının artı olarak da teknolojik gelişmelerin yaşanması uygarlığın zekâsının gelişimi ile doğru orantılıdır. Bu açıdan kaynakların kısıtlı olması bir nevi zekânın gelişimini baskılamakta ve uygarlığın gelişimini sağlaması için imkân vermemektedir.
- 4- Geniş evrene alternatif olarak kurgulanan minimalist evrenlerde yer alan unsurların (yıldız ve diğerk gök cisimleri) sayıca azlığı sebebiyle insan medeniyeti küçük evrendeki çözülemeyen olguları kısa sayılabilecek bir evrede çözümlenmesi ve tüm evrendeki işleyişe hâkim olmasıyla sonuçlanmaktadır. Evrende çözülemeyen unsurların olmayışı demek, insanoğlunun çözümlenemeyen olguları çözmeye yarayan aklını faal bir şekilde kullanmasının önüne geçerek aklın varoluş amacını ve işlevselliğini yavaş yavaş kaybetmesine ve tembelleşmesine yol açmaktadır.
- 5- En önemli sorun ise evrende yer alan kaynakların azlığı ile artan nüfusun enerji ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalan bir medeniyetin sonunun gelmesi kaçınılmaz olmaktadır.

Evrendeki kaynakların ihtiyaçları karşılama noktasında yetersiz kalmasının esas sebebi geniş evren modeline karşı kurgulanan alternatif cimri evren modelleridir. Geniş evren modeline alternatif olarak öne sürülen evren modellerinde yer alan enerji kaynaklarının geniş evrene kıyasla azlığı sonucu orada yaşayan medeniyetlerin az önce maddeler halinde saydığımız sorunlardan birini veya zamanla tüm hepsini yaşamaları oldukça mümkündür.

Teknoloji ve bilimsel kavrayışta ilerleme kaydedildikçe bizden sonra gelecek olan nesillerin daha büyük ve daha karmaşık fiziksel sistemlerin üstesinden

gelebilecekleri bir uygarlığın var olacağı kaçınılmaz olarak tahmin edilmektedir. Fizikçi Freeman Dyson mümkün olan en yüksek seviyede enerjiyi kullanmak için kendi galaksilerindeki yıldızları çevreleyen küresel bir malzeme ile donatarak yıldızların enerjisinden istifade eden ileri teknolojik uygarlıkların olabileceğini öngörmektedir. Freeman Dyson'ın bu öngörüsünde uygarlıkların endüstriyel gelişimlerinin artan bir hızla geliştiğini hesaba katarak ilerde güneş ve yıldızların ürettiği enerjiyi medeniyetlerinde kullanabilmek için Dyson Küresi olarak adlandırılan yapıların güneş ve yıldızların toplam enerjilerini toplayıp bunu kullanabilmeye yarayan yapıların inşa edilebileceğini iddia etmektedir.²²⁹ Dyson Küresi olarak tanımlanan bu yapıların şu anki mevcut teknoloji ve mühendislikle yapılması olanaksız gözüktüğünden dolayı bu öngörü hayalden ibaret sayanlar mevcuttur. Fakat teknolojik gelişmeler için neredeyse sınırsız sayılabilen bir zamana sahip olunan bu evrende fiziksel yasalar çerçevesinde gerçekleşebilmesi muhtemel olan herhangi bir şey için imkânsız gözüyle bakılması yanlış bir tutum olmaktadır. Çünkü insan uygarlığının geçmişine baktığımızda son birkaç bin yılda küçük el aletlerinden, sınırları ülkeleri, kıtaları aşan dev mühendislik projelerine (köprüler, tüneller, barajlar v.s) kadar ilerleme kaydedilmektedir. Medeniyetimiz, zaman geçtikçe yaşanan bu ilerleme hızını zaman zaman kaybetse dahi sürekli bir şekilde bu gelişmelerin devam etmesi sonucunda tüm dünya üzerinde ardından güneş sistemi ve sonrasında yıldızlar üzerinde teknoloji uygulanan zamanların gelmesi olası gözükmektedir.²³⁰ İngiliz astronom Fred Hoyle da insanların sürekli değişen evrene ayak uydurabilmek için ellerinde bulunan kaynakları değiştirerek ve daha da geliştirerek kullanmak zorunda olduklarını ifade etmektedir. Ona göre zekânın söz konusu olduğu bir canlıda ilerleme mutlaka yaşanmaktadır. Bu ilerleme kendisini bilimsel bilgi birikiminin artması ve teknolojik gelişmelerin çoğalması ile göstermektedir. Hoyle, gelecekte yaşayacak olan torunlarımızın muazzam derecede teknolojik imkânlara sahip olacağını belirterek evrende meydana gelecek ve insan medeniyetini tehlikeye sokabilecek olaylara önceden müdahale edebilecek yeteneğe sahip olabileceklerini öngörmektedir.²³¹

Dyson küresi ve benzeri yapıların gelecekte gelişen mühendislik ve teknolojik imkânlar sayesinde gerçekleşebilme ihtimalini bir kenara bırakacak olursak önceki

²²⁹ Freeman John Dyson, "Search for Artificial Stellar Sources of Infrared Radiation", *Science*, No.131, (1960):1667,1668.

²³⁰ Paul Davies, *Tanrı ve Yeni Fizik*, (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2014), 272.

²³¹ Fred Hoyle, *The Intelligent Universe*, (London: Dorling Kindersley Limited, 1955),223,224.

yüzyıllarda yaşamış etkin şahsiyetler yıldızların ve gezegenlerin bile yapısını hiçbir zaman bilemeyeceğimizi ve fiziksel olarak dünya dışındaki herhangi bir gezegene ve yıldızlara gidilemeyeceğini iddia etmişlerdir. Onlardan biri de filozof Auguste Comte (1798-1857)'dir. Auguste Comte, 1844 yılında sonsuza kadar gizli kalacak, hiçbir zaman bilinemeyecek olan türden bilgiye dair bir örnek ararken yıldızları ve gezegenleri örnek göstermektedir. Comte, yıldızlar ve gezegenlere hiçbir zaman gidilemeyecek ve evrende yer alan diğer gezegen ve yıldızların yapısına ilişkin örneklerin elimize geçemeyeceğini iddia etmektedir. Hâlbuki Comte'nin ölümünden sadece üç yıl sonra ise gökyüzündeki gezegenlerin ve yıldızların yapısının tayf²³² yardımı ile bilinebileceği anlaşılmıştır.²³³

Günümüzden yaklaşık 100-150 yıl önce bile bugün hayatımızda yer edinen birçok şeyin henüz hayal bile edilemediğini, zaman geçtikçe hayal bile edilemeyen şeylerin gündelik hayatımıza girdiğini gözlemlemekteyiz. Örneğin 1900 yılında yaşayan ve gazete okumakta olan birini hayal edersek; 1 Ocak 1900 tarihli gazeteyi okuyan bu kimse gazetede radyo diye bir kelimeye rastlayamamaktadır. Çünkü radyonun ortaya çıkışı bu tarihten yirmi yıl sonraya tekabül etmektedir. Aynı şekilde şoför kelimesini de gazetede bulamamaktadır. O dönemde otomobil daha yeni ortaya çıkmakta ve atsız araba olarak isimlendirilmektedir. Havacı diye bir kelime de henüz kullanımda değildir. Çiftçiler traktör ismini daha duymamışlar, tüccarlar da mağaza zinciri ve self servis kavramını daha bilememektedirler. Denizciler ise petrol ile çalışan bir motordan habersizdirler. Yollarda halen bir çift sığırın veya atın çektiği arabalar görünmektedir. 1900 yılında yaşayan insanların algı dünyasına girip o açıdan yaklaşırsak, onların önlerindeki 100 yılı tahmin etmelerinin ne derecede zor olduğunu anlayabilmekteyiz. 1893 yılında Chicago'daki Columbia Dünya Fuarı'nda önde gelen şahsiyetlerden oluşan 74 kişiden gelecek 100 yılda neler olabileceği konusunda bir tahmin yapmaları istenmiştir. Bu tahminlerin hepsinde bilimin ve teknolojinin ilerleme hızının hafife alınması gözlemlenmektedir. Örneğin zamanın Amerika Birleşik Devletleri Posta Bakanı olan John Wanamaker, postaların gelecek yüzyılda da at sırtında ya da posta arabaları tarafından taşınacağını iddia etmiştir. 1900'lü yıllarda bilimin ve teknolojinin küçümsenmesi patent ofisine bile yansımıştır. Amerika Birleşik Devletleri Patent Ofisi müdürü Charles H. Duell, 1899 yılında icat edilebilecek her şey icat edilmiştir şeklinde

²³² Yıldızlardan alınan ışığın dalga boylarına ayrıştırılarak elektromanyetik spektrumdaki yerini ifade eden bir terimdir. Bu sayede gök cisimleri hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir.

²³³ Carl Sagan, *Kozmos Evrenin ve Yaşamın Sırları*, (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2015), 117.

bir açıklama yapmıştır. Bilimsel gelişim hızının öneminin kavranılamamasına dair bir başka örnek de Amerika’da ciddi bir saygı gören New York Times gazetesidir. New York Times gazetesi, 1903 yılında Wright Kardeşlerin kendi geliştirdikleri uçakları ile başarılı bir şekilde uçuş denemesi yapmalarından bir hafta kadar önce uçan makinelerle uğraşmanın bir vakit kaybı olduğunu dillendirmiştir. Aynı gazete 1920 yılında da bir roket bilimcisi olan Robert Goddard’ı eleştirerek roketlerin boşlukta hareket kabiliyetlerinin engelleneceğini ve bu nedenle hareket edemeyeceklerini, dolayısıyla roketin çalışmasının bir saçmalık olacağını iddia etmiştir.²³⁴ Görüldüğü üzere toplumda yaşayan en etkili şahsiyetler veya kurumlar bile kendi dönemlerinden bir yüzyıl sonrasında neler olabileceğine dair tahminlerde bulunurken bilimin ve teknolojinin gelişim hızını dikkate almayarak yaptıkları tahminlerde kendi dönemlerinin ötesine gidememişlerdir. Hâlbuki o dönemlerde hayal bile edilemeyen şeylerin günümüz yüzyılında gerçekleştiğine şahit olmaktayız. Örneğin şu an neredeyse hayatımızın bağlı olduğu elektriğin dünyada kullanımı 19. Yüzyılın ortalarından itibaren başlamıştır. Bir başka örnek ise yaşadığımız yüzyılda gündelik hayatımızın bir parçası olan interneti çok yakın bir zaman önce hayatımızda olmayan teknolojik gelişmeler arasında sayılabilmek mümkündür. İnternet sayesinde dünyada küreselleşme dönemi başlamış ve daha önce birbirinden kopuk bir şekilde yaşayan milletler birbirlerinden haberdar olabilmişlerdir. İnternet teknolojisinin büyük bir etkisiyle devletler ve milletler arasındaki haberleşme ağının ciddi bir şekilde geliştiği yeni bir çağ başlamıştır. 1969 yılında ise ilk defa Dünya sınırlarından farklı bir yere, Dünya’dan 384.403 km uzaklıkta yer alan Ay’a bir insanlı bir şekilde iniş yapılmıştır.²³⁵ Astronot Neil Armstrong, Buzz Aldrin ve Michael Collins tarafından Dünyamızdan farklı bir gök cismi olan Ay’a yapılan bu ilk temas ve Dünya’da son yüzyılda yaşanan bu ve benzeri büyük gelişmeler insanlığın evren algısını değiştirerek kuvvetlendirmiş ve medeniyetimizin büyük bir gelişim sağlamasına yol açmıştır.

Bir zamanlar insanlığın aklına bile gelmeyen ve imkânsız gibi görünen olayların birer birer gerçekleştiğine tanık olduğumuz bir yüzyılda yaşamaktayız. Son yüzyılda insanlığın algısını tamamen değiştiren bu teknolojik gelişmelerin yaşanması önümüzdeki yüzyıllarda da teknolojinin artan bir ivme ile gelişeceğini gözler önüne sermektedir. Bu açıdan yaklaşıldığında yüzyıl sonra medeniyetimizin günümüzdeki

²³⁴ Michio Kaku, *Geleceğin Fiziği*, 8,9.

²³⁵ <https://www.nasa.gov/centers/glenn/about/bios/neilabio.html>, erişim tarihi: 30 Aralık 2021.

insan medeniyetinin gelişmişlik seviyesinden çok daha ileri bir konumda yer alacağı aşikârdır. Her geçen yüzyılda insanlığın gelişim seviyesinde mühim derecede farklılıkların oluşması demek, günümüzde imkânsız gözüyle bakılan bir projenin veya herhangi bir teknolojik tasarımın önümüzdeki yüzyıllarda bu imkânsız gözüyle bakılan şeylerden daha da gelişmiş olan versiyonlarının üretilmesi-yapılması demektir. Teknolojik gelişmelerin ivmelenerek hızlanması, önümüzdeki yüzyıllarda Dyson Küresi veyahut benzeri yapılar yardımıyla yıldızların enerjilerini kullanabilecek düzeyde mühendisliğin gelişmesini öngörülebilir kılmaktadır.

Yıllar geçtikçe medeniyetimizin teknolojik ve bilimsel alandaki yeniliklerini karşılayabilecek sınırsız sayılabilecek kaynaklar ise geniş evrene alternatif olarak kurgulanan diğer evrenlerde değil geniş evren modelinde bulunmaktadır. Bu açıdan geniş evren modeline alternatif olarak kurgulanan tutumlu evren modelleri insanlığın var olan potansiyel gelişimini sağlaması açısından oldukça yetersiz kalmaktadır.

Tüm bu saydığımız sebeplerden dolayı şu anda bir parçası olduğumuz ve içinde yaşadığımız geniş evren modeli insanoğlunun gelişimini sağlıklı bir şekilde sağlayabilmesi için kurgulanan diğer alternatif evrenlerden çok daha müsait ve yaşanılabilir bir yapıda kalmaktadır.

2.2. GENİŞ EVREN MODELİ VE TANRI'NIN YARATMA SIFATI

Daha önce değindiğimiz gibi evrenin sürekli olarak bir genişleme halinde olduğunu, durağan olmadığını belirtmiştik. Yaşadığımız evren sahnesinde küçük bir nokta olan ve her saniye genişleyen bir evren tablosundan bakıldığında var olan bu muazzam sistemin içerisinde gözlemlenemeyecek derecede çok az yer kaplayan dünyanın içinde yaşayan biz insanların aklına doğal olarak “Neden bu denli aşırı büyüklükte bir evrendeyiz, böyle muazzam büyüklükte bir evreni sadece küçücük bir nokta olarak kalan dünyada yaşayan insanlar için yaratan Allah müsrif sayılmaz mı?” Gibi sorular gelmektedir.

Arapça srf kökünden gelen israf kelimesi *haddi aşma, hata, cehalet, gaflet* anlamına gelmektedir. İsrâf, genel olarak inanç, söz ve davranışta aklın, dinin veya geleneklerin belirlediği kuralların dışına çıkmayı, mal ve imkânları meşru olmayan

amaçlar için saçıp savurmayı ifade etmektedir.²³⁶ Bu fiili işleyen kimseye de müsrif denilmektedir. Bizim tanrıyı düşünüp onu konumlandığımız çerçeve tamamı ile insan beynindeki felsefe ve çıkarım yapma gibi düşünsel faaliyetlerin yürütülmesinden sorumlu alan olan serebral korteks²³⁷ ile doğrudan alakalıdır. Bu bakımdan tanrının mahiyetini idrak edebilme faaliyeti ve onu tanımlandırma işlemi insani bir dokunuşun ürünüdür. Aynı şekilde tanrının kendi mahiyetini biz insanlara vahiy yoluyla tanıttığı vasıflar da insan zihninin algılayabileceği ve insanın kendisinde sınırlı bir şekilde bulunan vasıfların “ilahileştirilmiş” versiyonlarından ibarettir. Misal vermek gerekirse görme eylemimizin kısaca ışığın kornea tabakasında kırılarak göz bebeğinden içeriye geçiş yapan ışıklar vasıtasıyla gerçekleşen bir olgu olduğunu bilmekteyiz. Bu görme olgusu süresince var olan fizik yasaları işlemekte ve bu yasalar sayesinde görüntü oluşmaktadır. Aynı şekilde duyma eylemi de belli bir hertz frekansının kulak içindeki titreşimiyle fizik yasaları sayesinde oluşur. O halde evrenin oluştuğu ilk safhadaki Planck zamanında²³⁸ fizik yasaları daha oluşmamış ve bu yasalardan bahsetmenin mümkün olmadığı bir evrede görme, işitme vesaire gibi eylemlerden de bahsedebilmek anlamsız kalacaktır. Dolayısıyla bu olguların sadece yaratılan bu evrene has, bu dünyanın fizik kuralları çerçevesinde kalan eylemler olduğunu görmekteyiz. Yaratılan varlık ile yaratan arasındaki ayrım ise insanların bilme eylemi için bir beyine, işitmesi için de kulağa ihtiyacı olması fakat Allah’ın bu araçlara ihtiyacı olmamasıdır. Esasında görmek için göze, koku almak için buruna, nefes almak için ciğere, işitme için kulağa olan ihtiyaç bir acizyet belirtisidir. İnsan, hayatını idame ettirmek için ihtiyacı olan bu araçlara sahip olmadan yaşamını devam ettiremez. Eylemlerini gerçekleştirebilmesi için maddi forma bürünmüş bu araçlara muhtaç bir biçimde yaşamını sürdürür. Oysaki tanrının işitmesi için kulağa, görmesi için göze ihtiyacı söz konusu edilemez. Tanrı tasavvuru antropoformist bir yaklaşımla ele alınırsa tanrının görmek için göze muhtaç olduğu gibi bir sonuç ortaya çıkar ki bu da tanrının eylemlerini gerçekleştirebilmesi için bir takım araçlara muhtaç olduğu neticesini doğurur. Oysaki muhtaç olmak sadece yaratılan varlıklarla özdeşleştirilebilir.

²³⁶ Cengiz Kallek, “İsraf”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 23 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 178.

²³⁷ Serebral korteks, gri madde olarak da adlandırılan, beyinde bulunan bir örtüdür. Akıl, bilinç, dil, düşünme yeteneği, akıl yürütme ve hayal etme gibi tüm insani yetenekler serebral korteksten doğar. Bkz. (Ziylan, Ziya."Serebral korteks" (PDF). itf.istanbul.edu.tr).

²³⁸ Fizik kanunlarına göre ölçülebilen en kısa an. Bu an, 10^{-43} saniyedir.

Tanrı'yı da insan zihninin algılayabildiği kalıplar içinde tasavvur etmekteyiz, yaratıcı ile insan arasındaki ontolojik fark, bizim Allah katına zihinsel bir sıçrama yapmamıza izin vermeyip, olan biteni tam bir açıklıkla algılamamızı önler, bu sebeple de sadece insanlara mahsus fiilleri Allah'la bağlantılandırıp, yaratıcıyı da o şekilde tasavvur etmeye eğilimli bir zihin yapısında olduğumuz söylenebilir. İnsanların tanrıyı konumlandığı çerçeve de bu evrenden ve insan zihninden yola çıkılarak yapılmış bir tanıma içerir. İnsan, Allah'ın vasıflarını doğal olarak yaşadığı evren diliyle vasıflandırmaktadır. İnsan, fiziki kuralların sadece bu evrene has nitelikte yasalar olduğunu kavrayıp tanrıya bu bakış açısıyla yaklaşırsa tanrının kendi mahiyetini tanıttığı sıfatların da insan zihnine hitap eden ve yaşadığımız evren diliyle şekillenen vasıflar olduğunu görecektir.

Yaratıcı ile yaratılan arasındaki ontolojik²³⁹ farktan dolayı doğal olarak tanrının insanlara olan hitabı da insan zihninin algılayabileceği sınırlar dâhilinde ve yine yaşadığımız bu evrenin fiziki kuralları ile alakalı analogi kurularak çözümlenebilme olanağı sağlayan bir hitap biçimidir. İnsanlar çevrelerinde olup biten olayları değerlendirirken bu dünyanın geçerli kuralları ve kendi zihinsel kalıplarıyla düşünüp ona göre yorumda bulunurlar. Allah insanlar için kendi ulûhiyetini tanıtmak maksadıyla bizim algılayabildiğimiz sınırlar dâhilinde bir analogi kurar. Bu tam anlamıyla ve kesin bir şekilde kendi mahiyetini anlatması olarak algılanmamalıdır. Tanrı sadece kendisine ulaşılacak bir kapı aralar ve fiziki kuralların sınırları içerisinde kendisini tanımlar. Bu kapı aralamayı kapıyı sonuna kadar açmak olarak algıyorsak eğer Allah'ı bizim tabii olduğumuz fizik yasaları içerisinde sınırlandırıp mahkûm etmiş oluruz. Bunun zıddı olarak da tanrıyı sürekli insan zihninin algı sınırlarından uzak, soyut ve muğlak olarak düşünsük hiçbir zaman pratik yaşamımızdaki eylemlerimizde tanrı inancının tezahürlerini göremeyiz. Tanrı tasavvurumuz bu şekilde olursa Allah ile insan ilişkisi arasında bir kopukluk meydana gelir ve Allah'ı kendimizden uzaklaştırmış oluruz. O yüzden israf fiilini biz insanlardan yola çıkarak Allah'la da ilişkilendiririz ve dolayısıyla da yaratıcının fiillerine bir israf eylemi isnat etme eğiliminde oluruz. İsrâf etme eyleminin gerçekleşmesi için “az” ve “çok” kavramlarının olduğu bir dünyada yaşamamız gerekir ki gereksiz yere, haddinden fazla, haddimizi aşarak yapılan eylemlere bu israf kavramını yükleyebilelim. Oysaki az ve çok kavramlarının olmadığı bir boyutta israf olgusu da gerçekleşemeyecektir. Allah tasavvurunda ise bu dünyada

²³⁹ Varlık ve varoluş, varlıkbilimsel.

geçerli olan azlık ve çokluk kavramını kullanamayacağımıza göre yaratıcıya da israf eylemini yüklemek ve müsrif davrandığını iddia etmek bu dünyada geçerli olan fizik kurallarını bir üst boyuta taşıyıp orda da geçerli olduğunu iddia etmeye benzerdir. Bu konuda Meşhur Eş'arî kelamcılardan olan Sa'düddîn et-Taftâzânî de azlık ve çokluk kavramlarının sonu bulunan şeylerde söz konusu olduğunu ifade etmektedir.²⁴⁰ Yaşadığımız evrende tabii olduğumuz fizik kanunları evrenin var oluşu ile beraber ortaya çıkan yasalar olmakla beraber, evren dışı için kapsayıcı ve mutlak bir yasa değildir. Sadece yaşadığımız evrendeki işleyişlerin belli bir yasaya göre sebep-sonuç ilişkisine dayalı olguların gerçekleşmesine ve olayları bu sayede anlamlandırabilmemize olanak sağlayan yasalar bütünüdür.

Olayın bir başka boyutu da yaratıcı için bu müsrif tanımlamasının neye göre ve hangi kıstaslara göre yapıldığıdır. İnsanoğlu olaylara bakış açısındaki değerlendirmesini insana göre, insan kıstaslarıyla yapmaktadır. Bu bakımdan insanoğlu gözlemlediği evrenin kendi üzerinde yaşadığı dünyaya kıyasla ne derece büyük olduğunu idrak ettiğinde kendi kendine yaratıcının sadece insanları yaratmak adına bu kadar geniş bir evreni boşu boşuna yaratmış olduğunu düşünür ve Allah'ın israf ettiğini iddia eder. Bu değerlendirmesini kendi varlığından yola çıkarak yapar ve etrafını insan bakış açısıyla değerlendirip yargılar. İnsan öz merkezci düşünce yapısının getirmiş olduğu etrafını insan değerleriyle anlamlandırmaya çalışmasının sonucu olarak insanla alakalı sınırlandırmaların tüm evren ve evren üstü için geçerli olduğunu zanneder. Analoji kurmamız gerekirse örneğin bir karınca veyahut küçük bir böcek gözüyle insanların eylemlerine bakarsak karıncanın haftalarca kendisine yetebilip yiyebileceği bir kırıntı parçasının milyonlarca katını bir oturuşta yiyebilen insanoğlu için yapacağımız değerlendirme insanların çok müsrif olduğu çıkarımı olacaktır. Aynı şekilde biz insanlar kendi algı sınırlarımızda evreni değerlendirerek bu evrenin yaratıcısını da bu kalıplar içinde yargılarız ve sınırları ölçülemeyecek derecede büyük bir evrenden yola çıkıp Allah'ın israf ettiğini iddia etmiş oluruz. Bu tamamıyla insan merkezci bakış açısının getirmiş olduğu hatalı bir çıkarımdır. Allah'ın müsrifçe davrandığı görüşünün çıkış noktası esasında dünya dışında yaratılan tüm galaksi ve gezegenlerin boş yere, gereksiz yaratıldığı, hiçbir anlam ifade etmediği düşünülerek ortaya atılmış bir yorumlamadır. Söz konusu yaşadığımız evren bu kadar geniş olmayıp, diğer galaksi ve gezegenleri

²⁴⁰ Sa'düddîn et-Taftâzânî, *Şerhu'l- Akâid*, çev: Talha Hakan Alp, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 106.

barındırmıyorsa ve sadece dünyadan ibaret olsaydı bu sefer de insanların aklına Allah'ın gücü ve kudreti bu kadar küçük bir evrene mi yetiyordu, neden daha büyük ve daha muazzam bir evren yaratmadı? Sorusu gelecektir. Kopernik sisteminin gözlemsel olarak kanıtını ortaya koyan Galileo'un *İki Büyük Dünya Sistemi Hakkında Diyalog* adlı kitabında *Sagredo* isimli karakter de Tanrı'nın evreni engin hatta sonsuz gücüne göre yaratmış olması yerine kendi küçücük akıllarının yetisine orantılı olarak yapmış olmasını isteyenlerin akılsızlığına şaşıyorum demektedir.²⁴¹ Aslında her zaman için değişken koşullarda bile yine bir sorgulama eylemi yapılmaktadır. Bu insanoğlunda mevcut olan anlam oluşturma potansiyeli ile açıklanabilir bir şeydir. İnsan yapısı gereği diğer varlıklardan ayrı olarak sorgulayan bir zihinle donatılmıştır. Her durumda ve şartta karşılaştığı yeni olgulara karşı zihin, bir düşünme ve sorgulama eylemine girişmektedir.

Vahiy kaynaklı bilgilerimiz de evrendeki sistem içerisinde bulunan tüm dinamiklerin boş yere yaratılmadığını, bir anlam içerdiğini bizlere göstermektedir.²⁴²

En'âm suresinin 73.ayetinde geçen "Allah'ın mahlûkatı hak olarak yaratmasının"²⁴³ manasına Fahreddin er-Razi şöyle bir yorum getirmiştir;

"Birinci Görüş: Bu ehl-i sünnetin görüşü olup, buna göre Allah bütün 'muhtes varlıklar'ın, bütün kâinatın mâlikidir. Halbuki, mâlikin mülkündeki tasarrufu, alelilâk (her halükârda) güzel ve doğrudur. Binâenaleyh bu tasarruf, mutlaka güzel ve mutlaka hak olmuş olur."

"İkinci Görüş: Bu, Mu'tezile'nin görüşü olup, buna göre, onun hak olması, kulların fayda ve menfaatlerine uygun olması demektir." Kâdî şöyle demiştir: "Hükmüne, gökler ve yerin yaratılmasıyla faydalanması mümkün olsun diye, Cenâb-ı Hakk'ın önce mükellefi yaratmış olması hususu da bu âyetin hükmüne dâhildir."

"Bu konuda, İslâm filozoflarının başka bir izah tarzları bulunmaktadır ki, o da şudur: "Allah bu büyük kütlelere birtakım imkânlar ve hassalar koymuştur. İşte bu kâinatın işleyişine ve faydalarına uygun işlerin, hareketlerin ve tesirlerin ortaya çıkması, bu imkân ve kuvvetler sayesinde olmaktadır." 244

Gözlemediğimiz ve neden-sonuç ilişkisinde bir yere konumlandıramadığımız olgulara hemen gayesiz ve boş yere yaratılmış damgası vurmak hem bilimsel yönetime aykırı olacak hem de insanın kendi bilgi eksikliğinden ötürü yaptığı eksik ve yetersiz bir

²⁴¹ Galileo Galilei, *İki Büyük Dünya Sistemi Hakkında Diyalog*, çev: Reşit Aşçıoğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019),508.

²⁴² Sâd 38/27, Rûm 30/8, Dûhan 44/38-39, En'âm 6/73, İbrahim 14/19, Hicr 15/85.

²⁴³ O, gökleri ve yeri hak olarak yaratandır.

²⁴⁴ Fahreddin er-Râzî, *Tefsir-i Kebîr - Mefâtihu'l-Gayb*, çev: Suat Yıldırım vd. (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2002), 9:499,500.

çıkarımdan kaynaklanmış yanlış bir değerlendirme olmuş olacaktır. Şu anki mevcut biliminin evrendeki bazı sistematik işleyişlerin açıklamasını yapmasıyla beraber artık bir tanrı fikrine ihtiyacın olmadığı gibi çarpık bir sonuç çıkarılması gibi yine bilimin evren hakkındaki bazı olguları tam anlamıyla açıklığa kavuşturacak seviyeye daha gelmemesi o olguların amaçsız veya boş yere yaratıldığını bize göstermemektedir. Sadece insanın kendi bilgi eksikliği sebebiyle neden-sonuç ilişkisini kuramamasından kaynaklanmaktadır.

Ebu'l A'lâ el-Mevdudî ise En'âm suresinin 73. ayetini bu şekilde yorumlamaktadır;

“Gökler ve yer salt eğlence olsun diye yaratılmamıştır. Herhangi bir tanrının fantezilerinin yarattığı veya eğlenmek için oynayıp da, doyunca kırılan çocuk oyuncağı da değildir onlar. Gerçekte âlem oldukça ciddi bir olgudur; yaratılışında büyük hikmetler ve yüksek amaçlar vardır. Bu yüzden belirlenen zamanda sona erecek ve sonra Yaraticı'nın onda işlenen her şeyin hesabını sorup bu hesap üzerine ahiret âlemini kurması için yeniden diriltecektir. Tüm kâinat Hakkın sağlam temelleri üzerine kurulmuştur. Ondaki her şeyin temelinde adaletli, hikmetli ve doğru kanunlar yatmakta olup, kök atıp meyve verecek hiçbir zulüm, boşunalık ve batıl söz konusu değildir.”²⁴⁵

Mevdudî, söz konusu ayetten yola çıkarak aynı şekilde kâinatın gayeden yoksun yaratılmadığını, mutlak hakikatler barındırdığını ifade etmektedir.

Evrende yer alan unsurların boş yere yaratılmadığı, bir hikmet içerdiği meselesi, Kalam ekolleri tarafından Allah'ın fiillerine yüklenen anlam konusu içinde değerlendirmek mümkündür. Bu doğrultuda Allah'ın yarattığı tüm her şeyin arka planında yer alan görüşler üç farklı şekilde ele alınmaktadır. Mu'tezili kelimcilerden olan Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf, Allah'ın yarattıklarını bir illet sebebiyle yarattığını söylemektedir. Ona göre Allah, yarattıklarını yarattığı şeylerin menfaatini gözeterek yaratmıştır. Ebü'l-Hüzeyl, yaratıkların menfaatinin gözetilmeden yaratılmasını anlamsız olarak nitelendirmektedir. Çünkü herhangi bir şekilde faydanılamayan bir şeyi yaratan, yarattığıyla bir zararı gidermeyen, onunla başkasına yarar sağlamayan ve onunla başkasına zarar vermeyen kimse abes bir iş yapmış olmaktadır. Mu'tezile'den İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm da Allah'ın yarattıklarında bir gayenin bulunduğunu ifade etmektedir.²⁴⁶ Öte yandan Mu'tezile'nin en temel prensiplerinden biri olan adalet

²⁴⁵ Ebu'l A'lâ el-Mevdudî, *Tefhimu'l Kur'an*, çev: Muhammed Han Kayani vd.(İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 1: 561,562.

²⁴⁶ Ebü'l-Hasen el- Eş'arî, “Allah'ın, Yaratıkları Bir İlet Sebebiyle mi, İletsiz mi Yarattığı”, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev: Mehmet Dalkılıç, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005), 213.

ilkesinin bir yansıması olan en iyiyi yaratmanın Allah için vacip olduğu, yani salah-aslah meselesinin ilk örneğini Ebü'l-Hüzeyl'de görmek mümkündür. Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'nin ifade ettiğine göre Ebü'l-Hüzeyl, Allah'ın yaratmış olduğu şeyden daha iyisinin söz konusu olmadığını dile getirmektedir. Allah, yarattığı en iyi şeylerden daha düşük olanını veyahut bir benzerini ve kısacası iyi olarak yarattığı tüm her şeyden daha farklı bir şey yaratmaya da kadirdir. Fakat en iyi olan şeyden daha düşük bir şey yaratmak daha yüksek bir iyilik varken düşük iyiliği tercih etmek olur ve bu Allah için düşünülemez. O yüzden Allah hakkında, "O, yaptığından daha iyi olanı yapmaya kadirdir" denilmesi mümkün değildir. Çünkü Allah, daha iyi olanı yapmaya kadir olsaydı iyi olandan daha alt seviyede olanı tercih etmez, daha iyi olanı yapmak Allah için daha uygun olurdu. Allah, yarattıklarını onlara ihtiyaç duyduğu için yaratmamıştır aksine yaratılmışlar için bir hikmet barındığı için yaratmıştır. Yaratıcı, yaratılmışların menfaatlerini dilemektedir. Allah cimri değildir, yüce ve uludur. Bu sebeple Allah'ın iyi olanı terk etmesi caiz değildir. İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm da Allah hakkında yaratmış, yapmış olduklarından daha iyi olanı yapmaya kadirdir denilemeyeceğini ifade etmektedir. Ona göre Allah'ın yapmış olduğu lütuftan daha üst bir mertebe yoktur. Eğer varsa ve Allah daha iyi olandan daha düşük iyiyi tercih ederse bu cimrilik olmaktadır. Aynı şekilde Nazzâm, Allah hakkında yaptığı fiillerin daha düşük olanını yapmaya kadirdir de denilemeyeceğini dile getirmektedir. Nazzam'a göre düşük olanı yapmak bir eksiklik sayılmaktadır ve Allah'ın eksik yapması düşünülemez, caiz değildir demektedir.²⁴⁷

Mu'tezili kelamcılar arasında Allah'ın kulun menfaatine uygun olan şeyi dilemesi konusunda bir fikri birliği olduğunu söylemek mümkündür. Mu'tezile içerisinde bu konu ile ilgili fikir ayrılığı sadece Allah'ın en faydalı olan şeyi mi yoksa faydalı olan şeyi mi tercih etmesi vaciptir noktasında bir ayrışma gözükmektedir.²⁴⁸ Söz konusu ayrışma Mu'tezile'nin Bağdat ekolünün kurucularından olan Ebû Sehl Bişr b. el-Mu'temir'de görülmektedir. Mu'temir'e göre Allah'ın en faydalı olan şeyi yaratması vacip değildir. Çünkü en faydalı olanı tercih etmek Allah'a vacip olsaydı yeryüzünde asi hiç kimse olmazdı. Biz ise Allah'ın yarattığı kullar arasında kiminin asi kiminin ise Allah'a itaatte bulunanların olduğunu gözlemlemekteyiz. O halde kullar için en faydalı

²⁴⁷ Ebü'l-Hasen el-Eş'arî, "Allah'ın, İman Etmeyeceğini Bildiği Kimseye Lütufta Bulunma Kudreti", *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev: Mehmet Dalkılıç, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005), 395.

²⁴⁸ Bayram Çınar, "Kelam'da Salah-Aslah Tartışmaları", *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 204, sy. 5 (2012): 204.

olanı tercih etmenin Allah için zorunlu olmadığını müşahade etmekteyiz. Kādî Abdülcebâr, Bısr b. el-Mu'temir'in görüşlerini aktardıktan sonra onu tenkit ederek Allah'ın faydalı olanı tercih etmesinin vacip olması ile alakalı örnekler vermektedir.²⁴⁹

Allah'ın kullar için en iyiyi tercih etmesinin vacip olması meselesini, üretici ve tüketici kavramları ile bir analogi kurarak açıklamaya çalışırsak, herhangi bir ürünü üreten bir üreticinin o ürünü kalitesiz bir şekilde üretmesi, tüketiciler tarafından o ürünün sahibinin kalitesiz ürünler üreten bir üretici damgası yemesiyle sonuçlanarak söz konusu üretici piyasada itibar kaybına uğrayacaktır. Bu aşamadan sonra üreticinin ürettiği ürünlerin kalitesiz olması tüketiciler tarafından şaşılacak bir durum olmayacaktır. Diğer tarafta ise ticari şahsiyeti ve itibarı ile ünlenen başka bir üretici vardır ve bu üretici tüketicilerin faydasını gözeterek, ticari kâr amacı gütmeyen, onların ihtiyaçlarını en kaliteli bir şekilde ürettiği ürünlerle gidermektedir. Bu şekilde güvenilir ve saygın bir görünüş çizen üreticinin kalitesiz bir ürün ortaya çıkaracağına tüketiciler ihtimal vermemektedirler. Tüketicilerin büyük bir çoğunluğu bu üreticinin kalitesiz bir malı asla üretmeyeceği inancı içerisindedirler. Çünkü kalitesiz bir mal üretmek bu üreticinin şanına, itibarına aykırıdır. Tüketicilere göre kalitesiz ürün ve bu söz konusu üretici iki zıt kutupta yer almaktadır. Bu üreticinin saygınlığı ve itibarı gereği kaliteli ürün yerine kalitesiz ürün tercih etmesi doğal işleyişe aykırı olmaktadır. Mu'tezile de esasında örneğini vermiş olduğumuz analogi gibi Allah'ın ilmi ve kudreti ile kulları için olabilecek en iyi şeyi tercih edip yaratması arasında doğrusal bir ilişki kurmaktadır. Mu'tezileye göre ilim ve kudret sahibi olmanın zorunlu bir sonucu olarak ilim sahibi, tercih edecekleri arasında en iyiyi seçmek zorundadır. Çünkü kulları için en iyiyi seçmeyen bir varlık kudret ve ilim sıfatlarıyla vasıflandırılmaz. İlim sahibi olmanın gereği kulları için en iyiyi bilmek ve onu kulların menfaatini gözeterek şekilde yaratmaktır. Mu'tezile'nin bu konudaki düşünce yapısını sunduğumuz analogiden ayıran fark ise analogide yer alan itibar sahibi üreticinin kalitesiz bir mal yapmasının tüketiciler tarafından beklenmediğidir. Tüketiciler bu duruma sadece "ihtimal" vermezler. Tüketiciler, söz konusu bu üretici hakkında kesinlikle kaliteli mal yapmak zorundadır şeklinde bir yaklaşım içerisine girmemektedirler. Mu'tezile'nin genel çoğunluğu ise bu üreticinin saygınlığı ve itibarının zorunlu sonucu olarak kaliteli mal üretmesinin vacip olduğunu düşünmektedir. Aslında Mu'tezile bu konuda bütünleşik düşünmektedir.

²⁴⁹ Kādî Abdülcebâr b. Ahmed, "Lütfun Vâcip Oluşu ve Bu Husustaki İhtilâflar", *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, çev: İlyas Çelebi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013),c.2, 356.

Allah'ın ilmi ve kudreti kendi içinde en iyiyi ve faydalı kavramlarını da barındırmaktadır. Buradan hareketle iki kavramın birbirleriyle zorunlu ilişkide olduğunu düşündüklerinden dolayı Allah'ın iyiyi tercih etmesinin vacip olduğu çıkarımına ulaşmaktadırlar.

Eş'arî kelimelerinde ise salah-aslah meselesi konusunda Mu'tezile eleştirilmiş ve bu konuya farklı bir bakış açısı getirilmiştir. Meşhur Eş'arî kelamcılardan olan Gazzâlî, salah ve aslah konusuna *El-İktisâd fi'l-i'tikâd* adlı eserinde değinmektedir. Gazzâlî'ye göre Allah'ın kulların menfaatini gözeterek en iyiyi yapması onun üzerine vacip değildir. En iyiyi tercih etmenin vacip olmadığı gibi Allah, dilediği gibi hükmetmekte ve istediği şekilde hareket etmekte serbesttir. Gazzâlî, Mu'tezile'nin bu durumu kabul etmediğini oysaki kul için hiçbir faydası bulunmayan türden örneklerin var olduğunu ifade ederek bu durumu meşhur üç kardeş²⁵⁰ örneğini vererek açıklamaktadır. Öte yandan Gazzâlî, Allah'ın kendi kulları ve mülkleri üzerinde tasarruf sahibi olduğunu ifade ederek, kendisine itaatte bulunanları mükâfatlandırmasının zorunlu olmadığını, dilerse kendisine itaat edenlere azap edebileceğini dile getirmektedir.²⁵¹ Fahreddin er-Râzî de bir köle-efendi örneği vererek efendisinin kölesine hediye olarak bir tane elbise vermesi, efendinin köleye ikinci bir elbise daha hediye etmesini gerekli kılmamaktadır. Fahreddin er-Râzî bu örnek üzerinden Allah'ın da istediği gibi hükmettiğini, dilediğini yaptığını ve hiç kimsenin de buna itiraz edemeyeceğini ifade etmektedir. Razi, insanların maslahatlarına uygun olacak şeyin ne olduğu konusunun insan aklına kapalı olduğunu düşünmektedir. Ona göre Allah'ın müminlerin eziyetine sebep olacak şekilde kâfir ve müminlerin arasından çekilmesinde ince bir hikmet ve gözetilen bir inceliğin mevcut olması ihtimal dâhilindedir.²⁵² Daha önce Mu'tezile üzerinden verdiğimiz tüketici-üretici örneğini Eş'arî düşünce üzerinden de örneklendirmeye çalışırsak, saygın ve itibar sahibi olan üretici, itibarı ve ticari ahlakı gereği sürekli olarak kaliteli malı halka arz etmek zorunda değildir. Çünkü malları ürettiği fabrika ve malzemeler tamamıyla onun tasarrufu altındadır. Bu üretici olmasa tüketiciler de ihtiyaçlarını karşılama noktasında aciz kalacaklardır. Dolayısıyla üretici kendi malı üzerinde kendi tasarruf hakkına sahip olduğundan ötürü istediği kalitede ve

²⁵⁰ Mehmet Bulut, "İhve-i Selâse", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 22 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 6.

²⁵¹ Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İtikad'da Orta Yol, (El-İktisad Fi'l-İtikâd)*, çev: Kemal Işık, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 134-136.

²⁵² Fahreddin er-Râzî, *Tefsir-i Kebîr - Mefâtihu'l-Gayb*, çev: Suat Yıldırım vd. (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2002), 7: 131,132.

istediği şekilde malını tüketicilere sunabilmektedir. Tüketicilere düşen ise üreticinin istediği gibi davranmasına hiçbir şekilde itiraz ve şikâyet etmemeleridir.

Allah'ın fiillerinde maslahata uygun hareket edip edemeyeceği konusu bağlamında Mu'tezile ve Eş'arî kelam ekolünde iki anahtar kavram dikkat çekmektedir. Bu kavramlar, “zorunlu” ve “dilediğini yapan” kavramlarıdır. Mu'tezile ve Eş'arî düşünce yapısında bu konu iki uç noktada ele alınmıştır. Bir tarafta dilediğini, istediği şekilde yapan, kendisine itaat ve ibadet edenleri de cezalandırma ihtimali olan, diğer tarafta ise sürekli olarak en iyiyi veya faydalı şeyi tercih etmeye zorlanan bir tanrı anlayışı mevcuttur.

Medeniyetimizin en üst düzeyde gelişim sağlayabilmesi, insanın potansiyelini en üst noktada açığa çıkarması, aklını faal halde tutması için geniş evren modelinin gerekliliğini savunduğumuz konumuzu Mu'tezile'nin aslah-salah teorisi üzerinden ve üzerinden okumaya çalışırsak, Allah, insanların en üst düzeyde gelişim sağlayabilmeleri için geniş evren modelini diğer evrenlere tercih etmek zorundadır. Çünkü kulları için en fazla menfaati barındıran evren, bahse konu olan geniş evren modelinde yatmaktadır. Diğer alternatif evrenlerden herhangi birini yaratmak, insanların potansiyelini sınırlandırıcı bir etkiye sahip olabileceği için insanlara verilen potansiyelin bir anlamı olamayacaktır. Dolayısıyla Allah hem cimri hem de insanlara verdiği potansiyeli kullanabilmelerinin önüne bir set çekecektir. Böylesine bir fiil, Allah'ın ilmi ve kudretine yakışmamaktadır. Eş'arî düşünce üzerinden bir değerlendirme yaparsak eğer, Allah, insanların potansiyelini en üst düzeyde kullanabilmeleri ve medeniyetlerin gelişim sağlayabilmesi için geniş bir evren yaratmak zorunda değildir. Bu Allah'a vacip değildir. Allah dilerse insanlara hem potansiyel verir hem de o potansiyeli sınırlandırıcı bir evren yaratabilir. Allah'ın bu şekilde bir tercihi karşısında kullar itiraz etme hakkına sahip değildir. Çünkü tasarruf sahibi olan Allah, istediği ve dilediği şekilde tasarruf etme özgürlüğüne sahiptir. Burada Allah'ın eylemde bulunurken kulları için bir maslahat önceliği tercih etme zorunluluğu yoktur. Sonuç olarak insan potansiyeline zıt olan farklı alternatif evrenleri de pek ala yaratabilmektedir. Geniş evren modelinin gerekliliğine dair örneklerini sunduğumuz iki kelam ekolünün düşünce yapısını incelediğimizde geniş evren modelinin insanın potansiyelini en üst noktada kullanmasına imkân veren yapıda olduğu meselesini, “zorunluluk” ve “dilediğini yapma” fiilleri içerisinde bir noktada konumlandırmamız olası değildir. Bizler sonuç itibarı ile Allah'ın dilediğini yapma özgürlüğü çerçevesinde yaratmış olduğu geniş

evren modelinden farklı alternatif bir evreni müşahade etmemekteyiz. Müşahade ettiğimiz evren içinde bulunduğumuz geniş evren modelidir. Bu evren modeli ile de insan potansiyeli ve medeniyetlerin gelişim hızı arasında var olan bir ilişki söz konusudur. Bu ilişkinin zorunluluktan kaynaklandığını iddia ederek bu şekilde açıklamaya çalışmak mümkün olmadığı gibi, söz konusu ilişkinin dilediğini yapmakta özgür olan, insan potansiyeline aykırı bir evreni de yaratma ihtimali olan bir tanrının maslahat gözetmeksizin keyfekeder geniş evren modelini tercih etmesi şeklinde bir düşünce yapısı içerisinde izah etmek de mümkün olmamaktadır.

Salah-aslah meselesinin en makul çözümüne ise Mâtürîdî kelim ekolünde rastlamak mümkündür. Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, Mu'tezile'nin Allah'ın eylemlerinde kulları için maslahat gözetmek zorunda olduğu konusuna maslahat yerine hikmet kavramını kullanarak çözüm önermektedir. Mâtürîdî'ye göre Allah, eylemlerinde en iyiyi veyahut iyiyi gözetmek zorunda değildir fakat Allah'ın fiilleri bir hikmet çerçevesinde şekillenmektedir. Çünkü biri için aslah olan bir başkası için fesad niteliği taşıyabilmektedir.²⁵³ Öte yandan Mâtürîdî, Allah'ın fiillerinde hikmetsizliğin söz konusu olamayacağı kanaatindedir. Ona göre herhangi bir fiilin hikmetsiz olarak nitelenmesi için hikmetin bilinmeyişi veya hikmetli bir eylemin tercih edilmesi sebebiyle yararlı bir şeyin kaçırılması endişesi taşınması gerekmektedir. Allah ise cehaletten bahsedilmeyecek derecede ilimle nitelendiğinden dolayı Allah'ın fiillerinin hikmetsiz olması söz konusu olmamaktadır. Mâtürîdî;

“Biz gökleri ve yeri ve bu ikisi arasında var olan hiçbir şeyi bir oyun, bir eğlence olarak yaratmadık.”²⁵⁴, “Allah, yaptığından sorumlu tutulamaz, onlar ise sorguya çekileceklerdir.”²⁵⁵

Ayetlerinden örnekler vererek bu ayetlerin hem Allah'ın fiillerine bir zorunluluk atfeden hem de Allah'ın hikmetsiz işler de yapabileceğini iddia edenlere karşı bir cevap niteliğinde olduğunu ifade etmektedir. Mâtürîdî'ye göre hikmet, her şeyi olması gerektiği gibi, yerli yerine koymaktan ibaret bir kavramdır. Ona göre hikmet aynı zamanda adlin manasını da oluşturmaktadır.²⁵⁶ Mâtürîdî kelim ekolünde önemli bir yer teşkil eden Ebü'l-Muîn en-Nesefî de salah-aslah düşüncesinin geçersizliğini “lütufl”

²⁵³ Bu noktada konuyla ilgisi bakımından Bakara suresinin 216. Ayetini zikredebiliriz. *“Hoşunuza gitmese de savaş size farz kılındı; mümkündür ki bazen hoşunuza gitmeyen bir şey sizin için iyi, hoşunuza giden bir şey de hakkınızda kötü olabilir. Allah bilir, siz bilemezsiniz.”*

²⁵⁴ Enbiyâ 21/16.

²⁵⁵ Enbiyâ 21/23.

²⁵⁶ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk: Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 39,40.

kavramı üzerinden temellendirmeye çalışmaktadır. Neseî, “Allah, büyük lütuf ve ihsan sahibidir”²⁵⁷ şeklinde geçen ayetleri örnek göstererek salah-aslah düşüncesinin Allah’a yüklediği zorunluluktan dolayı “lütuf” sahibi olmasını engellemektedir. Çünkü Allah zaten zorunlu olarak yapması gereken fiili işlemektedir. Burada ekstra bir lütuf kavramı yok sayılmaktadır. Dolayısıyla Neseî bu şekilde bir bağlantı kurarak Allah’a eylemlerinde zorunluluk atfetmenin mümkün olamayacağı görüşünü ifade etmektedir.²⁵⁸

Eş’arî kelimelerinde olduğu gibi hikmetin mahiyetinin tamamen insanlara kapalı olduğu, dolayısıyla hikmetin bilinmeyeceği gibi bir yaklaşım Mâtürîdî kelimelerinde görülmemektedir. Mâtürîdî kelimelerinde göre insan, Allah’ın hikmetini tam olarak kavrayamayacak olsa dahi, etrafımızda ve tüm her yerde onun hikmetinin yansımalarını ve işaretlerini kavrayabilecek bir akılla donatılmıştır. Allah’ın bu evrende yaratmış olduğu şeylere yansıyan ilim ve hikmetini, insan aklının algılayabileceği şekilde bizlere gösteren birçok işaret vardır. Allah’ın yaratmış olduğu şeylerde hikmetin bulunduğu konusuna bir örnek vermek gerekirse, yaratılmış olanların tamamını ihtiva eden mükemmel bir düzen ve ahenktir.²⁵⁹ Bu noktada anahtar kavram olarak uyum kavramından bahsetmek mümkündür. Daha önceki bölümde de ifade ettiğimiz üzere geniş evren modeli ile insan aklı arasında bir uyum söz konusu olmaktadır. Geniş evren modeli ile insan aklının potansiyeli arasında var olan bu uyum esasında bizlere Allah’ın geniş evren modelini yaratmadaki hikmetini göstermektedir. Allah, insan aklının var olan potansiyelini sınırlandırıcı alternatif bir evren de yaratabilirdi fakat bizler var oluşumuz itibarı ile geniş bir evren modelini müşahade etmekteyiz. Bu açıdan söz konusu yaşadığımız evreni temel alarak yaratıcının bu evreni yaratmasındaki hikmetin cevabını ise insan aklının taşıdığı potansiyel ile evrenin tam bir uyumluluk arz ettiği gerçeğinden yola çıkarak oluşturmamız gerekmektedir.

Bu bölümde daha çok yaratıcıya isnad edilen israf kavramı üzerinde durulmuştur. Bir önceki bölümde de geniş evren modelinin gerekliliği ile ilgili tespitler yapılarak geniş evren modelinin insan medeniyetinin gelişimi için en ideal evren modeli olduğu izah edilmiştir. Dolayısıyla Allah’ın geniş bir evreni yaratmasını müsriflik olarak ele almak mümkün değildir. Aksine geniş evren modeli, Allah’ın insan aklına

²⁵⁷ Âl-i İmrân 3/74, Bakara 2/105, Enfâl 8/29, Hâdîd 57/21, Cuma 62/4.

²⁵⁸ Ebû’l-Muîn en-Neseî, *Tevhidin Esasları*, çev: Hülya Alper (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 124.

²⁵⁹ Ulrich Rudolph, “Mâtürîdî’nin İlâhî Hikmet Anlayışı”, çev: Yunus Öztürk, Ersin Kabakçı, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17, sy. 34 (2018) : 782.

verdiği potansiyeli kullanabilmesi ve geniş evrende bulunan sınırsız sayılabilecek kaynaklar yardımıyla insanlığın gelişimini sağlayabilmesi için için gereklidir.

2.3. EVREN-İNSAN İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA İNSANIN AMAÇSIZLIĞI İDDİASI

İnsanın evrendeki yeri ve önemini etkileyen unsurların başında gelen evren algısı zaman içerisinde büyük değişimlere uğramıştır. Daha önceki bölümlerde toplumların evren tasavvurlarının değişim süreçlerini aktarmıştık. Şimdi ise zihinlerdeki evren tasavvurlarının insan-evren ilişkisi bağlamında ne denli etken rol oynadığını açıklamaya çalışacağız. İnsanların zihninde yer edinen farklı evren algıları bizleri insanın evrene yabancılaşması veya yakınlaşması şeklinde iki farklı sonuca ulaştırmaktadır. Tarih öncesi çağlarda ve orta çağın yaşandığı dönemlerde evren-insan ilişkisi çoğunlukla birbirlerine bağlı iki faktör olarak görülmüştür. O dönemlerde yaşamış filozofların geneli evreni insan merkezli yaklaşımla değerlendirip evrene teolojik bakış açısıyla yaklaşmışlardır. Entelektüellerin geneli evren ve insanın birbirleriyle bağdaşmayan, ortak yönleri olmayan, birbirlerine tamamen zıt iki olgu olmadıkları aksine bir bütün olduklarına bir takım materyalist düşünürlerin istisnası dışında hemfikirdirler.²⁶⁰

Batlamyus'un geliştirmiş olduğu yer merkezli evren modeli özellikle Hıristiyan dünyasında büyük bir kabul görmüştür. Yer merkezli evren modelinin bu denli kabul görmesinin altında yatan gerçek ise İncil'de yer alan bazı ifadelerin insanın özel bir varlık olarak evrenin kendisine hizmet edecek şekilde yaratılması gerektiği şeklindeki yorumlara açık kapı bırakacak şekilde yorumlanmasıdır. İnsanın evrende yerinin özel olması gerektiği sonucuna ulaşmak demek Hıristiyan dünyasınca insanın yaşadığı dünyanın da evrenin merkezinde olması gerektiği gibi bir çıkarım yapmasına sebep olmuştur. Bu sebeple Batlamyus'un yer merkezli evren modeli Hıristiyan kilisesi tarafından şiddetle savunulmuş ve bu modele karşı geliştirilen farklı evren modellerine karşı çıkılarak bu görüşler dayatma ve zorlamayla bir şekilde bastırılmıştır. Çünkü yeri evrenin merkezine yerleştiren bu görüş Hıristiyan dünyası tarafından İncil'le tam bir uyum içerisinde görülmüştür. Bu açıdan bakıldığında yeri merkezden ayırıp yeri evrenin herhangi bir yerinde konumlandıran görüşler Kilise tarafından İncil'le çelişip İncil'e ve

²⁶⁰ John D. Barrow, Frank J. Tipler, *The Anthropic Cosmological Principle* (New York: Oxford University Press, 1986), 44,45.

Hıristiyan dünyasına karşı bir duruş sergilemiş gibi algılanmaktadır. Öte yandan yer merkezli evren teorisi uzun yıllar Hıristiyan dünyasının evren algısını oluşturmaktaydı ve bu görüşe karşı çıkmak açıkça dine karşı çıkmak olarak algılanmakta ve muhalif görüş sahipleri cezalandırılmıştır.

Batlamyus'un yer merkezli evren modeli neredeyse 1500 yıldır hâkim kozmoloji anlayışı olarak kabul görmüştür. Uzun yıllar boyunca kozmoloji anlayışı olarak gündemde kalmasında Hıristiyan dünyasının etkisini ifade ettiğimiz gibi açık olarak görmek mümkündür. 1543 yılında Katolik Piskopos danışmanı olan Nicolaus Copernicus'un yayınladığı *De Revolutionibus Orbium Coelestium (Göksel Kürelerin Devinimleri Üzerine)* adlı eserinde evrenin merkezinin dünya değil de güneş olduğunu açıkladığı yani yer merkezli evren modeli yerine heliosentrik bir modeli önerdiği ²⁶¹ zamana kadar Batlamyus'un evren modeli gündemde kalabilmiştir. Nicolaus Copernicus güneş merkezli evren modelini açıkladığı eserin girizgâh bölümlerinde zamanın papası asıl adı Alessandro Farnese olan Papa III. Paulus'a (1468-1549) hitaben bir bölüm yazmıştır.²⁶² Copernicus güneş merkezli teorinin Hıristiyan dünyası tarafından hoş karşılanmayacağına bilincinde olarak papaya hitaben yazdığı bu bölümde papayı yüceltici ve onun gönlünü hoş tutacak ifadeler kullanmıştır. Copernicus'un hem eserinin ön sözüne eklediği bu bölüm sayesinde hem de güneş merkezli evren modelini açıkladığı bölümlerde sadece astronom ve matematikçilerin anlayabileceği bir dil kullanması Hıristiyan dünyasından gelebilecek tepkilere karşı bir kalkan niteliğinde olmuştur. Copernicus'un güneş merkezli evren modelini açıkladığı böylesi önemli bir eserde dahi papaya ithafen bir önsöz yazması o dönemlerde kilisenin ne denli etkili olduğunu bizlere göstermektedir.

Kilisenin dogma haline getirdiği dünya merkezli evren modelinin karşısında Copernicus, heliosentrik evren modelini açıkladığında kendisi kilisenin düşündüğü gibi dünya merkezli anlayış yıkılsa insanın önemsiz bir varlık olduğu ortaya çıkabilecek gibi bir endişe taşımamaktaydı. Copernicus'un evren modeli güneş merkezli bir modeldi fakat kendisinin dünya görüşü insanı merkeze alan bir görüştür.²⁶³ Copernicus, heliosentrik evren modelini açıkladığı *Göksel Kürelerin Devinimleri Üzerine* isimli eserinde evrende gözlemlediği sistemin tanrısal iradede kaynaklandığını ifade etmekte

²⁶¹ Nicolaus Copernicus, *Göksel Kürelerin Devinimleri Üzerine*, çev: C. Cengiz Çevik, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010),49.

²⁶² Copernicus, *Göksel Kürelerin Devinimleri Üzerine*, "Pek Aziz Efendimiz, Papa III. Paulus'a" Başlıklı Önsöz.

²⁶³ Barrow, Tipler, *The Anthropic Cosmological Principle*, 49.

ve tanrının yüceliğinden bahsetmektedir.²⁶⁴ Kendisinden sonra gelen bilimsel halefleri Galileo Galilei (1564-1642) ve Johannes Kepler(1571-1630) dahi güneş merkezli evren modelinden felsefi bir çıkarım yaparak insanın önemsiz olduğu sonucuna ulaşmamışlardır. Aksine oldukça insan merkezli bir anlayış içerisindedirler. Örneğin Kepler, tüm her şeyin insan için yaratıldığını savunan bir teologdur. Kepler, inancı doğrulamak için de evrendeki düzen ve intizama başvurmuştur.²⁶⁵ Bu açıdan değerlendirildiğinde güneş merkezli evren teorilerini savunan bilim adamlarının insan-evren ilişkisinde heliosentrik düşüncenin insanın önemsizliğine dair bir atıfta bulunduğunu iddia etmemektedirler.

Yüzyıllar boyunca Kopernik devrimine kadar olan süre zarfında yaygın kozmoloji anlayışını Batlamyusçu evren modeli olan yer merkezli evren modeli oluşturmaktadır. Dünyayı merkeze alan Batlamyusçu kozmolojinin uzun yıllar boyunca gündemde kalması nedeniyle bu modelin felsefe ve din alanına bıraktığı önemli bir etkiden söz etmek mümkündür. Bu kozmoloji anlayışı dünyanın merkezde olmasından yola çıkılarak insanın da özel bir varlık olarak evrenin kendisi için yaratıldığına adeta bir delil niteliğinde sunulmuştur. Âdeta bir dogma haline dönüşen ve bu modele karşı muhalif olan seslerin bastırıldığı bir yüzyılda Kopernik devrimiyle beraber yer merkezli anlayışın yıkılarak yerini güneş merkezli anlayışa bırakmasının etkileri felsefi ve dini alana da taşınmıştır. Düalizmin ve materyalist görüşlerin de etkisiyle birçok düşünür, insanın ve içinde yaşadığı bu dünyanın uçsuz bucaksız evrene kıyasla küçük bir nokta olarak dahi kalmamasını örnek göstererek insanın evrenle ilişkisinin kopuk olduğunu, insan-evren ilişkisinin herhangi bir bağ içermediğini dile getirmişlerdir. Dünyayı evrene oranla çöldeki bir vahaya benzeten bu düşünürler insanların rastlantısal bir şekilde ortaya çıktığını bilimsellik ve rasyonellik kisvesi altında savunmaya başlamışlardır.²⁶⁶ Materyalist görüşlerin Kopernik devrimini örnek göstererek güneş merkezli kozmoloji modelini kendi iddiaları doğrultusunda kullanarak felsefi izahlar geliştirmeleri yer merkezli evren modelini dini altyapı temelli savunanlar karşısında üstün bir konuma sokmuş gibi gözükmektedir. Ancak dini bir takım gerekçelerle kozmoloji modelinin yer merkezli olması gerektiği ve bu evren modelinin din adına şiddetle savunulması sonucu yer merkezli teorinin yıkılması toplumda dine karşı bir güvensizlik ortamı doğurmuştur.

²⁶⁴ Nicolaus Copernicus, *Göksel Kürelerin Devinimleri Üzerine*, çev: C. Cengiz Çevik, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 49,57.

²⁶⁵ Barrow, Tipler, *The Anthropic Cosmological Principle*, 50.

²⁶⁶ Cafer Sadık Yaran, “İnsan-Evren İlişkisi ve İnanıcı Kozmolojik İlke”, *Felsefe Kongresi*, (1998), 22.

Netice itibarı ile Hıristiyanlık insanın özel olmasından ve dine uygun olduğunu düşünmesinden dolayı yer merkezli evren modelini dinin bir gerekliliği gibi savunmuş ve dogma haline getirmiştir. Bunun sonucu olarak da jeosantrik²⁶⁷ evren modelinin yerini heliosentrik²⁶⁸ evren modeline bırakması ve materyalist cephelerde yer alan bazı düşünürlerin heliosentrik modele felsefi izahlar yaparak insanın önemsizliğini vurgulamalarının da katkısıyla toplum nezdinde dine olan itibar sarsılmıştır. Günümüzün önde gelen fizikçilerinden sayılan Paul Davies'e göre de yüzyıllar boyunca bir yaratıcı tarafından insanın evrendeki yerinin özel olduğunun düşünülmesi ve bu fikrin yer merkezli kozmolojik modelle de desteklenmesinin getirmiş olduğu rahatlığı baltaladığı düşünülen Kopernik devrimi karşısında bilime karşı bir nefret uyanarak din ve bilim birbiri ile çatışır bir halde gözükmiştir. Ona göre Copernicus'la başlayan ve Galileo ile devam eden bu heliosentrik devrim, insanların önemlerini kaybetmesi sonucunu doğuran bir etkiye sahiptir. Copernicus'la beraber evrende insanlara özel bir yer tahsis edilmemekte ve insanların adeta bu büyük kozmik sahneye anlamsız ve tesadüfi bir rol oynamak için savuşturuldukları yönünde felsefi izahlar geliştirilmiştir. İnsan yaşamında insanların kendi öz benlikleri dışında bir öneme sahip olmadıklarını dile getiren bu varoluşçu ahlak bilimin ana motiflerinden biri haline gelmiştir. Böylece felsefi izahların iç içe geçtiği bu bilim insanları yaşadıkları evrene yabancılaştırmıştır. Oysa kişisel ihtiraslar ve evrene kendi felsefi görüşlerini dayatmanın dışında yapılan bilim, bizleri kör bazı fiziksel kuvvetlerin tesadüfi ürünleri olarak ortaya koymadığını aksine doğa yasalarına anlamlı bir şekilde yazıldığımızı öne sürmektedir.²⁶⁹

Kopernik devrimi sonrası insanın bilgiye ulaşma noktasında izleyeceği metotlar değişmiştir. İnsan bilgisi ancak gözlemlenebilir ve ölçülebilir gerçekliklerin ortaya çıkmasıyla oluşmaktadır. Teistik bilgi ise, gözlem ve tecrübeden önce akli ve akli unsurları öne çıkarmaktadır. Teistik görüşe göre akıl tüm insanlara verilen bir hidayet rehberi, yol gösterici olarak tanımlanmakta ve akıl ile vahiy arasında hiçbir çelişkinin olmayacağı temellendirilmektedir. Kopernik devrimi ile birlikte teistik düşüncenin birlikte ele aldığı akıl-vahiy-tecrübe üçlüsü, yerini sadece tecrübeye bırakmaktadır. Koperniken bilgi tanımı ve teistik bilgi tanımı arasında görülen bu uyumsuzluk ve daha sonra Koperniken düşüncenin diğeri üzerindeki egemenliğinden sonra yaşanan bu inanç probleminin ontolojik bir karakteri olmaktan daha çok epistemolojik bir sorun olarak

²⁶⁷ Yer merkezli evren modeli.

²⁶⁸ Güneş merkezli evren modeli.

²⁶⁹ Paul Davies, *The Mind Of God* (New York: Orion Productions, 1992), 20,21.

görülmesinin yolunu açmıştır. Varlığın gerçekliği aslında hem Kopernik devrimi sonrasında hem de teistin temel dayanağı konumundadır. Sadece varlığa bakış açılarında farklılıklar mevcuttur. Teist, tecrübe ettiği âlemi, Allah'ın yarattığı bir düzen olarak müşahede ederken, diğeri ise tecrübe ettiği âlemi, verili bir sistem olarak kabul etmektedir. Aslında Kopernik devrimi sonrasında yaşanan tecrübeye dayalı bilgiye ulaşma çabası ve evrene bu şekilde yaklaşılması gayet tabii ve olgun bir yaklaşımdır. Nitekim bu yaklaşım tarzının İslam kelamının temel yaklaşım tarzından bir farkı yoktur. Örneğin Kelam kitaplarının büyük çoğunluğunda eşyanın bir gerçekliğinin olduğu meselesi daha kitabın ilk başlarında vurgulanmaktadır.²⁷⁰ Bu da İslam kelamında tecrübenin ne denli önemli olduğuna dair en güçlü örneklerdendir. Teistik yaklaşım eşyanın gerçekliğiyle uyum arz ettiğinde, Koperniken düşüncenin oluşturduğu metotlar, önermeler ve sonuçlara dair araştırmalar Rasyonel-Tabii Teolojinin malzemesini de oluşturmaktadır.²⁷¹

İnsanın amaçsız bir varlık olarak kendi anlamını kendisinin kazanması gerektiğini savunan felsefe ve edebiyat alanında özellikle 19. ve 20. Yüzyılda ortaya çıkan varoluşçu diğeri adıyla egzistansiyalizm düşünce yapısı kendisini göstermektedir. Varoluşçu düşünceye göre evren ve yaşadığımız bu dünya tamamıyla tesadüfler sonucu oluşmuştur ve rastlantısal olan evrende şu an gözlemlediğimiz her şeyin daha farklı bir temaya bürünmesi de ihtimaller dâhilindedir. Varoluşçu düşünce evrende hassas ayarın dolayısıyla mükemmel bir düzenin olmadığını iddia eder. Rastlantısal olan bu evrene adeta savrulan insan için sadece kendi yarattığı anlamın olduğunu ve onun ötesinde evrenin herhangi bir amaca sahip olmadığını, yaşam için de herhangi bir yol göstericinin bulunmadığını ifade eden bir yapıya sahiptir.²⁷² Varoluşçuluk temel yapısı bakımından 17. Yüzyılın klasik felsefesi ile ayrılır. Klasik felsefede bir yaratıcı unsur insanı yaratmadan önce ona özünü bahşeder ama varoluşçu düşünceye göre ise varlık özden önce gelmektedir. İnsan doğası diye bir şey söz konusu değildir ve insan rastgele bir şekilde kendini bulduğu bu dünyada kendi doğasını kendisi oluşturur.²⁷³ Adını en çok duyuran varoluşçu düşünürlerden olan Jean-Paul Sartre'a(1905-1980) göre insan özgür olmaya mahkûm olan bir varlıktır. Çünkü bir yaratıcı tarafından yaratılmamıştır ve tek başına tesadüfi olarak varlık sahnesine çıkan insanoğlunun da yaratıcı tarafından

²⁷⁰ Taftâzânî, *Şerhu'l- Akâid*, 51-60.

²⁷¹ Şaban Ali Düzgün, *Sosyal Teoloji*, (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 45-47.

²⁷² Irvin David Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2018), 566.

²⁷³ Jean Paul Sartre, *Varoluşçuluk*, çev: Asım Bezirci, (İstanbul: Say Yayınları, 1985), 52.

önceden özü belirlenmediğinden dolayı kendisine yol gösterecek değerler, buyurular yoktur.²⁷⁴ Sartre aslında tanrının yokluğundan yola çıkarak insanın ancak tanrının yokluğuyla özgürlüğe kavuşabilecek bir varlık olduğunu ima etmektedir. Tanrının varlığı Sartre için bir tehdit unsuru olmakta ve insanın kendi anlamını kendi içinde üretmesi yani varoluşçuluk tezinin karşısında olan bir yapıda olmaktadır. Bu açıdan insanın rastlantısal olarak savrulduğu, tanrı fikrinin dışlandığı bu evrende kendi amacını ve anlamını kendisinin üretmesi dışında bir seçeneği kalmamaktadır. Bu açıdan Sartre'ın insan özgürlüğe mahkûmdur sözü, insanın tanrısız bir evrende kendi amacını ve anlamını kendisinin istediği şekilde üretmesinin zorunlu olduğunu ifade etmektedir.

Bize göre bu varoluşçu düşünce yapısı gücünü ve alt yapısını bir nebze de olsa Kopernik Devriminin felsefi yorumlarından almaktadır. Yer merkezli kozmoloji modelini adeta dinin olmazsa olmazlarından sayan kilisenin karşısında bilimsel bir gerçek olarak konumlanan güneş merkezli evren modeli kiliseye olan itibarı azaltarak insanın önemsizliğini ve evrenin tesadüfiliğini vurgulayan düşüncelere de kapı aralamıştır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi güneş merkezli kozmoloji modellerini ortaya koyan bilim adamlarının esas gayelerinin insanın önemsizliğini vurgulamak olmayıp aksine insanın önemli bir konumunun olduğunu düşünseler de bu kozmoloji modelini kendi felsefelerini oluşturmak için kullanan filozof ve bilim insanları olmuştur.

İnsanların çevresinde olan biten olayları anlamlandırması, kendi doğasının mahiyetini araştırması ve nihai olarak da anlam arayışları psikiyatr olan Victor Emil Frankl'e göre ikincil bir ussallaştırma olmayıp insan yaşamındaki temel bir güdüdür. Frankl'in noöjenik nevrozlar olarak tanımladığı varoluşsal sebeplerden kaynaklanan rahatsızlıkların insan hayatındaki amaçsızlıktan ötürü ortaya çıktığını ifade eder. Kendisine başvuran hastaların büyük bir çoğunluğunun hayattaki amacını kaybetmiş kişilerden oluştuğunu dile getiren Frankl, bu hastalara kendisinin geliştirdiği bir dizi yöntemler uygulayarak tedavi etmeyi amaçlar. Logoterapi olarak geliştirilen bu tedavi kuramı hastaların hayattaki amaçsızlıklarını elimine etmek ve hayatlarındaki gizli logos'un (anlamın) farkına varmalarını sağlayan bir süreçten ibarettir. Victor Frankl'in geliştirmiş olduğu logoterapi yönteminin psikanalizden farkları vardır. Psikanaliz²⁷⁵ insanın temel ihtiyaçlarının, içgüdülerinin doyumu ve insanların id, ego, süper ego

²⁷⁴ Sartre, *Varoluşçuluk*, 71,72.

²⁷⁵ Ruhsallığın süreç ve katmanlarını inceleyen ve ruhsal soru ve sorunları tedavi etmede kullanılan bilim dalı ve tekniği.

arasında gel git yaşamasını baskılamak, insanı toplumla uyumlu bir birey haline getirmeyi hedefler. Logoterapi ise insanın kendisini anlam bulmaya potansiyeli olan bir varlık olarak görmesini sağlaması bakımından psikanalizle ayrılmaktadır.²⁷⁶

Victor Emil Frankl Auschwitz'teki toplama kampında kaldığı süre boyunca toplama kampındaki esirlerin davranışlarını gözlemlemiş ve hayatında belirli bir amacı olmayan veya anlam üretemeyen kişilerin anlam çabası içerisinde olan insanlara göre yaşama sevinçlerini daha erken kaybettiklerini, anlamsızlığın kendilerini intihara kadar sürüklediğini belirtmektedir.²⁷⁷ Frankl'in bizzat şahit olarak gözlemlediği olaylardan görüldüğü üzere anlam krizi insan hayatında ciddi düzeyde stres yaratmakta ve kişinin hayat kalitesini olumsuz yönde etkilemektedir. Varoluşunun anlamını, hayattaki amaçlarını bulamayan insanlar derin bir varoluşsal çöküşe doğru ilerlemekte ve bu çöküş beraberinde kendi hayatlarını sonlandırabilecek bir psikolojiye kadar gitmektedir. Çünkü yaşamı devam ettirebilme dürtüsü hayattaki amaç ve anlamla doğru orantılıdır.

İnsanların anlam oluşturamadıklarında anlam krizi yaşamalarının sebebi psikolojide Gestalt Kuramı olarak bilinen prensiple ilgilidir. Max Wertheimer (1880-1943) tarafından tanıtilen Kurt Koffka (1886-1941) ve Wolfgang Köhler (1887-1967) isimli psikologlar tarafından da geliştirilen bu kurama göre kişi bir bütünü parçalarına ayırıştırarak değil bir bütünlük içinde algılar ve bütün parçaların toplamından daha farklı bir anlam ifade etmektedir. Bu psikologların yaptığı deneysel araştırmaların sonucunda insan zihninin parçaları bir bütün halinde belirli bir kalıba soktuğu ve anlamlı hale getirdiği sonucuna ulaşılmıştır.²⁷⁸ Örneğin insan zihni herhangi bir yerde dağınık noktalar gördüğünde bu noktaları bir bütün halinde şekil olarak zihninde kalıba oturtmaya çalışır ve eksik bir halka gördüğünde de zihninde o halkayı tamamlamaktadır. Gece yabancı bir yüz veya ses duyduğunda da tüm bu uyaranları veri olarak beyinde işleyerek anlam oluşturmaya çalışmaktadır. İnsanlara dağınık halde veya tanımlanamaz bir şekilde ulaşan uyaranlar beyin tarafından belli bir kalıba sokulmadığında bireyler kendilerini stresli, kızgın ve tatmin olmamış bir halde hissetmektedirler. Dağınık uyaranlar belirli bir anlama kavuşamayana dek bu sıkıntılı süreç kişide devam etmektedir. İnsanlar dağınık haldeki uyaranları işleme sürecinde

²⁷⁶ Victor Emil Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, (İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2019), 113, 115, 117.

²⁷⁷ Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, 17-109.

²⁷⁸ Neal Hermse, "Part-Whole Relationships In Gestalt Psychology", (Master Thesis, Katholieke Universiteit Leuven, 2013), 10, 13, 14.

uyaranları herhangi bir kalıba oturtamayınca oluşan stresli ve tatminsizlik hali dışında bireyler kendilerini çaresiz hissetmektedirler.

İnsan zihninin tanımlanamayan, anlam bekleyen gizemli şeyleri çözdüğünde onun üzerinde güç sahipliği hissi olduğu yönünde fikir beyan eden Psikiyatrist Irvin David Yalom'a göre bireyin keşfetmiş olduğu anlam karşısında kendisinin zayıf ve güçsüz olduğunu öğrenmesi, anlamı hiç bulamamış olmasından daha rahatlatıcıdır.²⁷⁹ İnsanlar potansiyel olarak anlam arayışı içerisine girerler ve anlam yokluğunda da bu durumdan rahatsızlık duymaktadırlar. Bireyler hayatın ve insanlığın anlamını varoluşçuların yaptığı gibi insanın kendi özünde arayıp kendisinin bulması ve bulunduğu amacı kendisinin biçimlendirdiğini sürekli olarak zihninde hatırlarsa nihai anlamı bulmuş olmazlar ve bu durum kendilerinde stres ve rahatsızlığa yol açmaktadır.

Viktor Emil Frankl, yaşamın gerçek anlamının kişinin kendi içinde kapalı bir şekilde durmakta olduğunu ve bireyin bu anlamı kendi ruhunda keşfetmesi gerektiğine karşı çıkmaktadır. Ona göre hayatın anlamı insanın kendi başına icat edeceği bir şey olmaktan çok uzaktadır. Hayatın anlamı kişinin kendisi dışındaki bir şeyde aranmalıdır. Frankl varoluşçu düşünürlerden olan Jean Paul Sartre'nin özgür olma yükünü taşıyan kişinin anlam icat etmesi gerektiği yönündeki görüşüne karşı çıkmaktadır. Frankl ise anlam verilmekten çok bulunacak bir şeydir. İnsan onu icat edemez, keşfetmelidir demektedir.²⁸⁰ İcat edilen anlam zihnin kendisini avuntusudur ve insanın zihnindeki sorulara kendi ürettiği cevaplar ve anlamlar doyurucu nitelikte bir rahatlama sağlamaktan çok uzaktadır. İnsan eliyle üretilen anlam ve amaç, anlam krizini geçici bir süreyle tedavi edebilir fakat insan zihni nihai amaca odaklanmak üzere programlanmış olup her zaman daha doyurucu cevaplar beklemektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde insanın kendi içinde anlam üretmesi ve bu anlamı biçimlendirmesinin anlam krizlerine pek bir faydasının olmadığı görülmektedir. Kişinin ancak kendi dışında bir motivasyon kaynağını veya anlamı bulmasıyla bu anlam krizlerini aşabilmek mümkün olmaktadır. Kişinin kendi icat edeceği anlamın dışında bir anlam bulma çabası genelde metafizik alanla bağlantılı olmaktadır.

Sorulan sorulara göre iki farklı anlam türü karşımıza çıkmaktadır. Bunlar kozmik anlam ve dünyevi anlamdır. Hayatın anlamını sorgulayan sorular kozmik anlamın alanına girmekte olup bu türden sorular daha kapsamlıdır ve insan hayatının

²⁷⁹ Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, 618,619.

²⁸⁰ Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, 17-109, Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, 619.

geneli ile tutarlı olup olmadığıyla ilgili sorulardır. Kozmik anlam dünyevi anlamdan daha genel bir ifadeyi karşılayarak insanın kendisinin dışında ve kendisinden üstün olarak var olan evrenin düzenini ifade etmektedir. Benim hayatımın anlamı nedir sorusu ise dünyevi anlam kapsamına girmektedir. Dünyevi anlam ise özel olarak insanın kendi şahsi hayatıyla ilgilidir ve bu anlamın kozmik anlamla ilintili olması mecburi değildir. Kozmik anlamı olmayan bir insanın din dışı motivasyonları olabilmekte ve bu motivasyonlarla kişisel anlama kavuşabilmektedir. Kozmik anlamın varlığını düşünen insanlar genel olarak inandıkları bu kozmik sistemin varlığına uygun bir dünyevi anlam hissini yaşamaktadırlar.²⁸¹ Evrenin tanrı tarafından sistemli ve düzenli bir işleyişe sahip olarak yaratıldığını düşünen kişiler doğal olarak bu yaratıcının insanları bir amaca yönelik yarattığını da kabul etmektedirler. Kozmik anlamla dünyevi anlamın bireyin hayatındaki uyumu bu şekilde ifade edilebilmektedir. Kozmik anlama sahip olmayan bireyler ise hayattaki amaçlarını ve varlık nedenlerini kendileri oluşturmak zorunda kalmaktadırlar. Analitik psikolojinin kurucusu olan Carl Gustav Jung'a (1875-1961) göre de hayatın anlamı ve bireyin kendini tanıma noktasında dindar insanlar diğerlerine göre çok daha üstün bir konumdadırlar. Çünkü kozmik anlama sahip olan ve evrenin bir yaratıcısı olduğuna inanan dindar insanlar kişisel varlıklarının temelinde yatan şeyin tanrı ile açık bir ilişkisi olduğunu net bir şekilde bilmektedirler.²⁸² Vahiy kaynaklı bilgilerimizden de insanın bu evrendeki nihai amacının başıboş ve anlamdan yoksun olmadığını, evrenin ve insan hayatının bir gayesi olduğunu öğrenmekteyiz.²⁸³ Bu ayetler bizlere kozmik anlamın var olduğunu ve insanın amacı ile kozmik anlamın bütünleşmesi gerektiğini ifade etmektedir. Aynı zamanda evren, insanoğlunun keşfetmesine ve kontrol etmesine imkân sağlayan bir yapıda yaratılmıştır. Allah, Güneşi, ayı, gece ve gündüzü²⁸⁴, denizi²⁸⁵ ve yerdeki tüm her şeyi²⁸⁶ insanın kullanımına vermiştir. Evrenin ve içinde bulunanların insanın keşfetmesine olanaklı bir şekilde yaratılması ve insanın emrine verilmiş olması, insan aklı ile evrenin iş birliğine, öte yandan da insan için belirlenen hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için bizim dışımızdaki gerçekliklerin de mutlaka hesaba katılıp dikkate alınması gerektiğine işaret

²⁸¹ Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, 566,567.

²⁸² Carl Gustav Jung, *Keşfedilmemiş Benlik*, çev: Canan Ener Sılay, (İstanbul: İlhan Yayınevi, 1999), 108.

²⁸³ Mü'minûn 23/115, Kıyâme 75/36, Sad 38/27, Duhân 44/38.

²⁸⁴ Nahl 16/12.

²⁸⁵ Câsiye 45/12.

²⁸⁶ Lokmân 31/20.

etmektedir.²⁸⁷ Çünkü kozmik anlam olmadan insanın kendisinin yapay bir şekilde oluşturacağı anlamın bir tarafı sürekli eksik kalacaktır. Nihai anlam ise kozmik anlam ve insan anlamının bir bütün olarak ele alındığı bir uzlaşma içerisinde olmak durumundadır.

Mâtürîdî'ye göre evren, belli bir süre sonra sırf yok olmak için yaratılmamıştır. Evrenin sadece yok olmak için var olması hikmete uygun düşmemektedir. Akıl nasıl ki iyi ve kötünün ayrımını yapabiliyorsa aklın da bir parçası olan bu evrenin hikmet dışı bir nedene dayalı veyahut isabetsiz bir şekilde yaratılmış olma ihtimali kesinlikle söz konusu değildir. Ona göre evrenin yapısı farklı tabiatlar ve zıt konumlar üzerine kurulmuştur. Birleşebilenleri bir araya getiren ve ayrılması gerekenleri de ayırabilecek donanıma sahip olan akıl, “küçük âlem” diye nitelendirilen insanda bulunmaktadır. İnsan da doğası gereği farklı arzulara ve çeşitli tabiatlara sahip bir şekilde yaratılmıştır. İnsanların doğal yapısına da nefsanî istek ve arzular yerleştirilmiştir. İnsanlar bu nefsanî arzu ve istekleri ile başbaşa bırakılsalar, menfaatlerin çatışması kaçınılmazdır. Menfaatlerin çatışması beraberinde insanlar arasında üstünlük mücadelesini tetiklemekte ve hükümler için iktidarların ele geçirilmesine kadar çekişme ortamı doğurmaktadır. Bu çekişme ortamını da kin, nefret ve kanlı mücadeleler takip etmektedir. Böyle bir vaziyet içerisine giren toplumların çöküşü ve birbirlerini yok etmeleri de muhtemeldir. Mâtürîdî, genel bir çerçeve çizdikten sonra evrenin var oluş amacının toplumların birbirlerini yok etmesine bağlı olmadığını ifade etmektedir. Mâtürîdî, insanların sırf bu şekilde yok olmak için yaratılmadıklarını dile getirmek için, insanların yaratılışında onların hikmetsiz bir şekilde yok olmaları murad edilseydi, yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak için yaratılan besin ve diğer maddelerin yaratılması ihtimal dâhilinde olmazdı demektedir ve bu sayede hikmetsiz bir yaratılıştan bahsetmenin mümkün olmadığını iddia etmektedir. Mâtürîdî, insanın başıboş bırakıldığında nefsanî istek ve arzularına kapılıp, kendi toplumu için bir tehdit unsuru olabilecek potansiyele sahip olmasından yola çıkarak tüm insanları uzlaştıracak çöküşe ve sonrasında ise yok oluşa sebebiyet veren menfaat çekişmesine düşmekten alıkoyacak bir “asl”ın mevcut olmasını gerekli bulmaktadır. Mâtürîdî'ye göre söz konusu bu “asl”, insanların birleşmelerini sağlayacak, menfaatlerine kapılmalarını engelleyecek olan dindir.²⁸⁸ Mâtürîdî, insanın amaçsız bir varlık olarak var oluşu itibarı ile bu evrene sürüklenip başıboş

²⁸⁷ Şaban Ali Düzgün, *Sosyal Teoloji*, (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 103,104.

²⁸⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk: Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 164,192.

birakılmadığını ifade etmektedir. İnsanların başıboş bırakıldığında doğaları gereği nefsanî istek ve arzularına kapılabilen bir yapıda olduklarını hesaba katarak bu nefsanî istek ve arzularının peşinde giden insan topluluklarının birbirileri üzerinde üstünlük kurma yarışına gireceklerini dile getirmektedir. Mâtürîdî, üstünlük kurma mücadelesi sonucunda da insanların birbirlerinin kanını dökerek kendi varlıklarının sonunu getireceği bir senaryoyla karşılaşacaklarını öngörmektedir.²⁸⁹ Tüm bu sebeplerden dolayı insan, evrende amaçsız ve gayesiz bir şekilde sadece kendi yok oluşunu hazırlayacağı bir senaryo için varlık sahasına getirilmemiştir. İnsanın anlam ihtiyacını bu noktada Mâtürîdî'nin de belirttiği “asl” yani din karşılamaktadır.

Mutezili düşüncede herhangi bir fiilin ahlaki mahiyetininin “fayda” kavramı üzerinden temellendirildiğini ifade etmek mümkündür. Fayda kavramına yüklenen anlam ise dünyevi menfaat anlamına sınırlı kalmayıp diğer dünyanın da faydalarını içinde bulunduran geniş bir içeriğe sahiptir. Kādî Abdülcebâr'a göre Allah varlıkları üç gayeden dolayı yaratmıştır. Yarattığı varlıkları, ya faydalandırmak için veyahut kendisinden faydalandırmak için veya bu iki amacı da içinde bulunduran bir gaye için yaratmıştır. Ona göre Allah'ın varlıkları yaratması ancak bu üç gaye sebebiyle güzel ve iyi olma niteliğine sahip olmaktadır.²⁹⁰ Mademki evrenin ve insanın yaratılışında bir hikmet ve fayda söz konusudur o zaman evrenin hâkim bir yaratıcısı olsaydı kurt, aslan, kaplan gibi yırtıcı ve zararlı, akrep, yılan gibi zehirli hayvanları yaratması doğru ve güzel olmazdı. Bu varlıkları doğada müşahade etmemiz onların bir yaratıcısının olmadığına delilidir şeklinde argüman sunan inkarcılara karşı Kādî Abdülcebâr ise bu itirazların üstünkörü yapılan itirazlar olduğunu, görünüşte çirkin ve zararlı olarak görülebilen varlıkların esas itibarı ile bir anlam ve gaye içerdiklerini dile getirmektedir. Ona göre bir şeyden hoşlanma veya hoşlanmama, o şeyin kötü vasıflı bir varlık olarak nitelenmesini gerektirmez. Bazı varlıklar görüntü bakımından insanın estetik değerlerine göre çirkin olmakla beraber o varlıklarda çeşitli hikmetler ve amaçlar mevcuttur. Kādî Abdülcebâr'a göre bu amaç ve hikmeti ancak gerçeği düşünenler ve doğru olanlar bilmektedir. Daha sonra yılan ve akrep örneği üzerinden zehirlenenleri

²⁸⁹ Bu noktada konuyla alakalı olarak Bakara Suresi 30. Ayeti zikretmek uygun düşmektedir;

“Hani Rabbin meleklere “Ben yeryüzünde bir halife görevlendireceğim” demişti. Onlar “Biz seni överek anarken ve yüceltip dururken yeryüzünde bozgunculuk çıkarmakta ve kan dökmekte olanı mı halife görevlendiriyorsun?” demişlerdi. (Allah da onlara): “Şüphesiz ki sizin bilemeyeceğiniz şeyleri ben bilirim.” demişti.” Bakara 2/30.

²⁹⁰ Hulusi Arslan, “Yaratma Ve Gayelilik Bağlamında Mutezilenin Fayda Teorisi” *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 14, sy. 2 (2016) : 351, 353.

tedavi etmek maksadıyla kullanılan panzehirin bu hayvanlardan elde edildiğine işaret ederek onlarda başkasından elde edilemeyecek birçok fayda olduğunu dile getirmektedir.²⁹¹ Mu'tezile ekolünde Allah'ın varlıkları yaratmadaki amaç ve gayeselliğinin nihai merkezinde insan faktörü bulunmaktadır. Mu'tezile'de yer alan insan merkezli düşünce yapısı insanı, yaratılış amaç ve gayesinin merkez konumuna yükseltmektedir.²⁹² Bu noktada evrenin insan yapısı ve aklıyla uyumlu olduğu konusu Mutezili düşünceyle de desteklenmektedir. Geniş evren modelinde yer alan unsurları incelediğimizde daha önce de ifade ettiğimiz gibi geniş evrende yer alan kaynakların sınırsız olması, insan aklının potansiyelini ve aklın ulaşabileceği maksimum seviyeye doğru yükselmesini tetikleyen bir yapı içermektedir. Bu doğrultuda geniş evren modelinde gözlemlediğimiz bu yapıyı, insanı merkeze alan bir yaratılışın sonucu olarak ele almamız mümkündür. İnsan ve geniş evren modeli arasındaki uyum, Mu'tezile'nin insanı merkeze alan düşüncesinin isabetli olduğunu göstermektedir. Kur'an ayetlerine baktığımızda da hayvanların, bitkilerin, yeryüzünün ve tüm evrenin aslında insan faktörü gözetilerek, insana uygun bir şekilde yaratıldığını bildiren ayetler mevcuttur.²⁹³

İnsan, kendi varlığına kıyasla devasa boyutta olan evreni algılayabilecek donanımla yaratılmıştır. Evreni algılama noktasında ise akıl, sürekli olarak kendini yenilemekte ve geliştirmektedir. Bu doğrultuda evrenin yapısı ile insan aklının potansiyeli tam bir uyumluluk arz etmektedir. Vahiyden öğrendiğimiz de bunu desteler niteliktedir.

Daha önce değindiğimiz insan beyninin uyaranlar karşısında parçaları bir bütün olarak algılayıp anlamlı hale getirme dürtüsü olan Gestalt Kuramı sayesinde insanların anlam oluşturmaya çabalayan bir varlık olduğu bilimsel olarak kanıtlanmıştır. Varoluşçuların yaptığı gibi kozmik anlamın olmadığını iddia eden ve anlamı kendi içinde üretmeye çabalayan insanların ise nihai anlamı bulamadıklarından dolayı sürekli stres ve sıkıntı içinde oldukları psikolog ve psikiyatrlar tarafından yapılan deney ve gözlemlerle de kanıtlanmıştır. Bu kanıtlar bizlere, insanların anlam arayan varlıklar olarak hem ruhsal açıdan hem de bireyin kendi potansiyelini gerçekleştirip sağlıklı bir

²⁹¹ Kādî Abdülcebbar b. Ahmed, "Lütfun Vâcip Oluşu ve Bu Husustaki İhtilâflar", *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, çev: İlyas Çelebi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), c.2, 332, 334.

²⁹² Hulusi Arslan, "Yaratma Ve Gayelilik Bağlamında Mutezilenin Fayda Teorisi" *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 14, sy. 2 (2016) : 354.

²⁹³ Tîn 95/4, İnfitâr 82/7-8, Câsiye 45/13, Bakara 2/29, Â'râf 7/10, Nahl 16/10-18, 66, En'âm 6/141, İbrahim 14/34.

yaşam içerisinde hayatını sürdürebilmesi için anlamı kendi dışında araması gerektiğini söylemektedir. İnsan eğer kozmik bir anlamın olmadığına inanıp anlamı kendi içinde oluşturacaksa bu fizyolojik ve ruhsal olarak kişide hayatı boyunca devam edeceği bir ruhsal sıkıntı meydana getirecektir. İnsan kendi potansiyelini ve yapabileceklerini ortaya çıkarmak için uğraş veren bir varlıktır. Buna göre insanın kendi dışında anlam üretmesi beraberinde sıkıntılı bir süreci de başlatacağından dolayı insanın kendi potansiyelini açığa çıkarabilmesi için uygun ve sağlıklı bir ortam sunmaktan uzak kalmaktadır. Maslow teorisinin kurucusu Abraham Maslow (1908-1970) da insanoğlunun sürekli daha dolu bir varlık olmaya zorlayacak şekilde meydana getirilmiş olduğunu ifade etmektedir.²⁹⁴ Sürekli dolu bir varlık olmak için çabalayan insanın önündeki en büyük engel ise kendi amacını ve kozmik sistemdeki nihai anlamı keşfedemeden yaşamak ve kozmik anlamın olmadığını iddia ederek dolayısıyla kişisel anlamın da olmadığı sonucuna ulaşarak kendi anlamını kendisinin üretmeye çabalamasıdır. Çünkü bu çabalama sonucu ortaya çıkacak anlam suni ve geçici olmakla beraber kişiyi nihai amaca götürmekten çok uzaktır. Kişinin üreteceği anlam, yaşama tutunmasını sağlayabilmek adına sadece belirli bir süre motivasyon kaynağı olabilmektedir. Kişinin kendi potansiyelini açığa çıkarabilmenin ve bu sayede daha dolu bir varlık olmaya çabalamanın yolu, zihnin çatışmalarını geçici olarak bastırarak hayali amaçlar edinmekle değil, zihni doyuma ulaştıracak kozmik anlam ve dünyevi anlamın uyuşmasıyla beraber ortaya çıkacak olan nihai bir amacın elde edilmesinden geçmektedir.

2.3.1. İnsanın Evrendeki Amacında Antropik İlkenin Yeri

Kopernik Devrimi ile beraber yüzyıllarca kalıplaşmış ve dogma haline gelmiş olan insanın merkezde olduğu düşüncesi yıkılarak insan evrenin merkezinden uzaklaştırılmıştı. Bu uzaklaştırmanın felsefi ve dini boyutlara da sirayet ettiğini daha önce aktarmıştık. Son yüzyılda Kopernik’le beraber heliosentrik modelin benimsenmesi ve bu bilimsel sonucun felsefe ve din alanına olan yansımaları incelenmiş, bu modele karşı *Antropik İlke* denilen bir kuram geliştirilmiştir. Esasında bu ilke Kopernik’in bilimsel buluşuna karşı geliştirilen bir model olmayıp tamamıyla Kopernik devriminin beraberinde getirdiği insanın evrende yerinin özel olmadığı görüşüne karşı olarak ortaya çıkmıştır. 1973 yılında fizikçi olan Brandon Carter (1942-) Polonya’da Kopernik’in 500.

²⁹⁴ Abraham Maslow, *Toward A Psychology Of Being*, (London: D. Van Nostrand Company, 1962), 147.

Yıldönümünü anma amacıyla düzenlenen ve aralarında Stephan Hawking, Roger Penrose, Robert Wagoner, Joseph Silk, Joseph Wheeler ve daha birçok ünlü fizikçinin bulunduğu bilimsel bir sempozyumda *Large Number Coincidences and the Anthropic Principle in Cosmology* adında bir makalesini gündeme getirir. Antropik ilke ismini ilk defa kullanan Carter, bu kavramı Yunanca antropos yani insan kelimesi anlamına gelen Antropik İlke olarak adlandırmıştır. Antropik ilke, fizikte var olan ve görünüşte keyfi ve ilgisiz sabitlerin garip bir ortak yanı olduklarını söylemektedir. Özetle bu ilke evrende gözlemlenen tüm fizik yasalarının ince ayarlı olduğu gözlemine dayanmaktadır.²⁹⁵

Antropik prensibi ilk defa gündeme getirip onu geliştiren fizikçiler bu prensibin dini ve felsefi boyutlarından bağımsız olarak sadece bilimsel amaçları öngörerek ortaya atmışlardır. Fakat zamanla bu prensibin dini ve felsefi alana olan etkileri de ortaya çıkmıştır. Antropik prensip, Kopernik Devrimi ile insanı evrenin merkezinden uzaklaştıran ve insanı evrene yabancılaştıran felsefi akımlar karşısında tekrardan evrene insan merkezci bakış açısıyla bakmaya yönelmiştir. Ayrıca bu ilkenin başlıca önermelerinden olan insanın evrene olan uygunluğu, Tanrının varlığının delillendirilmesinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Evrenin insan yaşamına olan uygunluğu bu derece hassas dengeler üzerine kurulu ise bu ancak bir yaratıcının varlığı ile açıklanacak bir olgu olmaktadır. Bu açıdan Antropik Prensip, din felsefesinde modern bir teleolojik delil olarak literatüre kazandırılmıştır.²⁹⁶

Brandon Carter'ın Antropik İlkeyi açıklamasının ardından bilimsel mecralarda bu ilkeyle alakalı detaylı çalışmalar yapılmıştır. Antropik ilkenin iki türlü yorumu bulunmaktadır. Bunlar zayıf ve güçlü Antropik İlkedir. Brandon Carter, zayıf antropik ilke hakkında şu tanımı yapmaktadır; “*Evrendeki konumumuzun gözlemciler olarak varlığımızla uyumlu olduğu ölçüde zorunlu olarak ayrıcalıklı olacağı gerçeğini hesaba katmaya hazırlıklı olmalıyız.*”²⁹⁷ Teorik fizikçi ve kozmolog John David Barrow ve matematiksel fizikçi olan Frank Jennings Tiplerin yorumuna göre zayıf Antropik İlke; Tüm fiziksel ve kozmolojik niceliklerin gözlenen değerleri eşit derecede olması gerekmektedir. Ancak karbon temelli yaşamın ortaya çıkması, evrenin buna izin

²⁹⁵ Patrick Glynn, *God The Evidence: The Reconciliation of Faith And Reason in a Postsecular World*, (Rocklin: Prima Publishing, 1997), 21,22.

²⁹⁶ Fatih Özgökman, “Antropik Prensip”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, sy. 1 (2012): 89.

²⁹⁷ Brandon Carter, “Large Number Coincidences and the Anthropic Principle in Cosmology”, *Confrontations of Cosmological Theories with Observational Data*, ed. Malcolm Sim Longair (Dordrecht: International Astronomical Union-D. Reidel Publishing Company, 1974), 293.

verebilecek kadar yaşlı olmasını sağlayacak değerleri içermektedir.²⁹⁸ Güçlü Antropik İlke ise, evren tarihin bir aşamasında yaşamın kendi içinde gelişmesine izin veren özelliklere sahip olmalıdır şeklinde tanımlanmaktadır.²⁹⁹

Antropik İlkeyi ortaya çıkaran, destekleyen literatür içeriklerinin “*kozmik ince ayar*” konu başlığı altında incelendiğini görmekteyiz. Kozmik ince ayarı meydana getiren fiziksel sabitelerin birbirleriyle olan uyumu, evrenin bugünkü şekline kavuşmasında ve evrendeki düzenin devam edip zeki varlıkların ortaya çıkmasında belirleyici bir rol oynamaktadır.³⁰⁰ Kozmik uyuşum veya kozmik ince ayar derken hangi faktörlerden bahsedildiğini maddeler halinde özetleyecek olursak, bunlar;

- 1- Evrenin başlangıcında büyük patlamanın gerçekleştiği ilk birkaç dakikada evren eşit miktarda parçacık ve karşı parçacıktan oluşmuş olsaydı; sıcaklık bir milyar derecenin altına düştüğünde bunların tümü yok olur ve ışınlam harici hiçbir şey kalmazdı. Yani evrenimiz kararlı bir yapıya sahip olup günümüze kadar gelemeden daha ilk birkaç dakikada her şey yok olurdu.³⁰¹
- 2- Oksijen ve karbon atomları genel olarak evrende olduğu gibi canlı varlıklarda da yaklaşık olarak eşit derecede bulunmaktadır. Oksijen ve karbon atomları arasında orta derecede dengesizliğin olduğu bir evrende yaşam hayal etmek mümkün gözükse de büyük bir dengesizlik yaşamın varlığını mümkün kılmamaktadır. Karbon atomlarının fazlalığı, kaya ve toprak gibi hayati anlama sahip birçok malzemenin oluşumunu engellerken, oksijen atomlarının fazlalığı ise evrende bulunan tüm karbon içeren biyokimyasalları yakıcı etkiye sahip olmaktadır. Oksijen ve karbon atomları, her biri belirli bir dalga boyuna ayarlanmış radyo alıcıları gibidirler. İki radyo dalga boyunun frekansları birbirlerine uyumlu olmadığı takdirde karbondan çok daha fazla oksijen üretimi olmaktadır. Ancak evrende yaptığımız gözlemler bu ayarlamaların doğru olduğu şeklindedir. Evrende uygun şekilde oksijen ve karbon atomları üretilmektedir.³⁰²

²⁹⁸ John D. Barrow, Frank J. Tipler, *The Anthropic Cosmological Principle* (New York: Oxford University Press, 1986), 16.

²⁹⁹ Barrow, Tipler, *The Anthropic Cosmological Principle*, 21.

³⁰⁰ Mustafa Said Kurşunoğlu, “İnsan-Evren İlişkisi ve Antropik İlke”, (Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2002), 91.

³⁰¹ Steven Weinberg, *İlk Üç Dakika*, çev: Zekeriya Aydın, Zeki Aslan, (Ankara: Tübitak Yayınları, 1995), 84.

³⁰² Fred Hoyle, *The Intelligent Universe*, (London: Dorling Kindersley Limited, 1955), 218.

- 3- Proton, elektron ve nötronların birleşik kütleleri aniden nötronun kütlesinden fazla olursa bu etki fazlasıyla yıkıcı olmaktadır. Böylece hidrojen atomu kararsız bir hale gelir ve tüm evrende hidrojen atomları nötron ve nötrinoları oluşturmak üzere parçalanırdı. Güneşin yakıtı olan hidrojen parçalandığında ise Güneş sönecek ve sonunda da çökecekti. Tüm evrende Güneş gibi büyük yıldızlar milyarlarca kat küçülecek ve sonunda da yanacaklardı. Yanarken de açığa çıkacak olan ölümcül seviyede bir x ışını seli uzayda serbest bir şekilde dolaşacaktı. O zamana kadar da dünyadaki yaşam çoktan sönmüş olacaktı.³⁰³
- 4- Diğer tüm fizik yasaları aynı kalsaydı fakat yer çekimi kuvveti diye bir şey olmasaydı yıldızların oluşması imkân dâhilinde olamazdı. Çünkü yıldızlarda bulunan maddeyi, yıldızların içinde bulunan yüksek iç sıcaklıklara neden olan dış kuvvetlere karşı bir arada tutan şey yerçekimidir. Bu son derece karmaşık bir yapıya sahip olan zeki varlıkların oluşmasını engelleyecek derecede uzun vadeli enerji kaynaklarının olmayacağı anlamına gelmektedir. Daha da ötesi maddi parçacıkları bir araya getiren yer çekimi kuvvetinin olmayışı bizleri, gezegenlerin de varlık sahasına çıkamayacağı sonucuna götürmektedir. Buna rağmen bu koşullarda gezegenlerin ve yaşamın olduğunu düşensek bile yer çekim kuvvetinin olmayışından dolayı herhangi bir kütleyle sahip olan varlıkların hareket ettiklerinde uzay boşluğuna doğru sürüklenirlerdi. Bu da akıllı yaşam formlarının gelişip yaşamlarını devam ettirebilmelerinin önünde büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Özetle yerçekimi kuvvetinin olmayışı demek, akıllı yaşam formlarının da varlık sahasına hiçbir zaman çıkamayacakları anlamına gelmektedir.³⁰⁴
- 5- Elektromanyetizma olmadan elektronları yörüngede tutacak hiçbir şey olmayacağından atom oluşamazdı. Ayrıca gezegenlerde yaşamın var olabilmesi için yıldızlardan enerji aktarımı da söz konusu olamayacaktı. Böyle bir evren senaryosunda zeki varlıkların varlığından öte en basit yaşam formlarının bile var olması mümkün olmamaktadır.³⁰⁵

³⁰³ Hoyle, *The Intelligent Universe*, 219.

³⁰⁴ Robin Collins, "The Teleological Argument: An Exploration of the Fine-Tuning of the Universe", *The Blackwell Companion to Natural Theology*, Ed. William Lane Craig, J. P. Moreland, (Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2009), 212.

³⁰⁵ Collins, "The Teleological Argument: An Exploration of the Fine-Tuning of the Universe", 212.

6- Boş uzayın enerji yoğunluğu olarak isimlendirilen kozmolojik sabit, Albert Einstein'ın genel görelilik kuramında³⁰⁶ yer alan bir sabittir. Einstein'a göre evrenin yapısı öklidyenimsi yani düz olamaz. Çünkü öklidyenimsi bir evrende madde yoğunluğu zorunlu olarak sıfır olmak zorundadır. Böylesine bir evrende ise maddenin varlığından doğal olarak söz etmek mümkün olamamaktadır. Evrende sıfırdan farklı madde yoğunluğu elde etmek istiyorsak bu halde evren öklidyenimsi olması ihtimal dâhilinde değildir. Bu da bizleri maddenin düzgün bir biçimde dağılması için evrenin küresel ya da eliptik olması gerektiği sonucuna götürmektedir. Einstein'a göre bu kuram evrenin uzaydaki yaygınlığı ile içinde yer alan ortalama madde yoğunluğu arasında bir ilişkinin olduğunu göstermektedir.³⁰⁷ Eğer kozmolojik sabit olması gereken pozitif değerden daha fazla pozitif olursa evren, çok hızlı bir biçimde genişler, olması gereken negatif değerden daha düşük negatif değere sahip olursa da büzülür ve çökerdi. Bu sebeple evrende yıldızların, galaksilerin, yaşamın ve akıllı varlıkların oluşabilmesi için kozmolojik sabitin belli bir değer aralığında olması gerekmektedir.³⁰⁸

Kozmik ince ayarla ilgili bulguların ortaya çıkmasından çok daha önce IX. Yüzyılda yaşamış olan İslam filozofu Yakub bin İshak el-Kindî (801) evrende yer alan düzenden yola çıkarak hassas ayarın varlığı ile alakalı görüşler bildirmektedir. Kindî'nin belirttiği görüşler şunlardır;

1- Gök cisimleri arasında gezegen ve yıldızların kendi aralarında bir düzen oluşturmaları oluş ve dönüşüme uğrayan fiziki varlıklara olan uzaklıklarının belirli bir dengede olması, bazı gök çizimlerine yıldızların batıdan doğuya, bazılarının da doğudan batıya olan hareket miktarlarının sayısı, bu gök çizimlerinin dünyaya olan uzaklık ve yakınlıkları kısaca dünyaya olan konumları gibi dengeler evrende yaşayan varlıkların varoluş sebebidirler.³⁰⁹ Yani Kindî'ye göre gök cisimlerinde ve yıldızlarda müşahade edilen bu sistematik işleyiş ve düzen, evrende akıllı yaşam formlarının oluşabilmesine müsaade eden bir yapıda olduğundan dolayı fiziki varlıkların varoluş sebebi olmaktadır.

³⁰⁶ Detaylı bilgi için Bkz. Albert Einstein, *İzafiyet Teorisi*, (İstanbul: Say Yayınları, 2002), 84.

³⁰⁷ Einstein, *İzafiyet Teorisi*, 99,100.

³⁰⁸ Collins, "The Teleological Argument: An Exploration of the Fine-Tuning of the Universe", 215.

³⁰⁹ Yakub bin İshak el-Kindî, *Felsefî Risaleler*, çev: Mahmut Kaya, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 218.

- 2- Güneşin dünyamıza olan uzaklığı mevcut şekliyle olmayıp daha da uzakta bir konumda olsaydı hava daha da az ısınmış olacaktı. Güneşin bize olan etkisinin fark edilmeyecek derecede uzak olması demek kutup bölgesine yakın yerlerde olduğu gibi yeryüzünde her şeyin donması demektir. Yeryüzünde her şeyin donması ise tarım yapmanın önünde bir engel teşkil etmektedir. Sadece tarımsal faaliyetler değil tüm gündelik yaşam sekteye uğrar ve bunun sonucunda ise yeryüzünde gelişmeler olmazdı.³¹⁰ Kindî, yeryüzünde yaşanan ısı değişimlerinde sadece Güneş ve Ay'ın etkisinden söz etmenin mümkün olmadığını da söylemektedir. Güneş ve Ay'ın konumlarından farklı olarak gökyüzündeki diğer yıldızlar da yeryüzünde yaşanan ısı değişimlerinde etkili olmaktadır. Öte yandan Kindî, Ay ile Güneş kuzey yarım kürede iken onlara bir yıldız yaklaşıncaya ısının arttığını, güney yarım kürede ise aynı zamanda şiddetli soğuklar yaşandığını ifade etmektedir.³¹¹
- 3- Güneşin merkezi dünyanın merkezinin dışında olmasaydı, dört mevsim yaşanmayıp sadece iki mevsim yaşanmış olacaktı. Güneşin yeryüzüne olan uzaklığı kuzeye ve güneye doğru iki derecelik eğilim göstermesi durumunda aynı olurdu, yani kuzey ve güney yönündeki eğilimi esnasındaki durumu tek bir zamana tekabül ederdi. Dolayısıyla yıl dört unsurdan ikisine isabet edecek şekilde iki mevsimden ibaret olurdu ve geriye iki unsur kalırdı. Kindî'ye göre sıcak varsa zorunlu olarak da soğuk olmak zorundadır. Kuruluk varsa yaşlılığın da olması yine aynı şekilde zorunludur. Yani dört unsurun birleşmesi dört varlığı zorunlu kılmaktadır. Buna göre dört mevsim olmayıp iki mevsim olsaydı unsurlar dört tane olamazdı. Dolayısıyla böyle bir durum "olması gerekenin olmaması gerekir" anlamına geleceğinden imkânsız bir çelişki olmaktadır. Şu an yeryüzünde böyle bir durumla karşılaşmıyorsak bu yaratıcının yaptığının ne kadar sağlam olduğuna dair bir kanıt olmaktadır. Güneşin bize olan yakınlığı, eğiliminin sonuna kadar yerden yükselip uzaklaşması, daha sonrasında ise eğiliminin sonuna vararak bize yaklaşması, aynı yöndeki eğilimini derece derece tamamlamak üzere inerek tekrar normale dönmesi gibi hareketleri, her eğilimde iki farklı

³¹⁰ Kindî, *Felsefi Risaleler*, 220.

³¹¹ Kindî, *Felsefi Risaleler*, 224.

mevsim oluşturmak suretiyle dört mevsim elde etmek içindir. Bu şekilde dört unsura uyumluluk sağlanmış olmaktadır. Varlığın yapısında herhangi bir uyumsuzluk ve neticelerinde bir zıtlığın ortaya çıkmaması için meydana gelen iki mevsimin ortak nitelikleri söz konusudur. Zaten bu şekilde olmasaydı dünyada canlı veyahut herhangi başka oluşumlar meydana gelemezdi. Sonuç olarak Güneş ve Dünyanın konumları mevsimleri oluşturacak şekilde olmasaydı dünyada hayat olmazdı.³¹²

- 4- Güneşin dünyadan uzaklaşıp yaklaşması ve yaptığı diğer hareketlerin bir benzeri Ay'da da gözlemlenmektedir. Örneğin Ay'ın yeryüzüne olan konumu şundaki gibi normal uzaklıkta değil de daha yakın olsaydı bunun sonucunda bulut ve yağmurların oluşması imkânsız olmaktadır. Çünkü Ay buharı çözüp ayrıştırmaktadır. Buharın ayrışmasından sonra buhar incelik bu da buharın yoğunlaşmasını önleyici bir rol üstlenmektedir. Ay'ın bulut ve yağmura olan etkisi, yağmurun Ay'ın kavuşum dönemlerinde daha fazla yağmasıyla açıklanabilmektedir. Ay kavuşum halinde iken hava soğuktur. Havanın soğuk olması sebebiyle bulutlar da yoğunlaşarak sonucunda yağmuru oluşturmaktadırlar. Dolunay zamanında ise kavuşum dönemlerine nispeten daha az yağmur yağmaktadır. Dolunay zamanında Ay çok aydın olduğundan dolayı havayı fazla ısıttığı için bulutlar incelik ve dağılır bu da yağmurun dolunay zamanlarında neden daha az yağdığına kanıt olmaktadır.³¹³

Kindî, evrende gözlemlediği düzenden yola çıkarak yaşadığı dönemin mevcut astronomi bilgisiyle hareket edip bir yaratıcıya ulaşmaya çalışmaktadır. Son yüzyılda yeryüzünde yaşanan bilimsel gelişmeler doğrultusunda evrenin akıllı yaşam formlarını ihtiva edecek şekilde rastgele ortaya çıkma ihtimalinin matematiksel olarak imkânsız kabul edildiği ve yeryüzünde canlılığın ortaya çıkması için birçok faktörün tam olması gerektiği gibi olmak zorunda olmasının anlaşılması ile beraber hassas ayar argümanları dile getirilmiştir. Günümüzden 1221 yıl önce yaşamış olan Kindî'nin evrenden yola çıkarak kozmik ince ayar argümanlarını yaratıcının varlığına kanıt olarak dile getirmesi felsefe ve astronomi tarihi açısından çok önemli bir yer işgal etmektedir.

³¹² Kindî, *Felsefi Risaleler*, 221.

³¹³ Kindî, *Felsefi Risaleler*, 222.

Evrende gözlemediğimiz daha birçok olguda örneklerini verdiğimiz türden hassas ayar izlerine rastlamak mümkündür. “Big Bang” isminin fikir babası olan İngiliz astronom Fred Hoyle’a göre yaşam için gerekli olan bu tür özellikler doğal dünyanın dokusunda mutlu tesadüfler zinciri şeklinde ilerliyor gibi gözükmektedir. Fakat evrende bu mutlu tesadüflerin sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. O yüzden bu tesadüf gibi görünen olguların rastgelelik iddiasına sığınılmadan açıklanmaya ihtiyacı olmaktadır.

Fred Hoyle, teologları antropik ilkedan yola çıkarak evrende gözlemlenen düzenin, bir yaratıcının evreni insanların ihtiyaçlarına tam uyacak şekilde tasarladığı fikrine götürdüğünü belirtir. Bu da beraberinde teologların nihai amacı buldukları ve bununla yetinmeleri sonucunda onların doğada var olan bu ilişkilerin nedenini bulmaya uğraşmamalarına sevk etmektedir. Aynı şekilde ona göre antropik ilkeye inanan bilim adamlarında da benzer bir yetersizlik olduğunu iddia etmektedir. Çünkü antropik ilke evrende gözlemediğimiz karbon ve oksijendeki dengeli ayarlamalar karşısında endişe etmeyip şaşırmamamızı, bu ayarlamalar olmasaydı şu an bunlar hakkında da zaten yorum yapamayacağımızı söylemektedir. Antropik ilke tarafından, dünya olağanüstü fiziksel ve kimyasal tesadüfler açısından ne kadar zengin olursa olsun söz konusu düzenler olmadan burada olamayacağımız için bunların beklenen olgular olduğunu ve olayların sebep-sonuç ilişkileri üzerinde daha fazla araştırma ve inceleme yapmanın bir anlamının olmadığı söylenmiştir. Fred Hoyle’a göre bu olumsuz bakış açısı, 19. Yüzyılda Darwinizm davasının çok gerisinde kalmış bir zihniyetin doğrudan ve bilinçli olan bir uzantısıdır. Ona göre hem Darwinizm’in hem de antropik ilkenin temelinde, evrenin hiçbir yönünün bir amacın sonucu olarak düşünölemeyeceği şeklindeki aynı nihilist inanç bulunmaktadır. Her olağanüstü durum sözde şansa bağlıdır ve bu şans faktörü sebebiyle de sebep-sonuç ilişkisinden bahsedilemeyeceğine göre evrende var olan düzenli bağlantıların nasıl geliştiğini izah etmeye de gerek olmamaktadır. Bu da evrende var olan olguların arkasındaki nedenleri araştırmayıp doğal haline bırakmak ve bilim yapmamak anlamına gelmektedir.³¹⁴

Fred Hoyle, Brandon Carter’ın zayıf antropik ilke tanımından yola çıkarak zayıf antropik ilkeye farklı bir açıdan yaklaşp ilkenin zayıf yorumu hakkında öngörülerini paylaşmaktadır. Gerçekten de Antropik ilkenin zayıf yorumu sadece gözlemci ile gözlemediği evren arasında var olan bir bağdan bahsetmektedir. Gözlemci ile gözlenen arasındaki bu bağın temelinde akıllı yaşam formlarının oluşmasına sebep olabilecek

³¹⁴ Hoyle, *The Intelligent Universe*, 220.

şekilde evrenin düzenli bir şekilde tasarlanmış-yaratılmış olması fikrinin yer almaması mümkündür. Evrenin akıllı yaşam formlarını ortaya çıkarması sadece gözlemci ile alakalı olan bir durumdur. Gözlemci var olduğu evrende varlık sahasına çıktıysa yorum yapabilme imkânına kavuşmaktadır. Eğer evrenin akıllı varlıkları ortaya çıkaracak parametreleri bulunmasaydı gözlemci diye bir şey söz konusu olmayacak bu sayede gözlemci kendi varlığıyla ilgili yorum yapamaz duruma gelecektir. O açıdan gözlemci ve gözlenen evren arasında bulunan bu bağ sayesinde varlık sahasına çıkan insanların bu olağanüstü düzene karşı şaşırılmaları gerekmektedir. Antropik ilkenin zayıf yorumuna binaen Fred Hoyle'un aktardıkları dikkate değer gözükmektedir. Çünkü kendi varlık sahnesine çıkan insanın nasıl ve hangi sebeple var olduğunu çözmeye uğraşmasının önünde bu zayıf ilke adeta “sen varsan olması gerekenler olduğu için varsın” demektedir ve kişiyi evrendeki olağanüstü sözde tesadüflerin üzerine gitmeden konuyu kapatmaya zorlamaktadır. Bundan dolayı da insanların neden-sonuç ilişkilerini araştırmasına ve nihayetinde insanlığın ilerlemesine mühim katkısı olan bilim uğraşının önüne de geçilmiş olmaktadır.

Stephan Hawking ise gözlemlediğimiz evrenin neden bu denli düzgün olduğu sorusuna karşılık cevaben bu evreni böyle görmemizin nedeninin kendi varlığımız olduğu sonucuna iten şeyin İnsancı İlke olduğunu ifade etmektedir. Ona göre zayıf insancı ilke, uzayda ve zamanda sonsuz veya çok büyük bir evrende, zeki varlıkların gelişim sağlayabilmesi için gerekli olan koşulların ancak uzayda ve zamanda sınırlı, belirli bölgelerde sağlanacağını belirtmektedir. Nasıl ki bir zengin yoksul mahallesine gittiğinde orda herhangi bir yoksula rastladığı zaman şaşırıp kalmıyorsa evrende varlık alanına çıkmış olan zeki varlıklar da evrende buldukları yerin kendi varlıklarının oluşumu için gereken koşulları sağladığını gözlemlediklerinde şaşırılmaları gerekmektedir.³¹⁵ Hawking'e göre evrendeki koşullar ve yasaların zeki varlıkları ortaya çıkarabilecek derecede hassas dengeler üzerine kurulu olması şaşırtıcı bir durum olmamaktadır. Çünkü bizler varoluşumuzu gözlemliyorsak olması gerekenler olmuştur ve bu sayede bizler evrende varlık alanına çıkmışızdır. Hawking'in kendi ifadesiyle Evren niçin gördüğümüz gibi sorusuna verilecek yanıt basittir. Başka türlü olsaydı bizler burada olmazdık!³¹⁶

³¹⁵ Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, 212.

³¹⁶ Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, 213.

Hawking, Antropik İlkenin farklı bir okumasını yaparak gözlemlediğimiz şeylerin var oluşunu bizlerin onları gözlemlememize bağlamaktadır. Yani yaşamın oluşması için oluşan bir takım etkileşimlerin sonucu olarak varlık sahasına zeki yaratıkların çıktığını, durumlar daha farklı olsaydı başka çeşit varlıkların da pek ala ortaya çıkabileceklerini ima etmektedir.³¹⁷ Bu açıdan bakıldığında fizik yasalarındaki temel sabitlerin mutlak oldukları iddiası sorgulanmaya açık gibi gözükmektedir. Fizik yasalarındaki bir temel sabitin değişmesi halinde diğer sabitin de ona ayak uydurarak değişmesinin öngörülebilir olduğu iddia edilmektedir. Kütle çekimsel kuvvet sabiti olan G, milyonda bir oranında büyürse ona bağlı olarak gezegen ve yıldızlar da bir milyar kez daha küçük boyutta olacak ve ağır elementlerin ortaya çıkması için gereken süre azalmış olacaktır. Böyle bir evren senaryosunda ortaya çıkacak olan gözlemciler de kendi varlıklarının oluşmaları için gereken kozmolojik zamanı ve evrenlerinin büyüklüğünü bizimkinden daha farklı olarak hesaplayacaklardır. Farklı sabitlerin olduğu böyle bir evrende gözlemciler kendi varlığının oluşması için gereken zamanı 10.000 yıl olarak hesaplamış olacaklardır. Evrenin boyutu olarak da bizim bulunduğumuz evrenden 10^{12} kez daha küçük olarak gözlemleyeceklerdir. Fizik sabitleri değişse fakat aralarındaki oranlar değişmeden korunursa evren, yine bir gözlemciyi ortaya çıkarabilecek koşullarda olabileceği iddia edilmektedir.³¹⁸ Fakat evrendeki oranların değişmesi ile beraber farklı gözlemcilerin de oluşabileceği iddiası acaba evrende bizler gibi akıllı yaşam formlarının oluşabilmesi için gereken koşulları sağlayabilir mi? Yoksa bu evren senaryosunda oluşabilecek gözlemciler bilinçsiz varlıklardan ibaret mi olurdu? Bu açıklamaya göre fizik sabitlerinde ve oranlarında yaşanacak değişimlerin sonucu olarak şu anki yaşadığımız evrenden çok daha farklı bir senaryonun oluşabilmesi öngörülebilir ama zeki varlıkların ortaya çıkması için yeterli zamanı ve koşulları sağladığını iddia etmek biraz zor gibi görünmektedir. Hawking'e göre de zayıf insancı ilke, büyük patlama olayının niçin on milyar yıl önce olduğunun açıklamasını bizlere sunmaktadır. Çünkü zeki varlıkların gelişim gösterebilmeleri için bu kadar bir süre gereklidir. Evrende ilkin kuşak yıldızların oluşması gerekmektedir. Bu oluşan yıldızlar baştaki hidrojen ve helyumun bir bölümünü bizim hammaddemiz olan oksijen ve karbon elementlerine dönüştürdüler. Bu kuşak yıldızlar süpernova biçiminde patladılar ve bunların döküntüleri şu an yaklaşık olarak beş milyar yaşında olan güneş

³¹⁷ Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, 212.

³¹⁸ Özgökman, "*Antropik Prensip*", 93.

sistemimizin de dâhil olduğu diğer gezegen ve yıldızları oluşturdu. Dünyamızın var oluşunun ilk safhalarında, yani yaklaşık olarak ilk bir iki milyar yılı içerisinde dünyanın sıcaklığı herhangi bir varlığın ortaya çıkmasını sağlayabilecek derecede değildi, çok aşırı bir sıcaklık vardı. Daha sonraki üç milyar yıl içinde basit organizmalar oluşmaya ve gelişmeye başladı. Bu basit organizmalardan zamanı büyük patlamaya kadar ölçmeye muktedir olan zeki varlıklara doğru biyolojik bir evrim sürecine ancak bu kadar süren zaman zarfında ulaşılabildi.³¹⁹

Hawking'in ifade ettiği gibi zeki yaşam formlarının ortaya çıkması için evrenimizin yaşının tam olması gerektiği gibi olduğu, bu süre zarfında akıllı yaşamı ortaya çıkarabilme potansiyeli olan elementlerin ve sıcaklıkların ancak bu zaman sınırı içerisinde ortaya çıkabildiği sonucuna ulaşılmaktadır. Kozmolog John David Barrow'a ve Frank Jennings Tipler'e göre de evrenimiz 10^{12} gökada yerine 10^{11} yıldız içeren samanyolu galaksisi gibi tek bir gökada içerseydi eğer bu küçük evren zamansal olarak sadece bir ay süresince genişlemiş olacaktır. Böyle bir evren senaryosunda ise hiçbir gözlemci bu kadar küçük bir evrene tanık olmak için varlık sahasına çıkamamaktadır. Bu açıdan evrenin yaşı ve içerisinde bulunan maddelerin yoğunluğu arasında bir ilişki söz konusudur. Hidrojen ve helyumun ağır elementlere dönüştürebilmesi ve bu sayede zeki varlıkları içerisinde bulundurabilecek bir evrenin ortaya çıkması için milyarlarca yıl gerekmektedir. Dolayısıyla sadece yeterince olgun ve büyük bir evrende zeki yaşam formları varlık sahasına çıkabilmektedirler.³²⁰ Fizikçiler ve astronomlar arasında genel fikir birliğine bakıldığında da, evrenin oluşması için gereken fiziksel sabitler, geniş evren modelini oluşturan sabitlerden farklı bir kombinasyonla ortaya çıktıkları zaman böyle bir evren senaryosunda yaşamın var olma olasılığını hayal etmenin zor olduğunu ifade etmektedirler.³²¹

Fiziksel sabitlerde ve oranlarda gözlemlenebilecek değişikliklerin evrenin ve söz konusu gözlemcilerin kendi varlıklarının oluşum zamanlarını bizlere oranla daha kısa bir süre içerisinde gözlemlemeleri demek bizleri, akıllı yaşam formlarının ortaya çıkması için gereken zamandan çok daha erken bir sürede varlık alanına çıkabileceği iddia edilen varlıkların bilinçten ve akıldan yoksun olma ihtimallerinin yüksek olduğu

³¹⁹ Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, 212.

³²⁰ Barrow, Tipler, *The Anthropic Cosmological Principle*, 384.

³²¹ Don Nelson Page, "Does God So Love the Multiverse", *Science and Religion in Dialogue*, Ed. Melville Y. Stewart, (Oxford: Blackwell Publishing, 2008), 7.

ve dahası zeki yaşam formlarının hiçbir zaman varlık sahasına çıkamayacağı sonucuna götürmektedir.

Bilim yakın zamana kadar fiziksel sabitlerin arasındaki yakın ilişkiyi açıklamakta zorlanmaktaydı. Fiziksel sabitlerin neden bu şekilde oldukları açıklanamadığından bu sabitlerin rastgele seçilmiş olduğu görüşü hâkimdi. Gelişen teknoloji ve imkânlarla beraber bu sabitler üzerinde yapılan araştırmalar sonucunda ise evrende zeki varlıkların varlık sahasına çıkabilmesi bu sabitlerin ve aralarındaki oranın tam da mevcut halleriyle olması gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır.³²²

Astrofizikçi Brandon Carter'ın zayıf antropik ilkesinin metafizik alanla bir ilgisi bulunmamaktadır. Daha doğrusu zayıf antropik ilke, evrende bulunan karbon ve oksijen atomları arasındaki dengenin neden ve niye bu şekilde olduğunun açıklamasını bizlere vermemektedir. Bu ilke sadece mevcut durumla ve gözlemci arasındaki bağla ilişkilidir. Fakat daha sonraları evreni meydana getiren yapıtaşları arasında var olan denge ve oranın rastlantısallığı ihtimalinin matematiksel olarak tanımlanamayacak derecede az olmasından yola çıkarak Brandon Carter antropik ilkenin bir başka yorumu olan “Güçlü Antropik İlke”yi ortaya atmıştır. Carter'ın güçlü antropik ilke tanımına göre; “*Evrenin ve dolayısıyla bağlı olduğu temel parametrelerin herhangi bir aşamada kendi içerisinde gözlemcilerin yaratılmasına izin verecek şekilde olması gerekmektedir.*”³²³ Yani evrenin oluşumunun herhangi bir safhasında bilinçli bir seçimle zeki yaşam formlarının oluşmasına imkân verecek şekilde evrenin yapıtaşlarında ve fizik yasalarında bulunan parametrelerin kendi aralarında düzenli bir oranın ve uyumun bulunması gereklidir.

Evrende yer alan parametrelerin akıllı yaşam formlarını ortaya çıkaracak şekilde birbirleriyle olan denge ve uyumu gözlemcilerin bilinçli bir şekilde varlık sahasına çıkarılmaları demektir. Bu da gözlemcilerin bilinçli bir tanrı tarafından yaratılmış olma ihtimalini arttırmaktadır. Stephan Hawking'e göre de zeki yaratıkların gelişmesine imkân verecek evrendeki parametrelerin değerleri sınırlı belli aralıklar içerisinde. Bu parametrelerin sınırlarının olması Hawking'e göre yaratılıştaki ve bilim yasalarının seçiminde tanrısal bir faktörün, tanrısal isteğin bir kanıtı olarak görülebilmektedir. Ayrıca bu durum güçlü antropik ilkenin bir dayanağı olarak da kabul

³²² Ferit Uslu, *Tanrı ve Fizik*, (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2010), 174.

³²³ Carter, “*Large Number Coincidences and the Anthropic Principle in Cosmology*”, 294.

edilebilmektedir.³²⁴ Fred Hoyle'un evrende akıllı varlıkların ortaya çıkması için evrendeki karbon ve oksijen atomlarının ince ayarlı olduğunu keşfetmesi de güçlü antropik ilkeye başarılı bir örnek olarak kabul edilmektedir.³²⁵

Brandon Carter'a göre zayıf antropik ilkenin yorumu fizikçiler açısından daha kabul edilebilir durmaktadır. Öte yandan güçlü antropik ilkenin fizikçileri tatmin edememe ihtimali bulunmaktadır.³²⁶ Carter'ın antropik ilkenin iki yorumunu karşılaştırmasının sebebi ise zayıf antropik ilkenin evrende bulunan temel yapıtaşları arasındaki oran ve uyumun nereden kaynaklandığı, niye bu mevcut uyumların olduğu konusunda bizlere bir şey söylememektedir. Zayıf antropik ilke daha önce ifade ettiğimiz gibi evrendeki parametrelerin neden ve niye bu şekilde oldukları sorusunun cevap merkezi değildir. Dolayısıyla metafiziksel alan hakkında da yorum yapmamaktadır. Fakat güçlü antropik prensip evrenin insanların var olmasını içerecek şekilde ayarlandığını ima ettiği için metafizik alanla da alakalı açık kapı bırakmaktadır. Bu açıdan Carter güçlü antropik ilkeye nazaran zayıf antropik prensibin fizik camiası tarafından daha kabul edilebilir olduğunu düşünmektedir.

Antropik ilke ile ilgili yapılan bilimsel açıklamalar insanın kendi şahsına karşı yabancı, sağır ve dilsiz olarak rastgele varlık sahnesine savrulmuş bir varlık olarak bakmasını değil; uzay ve zaman olarak evrenin geçirmiş olduğu türlü değişimlerle bir bağlantısının olduğunu, insanın evrenle bağının kopmadığını ve bu özelliklerin evrende rastgele bulunabilecek özellikler olmadığını, son derece önem arz eden özellikler olduğu bilinciyle kendisine bakmasını sağlamaktadır.³²⁷

Antropik İlke, insanın kozmik sistemle bağlantısını kurmuş olsa da neden bu denli büyük bir evrende olduğumuzu ve geniş evrenle insan arasındaki ilişkiyi açıklama noktasında birkaç hususu eksik bırakmaktadır. Antropik ilke, ortaya çıkması için, 10^{117} 'de bir olasılık içeren evrenin değil de 10^{123} 'te bir olasılık barındıran evrenin varlık sahasına çıkmasını tam olarak açıklayamamaktadır. Antropik ilke, zeki yaşam formlarının ortaya çıkması için tam da bu büyüklükte ve yaşta bir evrenin gerekli olduğunu söylemektedir fakat bu sadece "zeki yaşam formları"nın ortaya çıkması için bir gerekliliktir. Bu gereklilik neden büyük bir evrende olacak şekilde tasarlanmıştır sorusunun cevabı ise Antropik İlke tarafından tam olarak verilmemektedir. Roger

³²⁴ Stephan Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, 214.

³²⁵ Penrose, *Evrenin Yeni Fiziğinde Moda İnanç ve Fantezi*, 416.

³²⁶ Carter, "Large Number Coincidences and the Anthropic Principle in Cosmology", 294.

³²⁷ Yaran, "İnsan-Evren İlişkisi ve İnsancı Kozmolojik İlke", 30.

Penrose'un da ifade ettiği yaratıcının bilinçli yaşam yaratmak için olasılık cinsinden daha ulaşılabilir olan 10^{17} 'de bir ihtimal barındıran cimri evreni yaratması daha kolay ve ucuz olacakken, neden kaynakların daha fazla kullanıldığı 10^{123} 'te bir olasılığa sahip olan ekstra geniş evrenin yaratıldığını, Antropik İlke tam bir açıklığı kavuşturamamıştır.³²⁸ Roger Penrose'un geniş evren modeline alternatif olarak kurguladığı cimri evren modeli ile ilgili görüş, eleştiri ve tespitlerimizi daha önceki bölümlerde detaylı bir şekilde ele almıştık. Dolayısıyla Antropik İlkenin ihmal ettiğini ve eksik bıraktığını düşündüğümüz geniş evrenin insana dair neler söylediği meselesini konumuzla ilgisi bakımından detaylı bir şekilde incelediğimizden dolayı Antropik İlkeyi daha da güçlü bir forma büründürmüştür.

2.4. GENİŞ EVREN MODELİNİN TANRI'NIN VARLIğINI KANITLAMA İMKÂNI

Bir yaratıcının varlığı meselesi insanlığın doğuşundan itibaren günümüze kadar uzanan ve muhtemelen günümüzü de aşacak olan en temel sorulardan birini oluşturmaktadır. Geçmiş toplumlardan günümüze kadar yaşamış olan insanlar çevrelerinde gözlemedikleri doğa olaylarına çeşitli anlamlar yüklemiştir. Kimi zaman doğa olaylarının arkasındaki sebepleri irdelemeden direkt olarak bu olaylara kutsallık atfetmişler, kimi zaman ise bu doğa olaylarının arkasında mevcut olan ilk sebebe ulaşmak için çaba sarf etmişlerdir. Çevrelerinde gözlemedikleri olayları anlamlandırma potansiyeline sahip olan insanlar, evrende meydana gelen hareketleri, yeryüzünde yaşayan varlıkları ve kendi varoluşlarının sebeplerini anlamlandırmak için cevap aramışlardır.

Felsefe ve din tarihini en fazla meşgul eden konuların başında gelen Allah'ın varlığı konusu, Allah var mıdır? Allah'ın varlığı rasyonel olarak temellendirilebilir mi? Allah'ın sıfatları hakkında ne söyleyebiliriz? Evren mi yoksa Allah mı ezeldir? Evrende gözlemediğimiz uyumluluk ve muhteşem tasarımlar Allah'ın fiili midir? Gibi sorular felsefe ve ilahiyat alanındaki başka sorulardan daha fazla dikkat çekmiş ve tartışılmıştır. İlahiyat ve felsefe alanındaki Allah'ın mevcudiyetine dair bu soruların ilgi çekmesinin sebebi sadece tartışmaların merkezinde oldukları için değildir. Bu derecede ilgi çekmesinin esas sebebi, bu soruların cevabının insan yaşamını, ölümünü ve hayatın

³²⁸ Penrose, *Gerçeğin Yolları*, 804.

anlamına, ahlaka kadar birçok unsuru etkileyip köklü farklılıklar oluşturacağından dolayı mühimdir.³²⁹ Tüm hayatın geri kalanına ve hayatın ötesindeki anlama dair önemli farklılıklar yaratacak bir yaratıcının varlığı konusunun cevabı bu bakımdan insan hayatında önemli bir yer işgal etmektedir. Kelâm ve felsefe alanlarında Allah'ın mevcudiyeti ve Allah'ı delillendirme problemi, en köklü ve gündemden düşmeyen soruları oluşturmaktadır. Tanrı'nın mevcudiyeti hakkında tartışmanın ve O'nun varlığı ile alakalı deliller öne sürmenin çeşitli sebepleri vardır. Bunlar;

- 1- Kutsal metinlerde yer alan ifadeler. Özellikle Kur'an'ın kendisinin akla, tefekküre başvurarak Allah'ın varlığına inanmanın makul, inanmamanın ise marazî bir durum olduğunu ifade eden ayetler barındırması.³³⁰
- 2- Kişilerin hayatında taklid derecesinde var olan dini fikir ve kanaatlerin tahkik derecesi doğru yol alması. Allah'ın varlığına inanmanın rasyonel olarak temellendirilmesi.
- 3- Din esasında açıklanma ihtiyacı hissetmeyen ve körü körüne bağlanılan bir müessese değildir. Bu doğrultuda insanlar inançları konusunda zaman zaman bir takım şüphelerin içine düşebilirler. Veyahut bu şüphe içine düşmüş olan insanların Allah'ın mevcudiyetine yönelik bazı itirazları ile karşılaşabilirler. Dolayısıyla bu durumlarda insanlar, yerine göre kendilerini, yerine göre de başkalarının şüphelerini giderip tatmin etmek için bir takım deliller arayıp bulma ihtiyacı duyabilirler.
- 4- Dini düşünce ve bilgiler diğer ilmi disiplinlerde elde edilen düşünce ve birikimlerle de yakın ilişkilidir. Allah'ın varlığına inanmanın temelinde ise bilgi yatmaktadır. Diğer alanlarda edinilen bilgilerden yola çıkılarak bir yaratıcının varlığına ulaşmak için kullanılan deliller zaman geçtikçe bilginin de artan bir hızla gelişmesi ve değişmesi sebebiyle bu delillerin muhtevası da değişmektedir. Bu yüzden Allah'ın mevcudiyetine yönelik oluşturulan deliller zaman zaman değişime uğramak zorundadır.
- 5- Bazen belli bir felsefi sistem sırf Tanrı'nın varlığını ispat edebilmek için değil sadece felsefi sistemlerinin bir gereği olarak bir yaratıcının varlığı üzerinde durmuşlardır.³³¹

³²⁹ Caner Taslaman, *Allah Felsefe Ve Bilim*, (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2016), 11.

³³⁰ Neml, 27/64, Enbiya21/24, Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, (İzmir: İzmir İlähiyat Fakültesi Yayınları, 2014), 18.

³³¹ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, (İzmir: İzmir İlähiyat Fakültesi Yayınları, 2014), 17-20.

Var olmak için kendisinden başka bir güce ihtiyaç duymayan yaratıcının varlığını delillerle açıklamak için gösterilen uğraşlar isbât-ı vâcib kavramı içinde tartışılmaktadır. Geçmişten günümüze kadar yaşamış olan felsefeciler ve din âlimleri isbât-ı vâcib konusuna dikkat çekmişlerdir. “Kanıt göstererek bir gerçeği ortaya koyma sürecindeki son hüküm” anlamlarına gelen ispat farklı deliller yoluyla yapılmaktadır. Sokrat öncesi düşünürlerin tabiatın gerçek mahiyetini bulmaya uğraşmaları ve Platon’un hareketin nihai kaynağını ruh ile ilişkilendirmesi, Aristoteles’in ise ilk muharrrik fikrini ortaya atıp benimsemesiyle beraber Tanrı’nın varlığına yönelik ispat problemi dönemin Yunan Felsefesi konuları arasına girmeye başlamıştır. Kitâb-ı Mukaddes’in ulûhiyyet anlayışıyla bağlantılı olarak Hıristiyan ve Yahudi teolojilerinde de İlk Çağ filozofları tarafından oluşturulan kozmolojik kanıtlar kullanılmıştır.³³²

Bir yaratıcının varlığı felsefe tarihinde genelde üç farklı delil yoluyla açıklanmaya çalışılmıştır. Bu delil yöntemleri ontolojik, teleolojik³³³ ve kozmolojik³³⁴ delildir. Modern dönemde ise dinî tecrübe ve ahlak delilleri de diğer delillere eşlik etmiştir.

2.4.1. Ontolojik Delil

Ontolojik delilin tecrübi bir yönü olmayıp sadece zihni bir ispat yöntemi olarak kullanılmaktadır. Bu delil en yetkin varlık tasavvuru temeline dayanmaktadır. Fârâbî ve İbn Sînâ’nın “ekmel varlık” ve “ilk sebep” düşüncesinde de bu delilin izlerini görmek mümkün olsa da ontolojik delil Saint Anselm ve Descartes tarafından geliştirilmiştir.³³⁵ Bu delilin ilk kökleri İslam Felsefesine kadar gitse de onu tamamen bir delil şeklinde dile getirerek felsefe literatüründe yer edindiren Hıristiyan ilahiyatçı ve filozofu Aziz Anselm (1033-1109) olmuştur.³³⁶ Ontolojik delilin ilk versiyonu Aziz Anselm’in *Proslogion* adlı eserinde yer almaktadır. Bu delil şu şekilde ele alınmıştır;

Tanrı kendisinden daha büyüğü tasavvur edilemeyecek bir varlıktır şeklindeki sözlerimi işitecek bir aptal bile duyduğunu kesinlikle anlar. Tanrı’nın var olup

³³² Mehmet Sait Özervarlı, “İsbât-ı Vâcib”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 22 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 495.

³³³ Evrende var olan düzenin ve bu düzenin bir amaca hizmet ediyor olmasından yola çıkılarak bir yaratıcının varlığını kanıtlamaya teleolojik delil denilmektedir.

³³⁴ Kozmolojik delil kısaca evrenin varlığının ilk nedenini kanıtlamaya çalışan argümanların geneline verilen bir isimlendirmedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. William Lane Craig, James D. Sinclair, “The Kalam Cosmological Argument”, *The Blackwell Companion to Natural Theology*, ed. William Lane Craig, J. P. Moreland, (Chichester: Blackwell Publishing, 2009), 101.

³³⁵ Özervarlı, “İsbât-ı Vâcib”, s.495.

³³⁶ Aydın, *Din Felsefesi*, 27.

olmadığını yargılasa bile bu düşünce onun zihnindedir. Örneğin bir ressam resmetmek üzere olduğu şeyi tasavvur ettiğinde henüz yapmamış olduğu bir şeye sahiptir fakat onun var olduğunu o aşamada anlamaz. O resmi yapıp bitirdikten sonra ise yaptığı resim zihnindedir ve onun somut olarak var olduğunu da müşahede eder. Dolayısıyla aptal bile, kendisinden daha büyüğü tasavvur dahi edilemeyen bir şeyin kendi zihninde var olduğuna ikna olmuştur. Fakat kendisinden daha büyüğü düşünilemeyen varlık sadece zihinde var olamaz. Gerçekte de var olan zihinde var olandan daha büyüktür. Tanrı kendisinden daha büyüğü düşünilemeyen varlık olduğundan dolayı zihin dışında bir gerçekliği de olmak zorundadır yüzden tanrı vardır.³³⁷

Anselm'in *Proslogion* isimli eserinde Tanrının varlığını ispat etmek için kullandığı ifadeler muğlaklık barındırması bakımından ilk bakışta anlaşılması biraz zor gözükmektedir. Anselm'in bu ifadelerini öncüller şeklinde sadeleştirirsek daha açık olacaktır;

- 1- Tanrı, kendisinden daha büyüğü tasavvur edilemeyen bir varlıktır.
- 2- Tanrı fikri tüm insanların zihninde vardır.
- 3- Hem zihinde hem de aynı zamanda zihin dışında bir gerçekliğe sahip olan şey, zihinde düşünülen şeyden daha mükemeldir.
- 4- Tanrı sadece soyut olarak zihinde var olup gerçekte var olmasa o zaman Tanrı'dan daha büyük bir şey hayal edebilmemiz mümkündür.
- 5- Fakat "kendisinden daha mükemmeli düşünilemeyen şey" in gerçekliği olmayıp sadece zihinde fikir olarak var olması demek zihindeki bu fikri "kendisinden daha mükemmeli düşünilemeyen şey" olmaktan çıkarmaktadır. Oysaki bu bir çelişkidir.
- 6- Sonuç olarak kendisinden daha mükemmeli düşünilemeyen şeyin somut bir gerçekliği zorunlu olmaktadır. Çünkü var olamaması düşünilememekte ve çelişkiye yol açmaktadır.
- 7- Dolayısıyla Tanrı vardır.

Anselm'in ontolojik argümanı ortaya koyduğu zamanlar bu ispat yöntemi pek dikkat çekici bulunmamıştır. Ünlü Hıristiyan filozof Thomas Aquinas (1225-1274) da Anselm'in bu ontolojik delilini takdire şayan görmemiştir. Anselm'in ontolojik delili ayrıca Kant ve David Hume tarafından da eleştirilmiştir. Fakat bu eleştirilere rağmen ontolojik delili tekrardan gündeme getiren filozof Norman Malcolm (1911-1990)'a göre

³³⁷ Anselm, *Proslogion*, (Minneapolis: The Arthur J. Banning Press, 2000), 93,94.

Aziz Anselm'in ontolojik delilinin bir ikinci versiyonu daha vardır. Ontolojik delile yapılan eleştiri ve itirazlar bu ikinci versiyon için geçerli olmamaktadır. Anselm'in ontolojik delilinde "kendisinden daha mükemmeli düşünilemeyen varlık" önermesinde yer alan "varlık" aslında "zorunlu varlık"tır. Dolayısıyla Tanrı zorunlu olarak vardır. Zorunlu bir varlığa sahip olmak "mümkün" olan bir varlığa sahip olmaktan çok daha mükemmeldir. Anselm'in ifade ettiği gibi Tanrı, kendisinden daha mükemmeli düşünilemeyen varlık olduğuna göre, Tanrı zorunlu olarak vardır. İslam Felsefesine baktığımızda da İslam filozofları zorunlu varlık olma durumunu "Vâcibu'l-Vucûd" kavramı ile açıklamaktadırlar. Dikkate değer bir başka konu da Anselm'in ontolojik argümanında kullanılan terimlere Farabî'nin İlk Sebep hakkındaki konuşmasında da rastlamaktayız. Farabî'ye göre İlk olan yani Allah "ekmel" varlıktır. Bu ekmel varlıktan daha üstün kemâl sahibi olan bir varlık tahayyül edilemez. Farabî Allah'ın "akdem" olduğunu ve kadîm olmayanın, ekmek varlık olamayacağını da ifade etmektedir. Devamında ise Allah için "Vâcibu'l-Vucûd", sebebi olmayan varlıktır ve O'nun yokluğunu düşünmek ise mantıken muhaldir diye eklemektedir. Farabî'nin ifade ettikleri ile Anselm'in ontolojik delili arasında bir benzerlik görülse de Farabî, Tanrı ideasından Tanrı'nın gerçek varlığına doğru geçişi Anselm'de olduğu gibi gerçekleştirilmemektedir. Bu yüzden Farabî'nin ontolojik delilin köklerini oluşturduğunu ve inşaa ettiğini söylemek pek mümkün görünmemektedir.³³⁸ İbn Sînâ için "Vâcibu'l-Vucûd" kavramı onun felsefesindeki en büyük doktrinlerden birini oluşturmaktadır. Bu açıdan İbn Sînâ'da ontolojik delilin ikinci versiyonunu görebilmekteyiz.³³⁹ İbn Sînâ'ya göre varlıklar oluş bakımından ya bir sebebe dayanır ya da bir sebebi yoktur. Ona göre bir varlığı gerek var olmadan önce zihinde, gerekse gerçekte de bir karşılığı var iken incelediğimizde eğer o varlığın bir sebebi varsa bu varlık mümkün varlıktır. Çünkü varlığı mümkün olanın gerçekte de var olması, onun varlığını mümkün varlık kategorisinden çıkartmaz. Fakat ne şekilde olursa olsun varlığının başka bir varlığa dayanmaksızın bir sebebi yoksa ona "Zorunlu Varlık" denilmektedir. Dolayısıyla bir varlık ya mümkün varlıktır ya da zorunlu varlıktır. Eğer mümkün varlık ise bu mümkün varlık onun yokluğunu varlığına tercih eden bir sebepten dolayı varlık sahasına çıkmıştır. Bu sebebe de mümkün bir varlığın neden olduğunu iddia edersek eğer mümkün varlıklar birbirlerine bağımlıdırlar ve bir sonraki mümkün varlık öncekinin

³³⁸ Aydın, *Din Felsefesi*, 28,29.

³³⁹ Parviz Morewedge, "A Third Version of the Ontological Argument in the Ibn Sinian Metaphysics", *Islamic Philosophical Theology* (Albany: State University of New York Press, 1979), 188,191.

nedeni olamaz halde mümkün varlıklar varlık sahasına çıkmaları bakımından “Zorunlu Varlık”a muhtaç olmaktadır.³⁴⁰ Anselm’in ontolojik delilinde yer alan “varlık” kavramına yöneltilen eleştiriler İbn Sînâ’nın felsefesinde mühim bir yer edinen zorunlu varlık kavramını kullanması sebebiyle geçerli olmamaktadır. Ontolojik delil daha sonraları ise Descartes, Spinoza ve Leibniz tarafından kullanılıp geliştirilmiştir.

2.4.2.Kozmolojik Delil

Yüzyıllar boyunca insanlar çevrelerinde gelişen olaylar ve varlıklara bakarak üstün bir kudretin varlığını kavramaya ve kanıtlamaya çalışmışlardır. Evrendeki varlıkların ve genel olarak evrenin yokluğun ardından yaratıldığı öncülüne dayanarak bir var edicinin akli zorunluluk olarak bulunması gerektiğine dayanan Tanrının varlığını delillendirme yöntemleri arasında yer alan bir diğer delil ise kozmolojik delildir.³⁴¹

Kozmolojik delil ilk çağlardan günümüze kadar Platon, Aristoteles, Gazâlî, İbn Meymûn, Anselm, Scotus, Aquinas, Leibniz, Descartes, Spinoza ve Locke gibi filozoflar ve din âlimleri tarafından kullanılmıştır.³⁴² Kozmolojik delile göre yaşadığımız bu evrenin nasıl oluştuğunun açıklanmaya ihtiyacı vardır. Bu açıklamanın cevabı ise evrenin kendisinde aranamaz. Evrenin açıklaması sadece kendi varlığı hiçbir şeye bağlı olmayan, başkasına muhtaç olmayan zorunlu bir varlık tarafından yapılır ve bu varlık da Allah’tır. Kozmolojik delilin İslam düşüncesindeki kelâm ilmi tarafından kullanılan karşılığı ise “Hudûs Delili”dir.³⁴³ Kelâm ilminde kullanılan hudûs delilini sade bir şekilde açıklarsak;

- 1- Her hâdis olanın, yani sonradan olanın bir sebebi vardır.
- 2- Âlem hâdistir.
- 3- O halde âlemin oluşup ortaya çıkmasının da bir sebebi vardır.³⁴⁴

Âlemin hadis olması yani sonradan yaratılması güncel fizik ve astronomi verileriyle de uyumaktadır. Özellikle genişleyen evren modeli ve termodinamiğin ikinci kanunu olan entropi yasası âlemin sonradan yaratıldığı öncülünü desteklemektedir. Büyük patlama modeli geçmişte ebedi olmayan, fakat sonlu bir

³⁴⁰ İbn Sînâ, *Arş Risalesi*, çev: Hüzeyin Gazi Topdemir, (İstanbul: Say Yayınları, 2009), 136.

³⁴¹ Bekir Topaloğlu, “Hudûs”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c.18 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 305.

³⁴² Craig, Sinclair, “*The Kalam Cosmological Argument*”, 101.

³⁴³ Caner Taslaman, *Evren’den Allah’a*, (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2013), 27.

³⁴⁴ Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İtikad’da Orta Yol*, (*El-İktisad Fi’l-İtikâd*), çev: Kemal Işık, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 20.

zaman önce ortaya çıkan bir evreni tanımlamaktadır. Güncel fizik ve astronomide kabul gören bu modele göre yalnızca madde ve enerji değil, uzay ve zamanın kendisi de başlangıçtaki kozmolojik tekillikten meydana gelmektedir. Böyle bir evren tekillikten önce başka bir şeyin var olmasının yanlışlanması anlamında “ex nihilo”dan³⁴⁵ kaynaklanmaktadır.³⁴⁶ Termodinamiğin ikinci kanunu olan entropi yasası ise bilimsel alanda evrenin bir başlangıcı olması gerektiğine dair ilk verilerden biri olmaktadır. 19.yüzyılda Rudolf Clausius tarafından termodinamiğin ikinci yasası olan entropi kanunu bilimsel olarak ortaya konulmuştur. Clausius’un çalışmalarına göre;

- 1- Evrenin enerjisi sabittir.
- 2- Evrenin enerjisi maksimum olma eğilimindedir.³⁴⁷

Entropi yasası evrendeki enerjinin kullanılabilir formdan daha az kullanılabilir bir forma doğru değişim gösterdiğine işaret etmektedir. Yani evrende sürekli bir düzensizlik durumu hâkimdir. Bu düzensizlik ise tek yönlü olup, durdurulamaz bir süreçtir. Entropi yasasında yaşanan bu tek yönlü süreç aslında evrendeki sonun bir habercisi konumundadır. Evrendeki entropinin artışı insanlardaki yaşlanma süreci olarak da örneklendirilebilmektedir. Entropi yasası ile ilk olarak evrendeki düzensizliğin sürekli arttığı ve sonsuz bir şekilde bu düzensizliğin süremeyeceği, mutlaka bir noktada düzensizliğin üst limite ulaşacağı bu durumun da evrenin sonunu getireceği anlaşılmaktadır. Evrenin sonunu getirecek bir şeyin aslında evrenin başlangıcı olması gerektiği hakkında da bizlere fikir vermektedir.³⁴⁸ Bu durum şu şekilde örneklendirilebilmektedir;

- 1- Evrende bulunan entropi geriye döndürülemez şekilde sürekli artmaktadır.
- 2- İlk öncüle göre evrende bir gün termodinamik denge oluşacak ve ısı ölümü yaşanacaktır. Yani geriye doğru gidildiğinde evrenin ebedi olmadığı anlaşılacaktır.
- 3- Geçmiş zamanın sonlu değil de sonsuz olması durumunda evrende termodinamik dengeye gelmesi ve hareketin durması gerekirdi.

³⁴⁵ Yoktan var etmek, yaratmak anlamına gelen Latince bir deyiş. Felsefi, dini ve yaratılışçı bağlamlarda söylenen bu deyiş, İbrahimî dinlerdeki yaratıcının evreni yoktan var edişini tanımlamaktadır.

³⁴⁶ Craig, Sinclair, “*The Kalam Cosmological Argument*”, 130.

³⁴⁷ Rudolf Clausius, “*The Mechanical Theory of Heat With Its Applications To The Steam Engine And To Physical Properties Of Bodies*”, (London: John Van Voorst Publishing, Harvard University Library, 1870), 365.

³⁴⁸ Taslaman, *Evren'den Allah'a*,33.

4- Fakat Şu anda hareketin devamlılığına ve entropinin devam etmesine Şahit olmaktadır.

5- O halde evren sonsuz değildir ve evrenin bir başlangıcı var olmak zorundadır.³⁴⁹

İslam filozofu Kindî de cisimlerin sınırlı yapısından yola çıkarak evrenin de sonlu bir yapıya sahip olması gerektiğini örneklerle açıklamaya çalışmıştır.³⁵⁰ Kindî'nin 9.Yüzyılda oluşturduğu argümanlarla evrenin sonlu olması gerektiğine dair yaptığı çıkarımlar kendisinden yüzyıllar sonra 19.Yüzyılda termodinamiğin ikinci kanunu olan entropi yasasının ortaya konulmasıyla beraber evrenin sonsuz olamayacağı, sonlu olması gerektiği bilimsel olarak da ortaya konulmuştur.

2.4.3.İnayet ve İhtira Delili

Endülsü filozof İbn Rüşd (1126-1198) kelamcılarının ve İslam filozoflarının kullanmış oldukları hudûs ve imkân delillerinin Allah'ı kabul veya ikrara davet etme konusunda etkisiz olduklarını dile getirmektedir. İbn Rüşd'e göre bu deliller yaratılış olarak değişik fitrat ve potansiyele sahip olarak yaratılmış olan tüm insanlara hitap etme noktasında yetersiz kalmaktadır. Allah'ın varlığına delil olarak onun önerdiği yol ise Kur'an ayetlerinin baŐtan sona kadar detaylı bir Şekilde incelenmesi halinde Kur'an ayetlerinde iki ana baŐlık altında delillendirme yöntemi olduğu görülecektir. İbn Rüşd'e göre bunlardan birincisi inayet diğerisi ise ihtira delilidir.³⁵¹ İnayet delili de iki öncülden oluşmaktadır;

1- Evrende yer alan tüm her Şey insanın varlığına uygundur. İnsan-evren uyumu görülmektedir.

2- Evrende var olan bu uyumluluk ve uygunluk rastgele oluşmuş olamaz. Bu uygunluk, insan-evren uyumunu irade eden bir fail yönünden zorunlu olmaktadır.³⁵²

İbn Rüşd daha sonra İnayet delilini örneklendirmek için gezegenlerden yola çıkarak güneş, ay, gündüz ve gecenin insanların varlığını devam ettirebilmesi için gereken koşulları sağlamaları yönünden eksiksiz olduklarını dile getirmektedir. Devamında ise insan organları ve hayvan uzuvlarının yaşamın devamı için uygun

³⁴⁹ Taslaman, *Evren'den Allah'a*, 33,34.

³⁵⁰ Kindî, *Felsefi Risaleler*, 192-196.

³⁵¹ İbn Rüşd, *el-Keşf An Minhâci'l-Edille*, çev: Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 158.

³⁵² İbn Rüşd, *el-Keşf An Minhâci'l-Edille*, 159.

şekilde olduklarını ifade etmektedir. Ona göre Allah'ı tam bir marifet ve bilgi ile tanımak için evrende yer alan gezegenlerin ve yeryüzündeki varlıkların yaratılma hikmetlerini araştırıp bilmek vaciptir.³⁵³

İbn Rüşd'ün önerdiği bir diğer delil ise ihtira³⁵⁴ delilidir. Yeryüzündeki canlılar, bitkiler ve evrendeki gezegen ve yıldızlar kısacası evrende yer alan tüm varlıklar bu delile dâhil bulunmaktadır. İbn Rüşd, ihtira delilini iki esasa temellendirmektedir;

- 1- Evrendeki tüm varlıklar yaratılmıştır. Bu varlıkların yaratılmış olduğu gerçeği hayvanlarda ve bitkilerde kendiliğinden bilinen bir şeydir. Kuran'da da *“Allah dışında yalvarıp yakardığımız o varlıkların hiçbiri, bir sinek bile yaratamaz; bu iş için hepsi bir araya toplansa dahi...”*³⁵⁵ Buyrulmaktadır. İnsanlar olarak bizler çevremizde gözlemlediğimiz bir takım cansız maddelerden hayatın meydana geldiğini görmekteyiz. Dolayısıyla hayatı icad eden ve yokluğa karşı varlığı tercih edip ihsan eden bir varlığın mevcut olduğunu kesinlikle bilebilmekteyiz. İbn Rüşd yaptığı bu çıkarımlardan varlığı yokluğa tercih eden varlığın Allah olduğu sonucuna ulaşmaktadır.³⁵⁶
- 2- İkinci esas ise ihtira olunan her varlığın, yani yaratılan her varlığın bir yaratana vardır. Yaratılan varlıkların sayısı kadar bu delilin örnekleri mevcuttur. İbn Rüşd'e göre Allah'ı hakkıyla bilmenin yolu varlıkların yaratılış gayesine vakıf olabilmekten geçmektedir. Yaratılış gayesine ulaşmak için de eşyanın cevherlerini tanımak gerekmektedir. Ona göre eşyanın gerçek manasına ulaşamayan kimse yaratılış gayesine de ulaşamamaktadır. İbn Rüşd varlıkların yaratılış amacına dikkat çekmek isteyen şu ayeti de örnek vermektedir;

*“Göklerin ve yerin mutlak otoritesine, Allah'ın yaratmış olduğu eşyaya bakmıyorlar mı?”*³⁵⁷ Evrende bulunan tüm varlıkların var olma amacını, hikmetini, yaratılışındaki sebepleri hakkında inceleme ve araştırma yapan kimseler, inayet ve ihtira delilini yaratılış sebepleri üzerinde durmayan insanlardan çok daha iyi bir şekilde kavramaktadır.³⁵⁸ İbn Rüşd, inayet ve ihtira delillerini yaratılıştaki gayeyi araştıranların daha iyi kavrayabileceklerini de bir örnekle temellendirmektedir. Ona göre sanatkârın

³⁵³ İbn Rüşd, *el-Keşf An Minhâci'l-Edille*, 159.

³⁵⁴ Eşi ve benzeri bulunmayan bir şeyi vücuda getirmek, yaratmak anlamlarına gelmektedir.

³⁵⁵ Hac,22/73.

³⁵⁶ İbn Rüşd, *el-Keşf An Minhâci'l-Edille*, 160.

³⁵⁷ A'râf, 7/185.

³⁵⁸ İbn Rüşd, *el-Keşf An Minhâci'l-Edille*, 160.

gözüyle bir esere bakan kimsenin o eserde sayısız incelik ve güzellik göreceği aşikârdır. Fakat sanattan anlamayan, sanat eserleri hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan birisi ise o sanat eserine baktığında sanatkarın gördüklerini bilgisizliği sebebiyle göremez ve eserde derin tahliller yapacak derecede eserdeki incelikleri kavrayamaz. İbn Rüşd, buradan yola çıkarak bir yaratıcının varlığını inkâr eden materyalistlerin evrende yer alan sanat eserlerini müşahede eden fakat müşahede ettiği bu varlıkların sanat eseri olduklarını bir türlü kabul etmeyip bu eserleri tesadüfiliğe ve rastgeleliğe bağlamakta olduklarını ifade etmektedir.³⁵⁹ X-XI. Yüzyıllarda yaşamış olan ve çok yönlü bir âlim olan Bîrûnî (973-1048) de evrende ve yeryüzünde meydana gelen olayların arkasındaki tabii nedenleri bilmeden, araştırmadan direkt olarak Allah'ın hikmeti deyip geçenleri eleştirmekte ve onları cahil olarak nitelemektedir.³⁶⁰ Bîrûnî, yeryüzünde ve doğada gözlemlediklerinden yola çıkarak canlıların yaşamlarını en iyi şekilde sürdürebilecekleri bir dengeyi Allah'ın kurduğundan söz etmektedir. Bîrûnî, yeryüzünde yaşayan hayvanların duyu organlarından, sindirim sistemlerinden, hayatlarını idame etmek için herhangi bir tehlike karşısında savunma içgüdüleri barındırmalarına kadar örnekler vererek gözlemlediğimiz bu dengeli yaratılıştan Yaradan'ın varlığına ulaşmanın mümkün olduğunu ifade etmektedir.³⁶¹

Kur'an'da yer alan ayetler incelendiğinde âlemin sonradan yaratıldığı ve evrende düzenli bir işleyişin hüküm sürdüğü ile alakalı ispat yöntemleri görülmektedir. Söz konusu bu ispat ayetleri delillerin sıralandığı öncüller şeklinde bir kanıtlama yoluna gitmese de Allah'ın varlığı ile alakalı teleolojik ve kozmolojik delillere Kur'an ayetlerinde rastlamak mümkündür.³⁶² Kur'an'da yer alan isbât-ı vâcib ayetlerini delil olarak işaret edilmek istenen şeylerin farklı olması sebebiyle yedi kısma ayırmak mümkündür.³⁶³ Bunlar;

³⁵⁹ İbn Rüşd, *el-Kesf An Minhâci'l-Edille*, 163.

³⁶⁰ Ebü'r-Reyhân el-Bîrûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsârü'l-bâkıye)*, çev: Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 266.

³⁶¹ Ebü'r-Reyhân el-Bîrûnî, *Kitab Al-Jamahir Fi Marifat Al-Jawahir*, Ed.Hakim Mohammad Said,(İslamabad: Pakistan Hijra Council, ,1989), 1-5.

³⁶² Özerverli, "İsbât-ı Vâcib",495.

³⁶³ Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelâmîcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 29.

- 1- İnsanın yaratılışındaki hikmeti, insanın mucize olan vücut sistemi, işleyişi ve fonksiyonlarını, insanın vücut sistemine bağlı olarak bahşedilen diğer sayısız nimetleri içeren ayetler.³⁶⁴
- 2- Yeryüzünde yaşayan tüm hayvanların yaratılışına dikkat çeken ve hayvanların insanların hizmetine verilmesini bildiren ayetler.³⁶⁵
- 3- Dünyanın insanların barınması ve hayatlarını devam ettirebilmeleri için elverişli olması, yeryüzünü koruyan atmosfer tabakasından bahsedilmesi, göklerin ve yerin birbirleriyle uyumlu bir şekilde yaratılması, yeryüzünün mevsimler arası geçişlerde farklı renklere bürünmesi, evrendeki düzenin bozulmaya uğramadan devam etmesi ve yerde ve gökte bulunan tüm her şeyin insanın emrine verilmesini ifade eden ayetler.³⁶⁶
- 4- Ay, Güneş ve yıldızların ve evrende bulunan tüm gezegenlerin değişmez bir nizama tabii olduğu, evrende yer alan tüm gezegen ve yıldızların hassas ayarlarını, tüm bu düzenin insanların ve canlıların yaşamına olan fayda ve etkisini bildiren ayetler.³⁶⁷
- 5- Evrende yer alan tüm canlıların mayasını oluşturan suyun müjdeleyicisi ve bulutların sevk edicisi olan rüzgâr, kuruyarak ölmüş olan toprağın yağmurla tekrar dirilerek yiyecekler vermesi, insanların çeşitli ihtiyaçlarını gideren ateş ve benzer nimetlerin yaratılmasını anlatan ayetler.³⁶⁸

³⁶⁴ Mürselât, 77/20, Abese, 80/17, A'lâ, 87/1-5; Alak, 96/1-2, Yâsîn, 36/36, 77-83, Furkân, 25/54; Kıyâme, 75/36, Fâtır, 35/11, 27, Tâ-Hâ, 20/49-56, Vâkı'a, 56/57- 62, Neml, 27/64, Yûnus, 10/31, Zümer, 39/6, Mü'min, 40/64, Câsiye, 45/4, Zâriyât, 51/20, Nahl, 16/70-78, Mü'minûn, 23/12, Rûm, 30/8, 20-27, Bakara, 2/21-28-268, Nisâ, 4/1, Rahmân, 55/1, 14-16, Kehf, 18/37, Topaloğlu, *İslâm Kelâmçularına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı*, 29.

³⁶⁵ Yâsîn, 36/71, Fâtır, 35/27, Zümer, 39/6, Zuhruf, 43/11, Câsiye, 45/4, Şûrâ, 42/29, Nahl, 16/12, 66, 69, 79, Mü'minûn, 23/21, Mülk, 67/19, Bakara, 2/164, Nûr, 24/45, Topaloğlu, *İslâm Kelâmçularına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı*, 29.

³⁶⁶ Mürselât, 77/25, Kâf, 50/6, Yâsîn, 36/33, Furkân, 25/53, Fâtır, 35/12, 27, Tâ-Hâ, 20/49-56, Neml, 27/60, Yûnus, 10/6, Lokmân, 31/10-25, Mü'min, 40/64, Zuhruf, 43/9, Câsiye, 45/1-6, Şûrâ, 42/29, Zâriyât, 51/20, Nahl, 16/15, Mü'minûn, 23/84-90, Mülk, 67/3, Nâzi'ât, 79/27-33, Rûm, 30/8, 22, Ankebût, 29/61, Bakara, 2/21, 28, Âl-i İmrân, 3/190, Hadîd, 57/4, 17; Ra'd, 13/2, 12, Rahmân, 55/7, 13, 17, 25, İbrahim, 14/10, 32, Topaloğlu, *İslâm Kelâmçularına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı*, 29.

³⁶⁷ Yâsîn, 36/37, Furkân, 25/45, 61, Fâtır, 35/13, Yûnus, 10/4, En'âm, 6/75, Mü'min, 40/61, Câsiye, 45/5, Neml, 27/12, Mü'minûn, 23/8-18, Rûm, 30/23, Bakara, 2/164, 284, Âl-i İmrân 3/190, Hadîd, 57/6, Ra'd, 13/2, İbrahim, 14/32, Nûr, 24/44, Topaloğlu, *İslâm Kelâmçularına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı*, 30.

³⁶⁸ Mürselât, 77/27, Kâf, 50/9, Abese, 80/24-32, A'lâ, 87/4, Yâsîn, 36/33, Furkân, 25/48, Fâtır, 35/3, 9, 12, 27, Tâ-Hâ, 20/53, Vâkı'a, 56/63-73, Neml, 27/63, Yûnus, 10/31, En'âm, 6/99, Lokmân, 31/10, Zümer, 39/21, Mü'min, 40/64, Zuhruf, 43/11, Câsiye, 45/5, Nahl, 16/10, 56-67, Mü'minûn 23/18, Rûm, 30/24, Ankebût, 29/63, Bakara, 2/21, 28, 164, İbrahim, 14/32, Topaloğlu, *İslâm Kelâmçularına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı*, 30.

- 6- İnsanın kendi doğasında var olan kibir ve inat huylarından sıyrılıp onları aşabildiği, gözünü gaflet perdesinden kurtardığı zamanlarda başkasına değil mutlaka Allah'a yönelmesi, musibetlerin geldiği, felaketlerin bastırıldığı ve insanların çaresiz kaldığı anlarda yalnızca Allah'a yalvardığını ifade eden ayetler.³⁶⁹
- 7- Her türlü eşya naklinde emrimize kılınan gemiler ve denizden çıkarılan gıdalar ve ziynet eşyaları ile alakalı ayetler.³⁷⁰

Kelâmcıların ve İslâm filozoflarının isbât-ı vacip konusunda kullandıkları delillerin birçoğu yukarıda sıraladığımız âyetlerle yakından ilişkilidir. Dolayısıyla hudûs delili, imkân delili, inayet ve ihtira delili Kur'an'da yer almaktadır. Kur'an ayetlerinin bir kısmı inayete, bir kısmı hudûsa, bir kısmı da hem inayet hem de hudûs delillerini işaret etmektedir.³⁷¹

Allah'ın varlığını ispata uğraşan tüm delillerin arkasında saygıya değer büyük bir insani gayret yatmaktadır. Bu deliller insan zihninin önemli bir konuma ulaşmış olduğuna işaret etmektedir. Tanrı'nın varlığına ulaşma gayretini ortaya koyan tüm bu delillerde dile getirilen bilgi ve düşünceler zamanla gelişen bilimsel bilgi seviyesindeki artışla beraber değişmiştir ve değişmeye de devam edecektir. Delillerde yer alan öncüller bu doğrultuda güncel bilgiler tarafından yanlışlanabilmektedir. Dolayısıyla delillerin öncüllerinde yer alan bilgilerin bir kısmının yanlış olması sebebiyle tümünden bu deliller reddedilmemeli, mevcut bilgilerin ışığında tekrardan ele alınıp düzenlenmesi gerekmektedir.³⁷² Bu açıdan günümüz modern biliminde hâkim kozmoloji anlayışı olan genişleyen evren modelinin ve muazzam büyüklükteki evrenin, insan yaşamına ve bir yaratıcı unsurun varlığına yönelik neler söylediğini tespit edebilmek gerekmektedir. Daha önceki bölümlerde geniş evren modelinin insanın potansiyelini en üst düzeyde gerçekleştirebilmesi için bir gereklilik olduğundan bahsetmiştik. Diğer taraftan geniş evren modelinin bu denli insan yaşamına uyumlu şekilde ortaya çıkmasını ise ancak bir yaratıcı unsurla açıklamanın mantıklı olduğundan da söz etmiştik. Şimdi ise geniş evren modelinin Allah'ın varlığına yönelik delil teşkil ettiğine dair argümanımızı paylaşacağız.

³⁶⁹ A'râf, 7/134, Yûnus, 10/12, 98, En'am, 6/40, Zümer, 39/38, Zuhruf, 43/50, Duhân, 44/12, Neml, 27/62, Nahl, 16/54, Topaloğlu, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı*, 30.

³⁷⁰ Yâsin, 36/41, Fâtır, 35/12, Neml, 27/62, Zuhruf, 43/11, Nahl, 16/14, Mü'minûn, 23/21, İbrahim, 14/32, Topaloğlu, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı*, 30.

³⁷¹ Topaloğlu, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı*, 32.

³⁷² Aydın, *Din Felsefesi*, 26.

2.4.4.Geniş Evren Modeli ile Tanrı'nın Varlığını Delillendirme Yöntemleri

20. Yüzyılın ilk yarısında evrenin genişlediğinin ortaya çıkmasıyla beraber yapılan uzay araştırmaları sonucunda evrenimizin tahmin ettiğimizden çok daha büyük bir yapıda olduğu anlaşılmıştır. Evrenin genişlemekte ve muazzam bir büyüklükte olduğu gerçeği karşısında insanların evrene bakış açıları değişmiştir. Evrene kıyasla çok küçük bir alanı kaplayan dünya ve onun içinde yaşayan insanların bir kısmı evrenin büyüklüğü karşısında kendilerini hiçliğe teslim etmiş ve bu devasa evrende toz zerresi hükmünde olan insan hayatının bir anlamının olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Fakat bu düşünce insan aklının anlam üretmeye yarayan bir potansiyelinin olduğu gerçeğine aykırı bir düşünce olmakla beraber daha çok psikolojik olarak sorumluluktan kaçış düşüncesidir. Sorumluluktan kaçma uğruna hiçliğin kollarına aklı teslim etmek demek daha önceki bölümlerde ifade ettiğimiz gibi insanın ömür boyu huzursuz olmasına ve anlam oluşturmaya yarayan aklını anlamsızlığa sürüklemeye çalışmanın neticesinde doğal işleyişi bozup ruh halini de sıkıntıya sokmasına sebebiyet vermektedir. Bu noktada söz konusu evrenin muazzam büyüklüğünden yola çıkarak insan hayatının anlamsız olduğunun çıkarımının yapılmasından ziyade geniş evren modelinin insan uygarlığının gelişimine ne gibi katkısı olduğunun ortaya çıkarılıp açıklanması üzerinde durulması gerekmektedir. Bu minvalde geniş evren modeli üzerinden yola çıkılarak evrenin bir yaratıcı unsurla açıklanması gerektiğine dair düşüncelerimizi ve geniş evren modelinin Allah'ın varlığına yönelik delil oluşturduğunu izah edeceğiz.

Son yüzyılda artan bilimsel gelişmeler doğrultusunda evrenin tahmin ettiğimizden daha büyük olduğunun anlaşılmasıyla beraber insanlığın evren algısı değişime uğramıştır. Bu değişim astronomi ve fizik alanında kalmayıp daha önceki bölümlerde ifade ettiğimiz gibi felsefe ve din alanlarında da etkisini göstermiş Tanrı-Evren ve İnsan ilişkisini yeniden ele almayı zorunlu kılmıştır. Son yıllarda yaşanan bu bilimsel gelişmeler, Tanrı-Evren ve İnsan ilişkisinde teistik düşünceleri destekler mahiyette olmuştur.

Evrenin sonsuz olmayıp bir başlangıcı olduğunun Big Bang ile anlaşılmasının sonucu teistik düşüncenin güçlenmesi buna bir örnek olarak gösterilmektedir. Bu doğrultuda evrenimizin neden bu denli büyük olduğunun altında yatan sebepler de esasında bir yaratıcının varlığını gerekli kılacak şekildedir. İnsanoğlu bağlı bulunduğu evreni gözlemlerken devasa büyüklükte bir evrenle karşı karşıya kalmaktadır.

Samanyolu galaksisi içerisinde bulunan dünyanın evrene kıyasla toz zerresi hükmünde olması sebebiyle insanoğlunun yaratılışı için bu denli büyük bir evrenin gerekliliği sorgulanmıştır. Evrenimizin bu denli sonsuz sayılabilecek gezegen ve yıldızları ihtiva edecek kadar büyük olmasının evren ve insanlık açısından gerekli olduğunu daha önceki bölümlerde izah etmiştik. Geniş evren modelinin karşısında yer alan ve geniş evren modeline alternatif olarak tasarlanan tutumlu evren modellerini incelemiş ve tutumlu evren modelinin geniş evrene nazaran medeniyetin gelişimini sağlayabilmesinin önünde büyük bir tehlike oluşturacağına dair delillerimizi aktarmıştık. Daha önce aktardığımız konuları öncüller şeklinde özetleyecek olursak;

- 1- Geniş evren modeli yerine alternatif olarak kurgulanan tutumlu evren modelleri, evrenin oluşumu için gerekli olan süre zarfında gerekli elementleri sağlamak ve bu elementlerin kendi aralarında tutarlı bir birliktelik ortaya çıkarmaktan yoksundurlar. Bunun sonucunda da yaşanılabilir bir evren hiçbir zaman varlık sahasına çıkamamaktadır.
- 2- Alternatif olarak kurgulanan bu evrenler varlık sahasına çıksalar bile zeki yaşam formlarını ihtiva edebilecek bir yapıda olacakları şüpheli bir durumdur.
- 3- Alternatif evrenler zeki yaşam formlarını ortaya çıkarabilecek potansiyele sahip olsalar dahi varlık sahasına çıkacak olan akıllı yaşam medeniyetinin geniş evren modeline kıyasla kaynakların çok daha sınırlı olduğu evrenlerde medeniyetlerin bilimsel ve teknolojik gelişmelerini sağlamasına imkân olmamaktadır. Gelişim sağlayamayan ve kaynakların azlığı sebebiyle ihtiyaçlarını karşılayamayan medeniyetler yok olmaya mahkûmdurlar. Hâlbuki geniş evren modelinde galaksilerin ve yıldızların sayıca çokluğundan dolayı kaynaklar sonsuz sayılabilecek miktardadır. Bu da galaksi ve yıldızların boş yere yaratılmadığını açıklamaktadır.³⁷³
- 4- Akıllı yaşam formlarının en önemli özelliği anlamı oluşturacak bir zihinle donatılmış olmalarıdır. Minimal ve cimri evrenlerde çözüm bekleyen olguların azlığı ve bunun sonucunda da çözümlenemeyen olguların kalmayıışı; çözümlenemeyen olguları çözümlenemeye yarayan aklın kullanımını tembelleştirerek medeniyetin geriye doğru evrimleşmesine sebebiyet verebilmektedir.

³⁷³ Âl-i İmrân 3/192.

- 5- Geniş bir evrende yaşamının insanları varoluşsal olarak amaçsızlığa ve insan hayatının anlamsızlığına itmesi yerine geniş bir evrende varlık sahasına çıkmamızın insan medeniyetinin gelişim sağlayabilmesi ve geniş evrende yer alan sınırsız kaynaklardan istifade edebilmeleri için gerekli olan bir şart olduğunu idrak ettiğimizde var oluşumuzun anlamı ortaya çıkmaktadır.

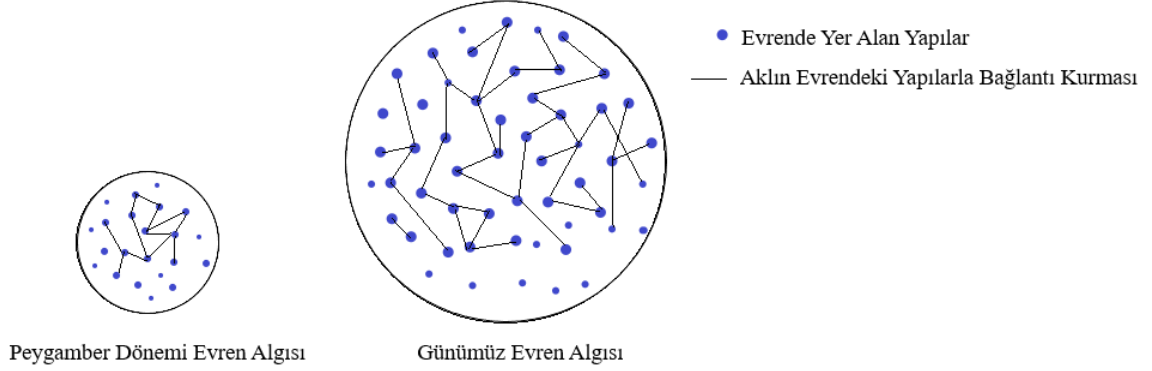
Geniş evren modelinin Allah'ın varlığına yönelik delil oluşturduğu argümanımız üç kısımdan oluşmaktadır. Birincisi insan aklının potansiyeli ile ilgili, ikincisi evrende bulunan kaynaklar ile ilgili, üçüncüsü ise kozmolojik zorunluluk ile ilgilidir. İnsan aklının potansiyeli ve geniş evren modeli arasındaki ilişkiden yola çıkarak oluşturduğumuz birinci argüman şu şekildedir;

- 1- İnsanoğlu yapısı itibarı ile sürekli kendini yenileyen ve geliştiren bir yapıya sahiptir.
- 2- Bilinmeyen olguları açıklığa kavuşturmaya yarayan insan aklının gelişimi, aklın kullanım alanını kısıtlayan, minimal-cimri evren modellerinde mümkün olmamaktadır.
- 3- İnsan aklının gelişimi ancak dinamik ve kaynakların sınırsız olduğu bir evrende mümkündür.
- 4- Var olduğumuz geniş evren modeli, insanın potansiyelini açığa çıkarma noktasında insan aklı ile tam bir uyum içerisindedir.
- 5- Bu uyum ancak insanda var olan potansiyeli bilen ve insanın potansiyelini en üst düzeyde gerçekleştirmesini dileyen irade sahibi bir güç tarafından verilmiştir.
- 6- Bu güç Allah'tır.

Fahreddin er-Razi insan aklının anlamlandırması mümkün olmayan olgulara karşı yaratıcısının büyüklüğünü kavrayıp ne denli ihtişamlı bir sistemin içerisinde olduğumuzun bilincine varmamızı ve bunun sonucunda da yaratıcımıza olan şükürümüzü eda etmemiz gerektiğinden bahsetmektedir.³⁷⁴ Aslında bugünün bilinmeyenini yarının bilineni olacaktır. Bu bakış açısıyla bakarsak elbette şu an mevcut bilimin açıklayamadığı olguların olduğu kesindir fakat günümüzden birkaç yüzyıl sonra insanın bilgi birikiminin bugünden daha çok olacağı da aşikârdır. İnsanoğlunun çevresini ve evreni tanıması hiçbir zaman son bulmayacak gibi durmaktadır. Bu aslında Allah'ın biz insanlara verdiği akıl nimetini faal halde tutmak için gerekli olan bir şeydir. Bu noktada

³⁷⁴ Fahreddin er-Râzî, *Tefsir-i Kebîr - Mefâtihu'l-Gayb*, çev: Suat Yıldırım vd. (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2002), 7: 271.

aklımıza şöyle bir soru gelebilir. Peygamber dönemindeki evren algısı ile günümüz evren algısı arasındaki bilgi farkından dolayı günümüzde oluşturduğumuz evren-Allah ilişkisi insanı Allah'a daha mı yakınlaştırmıştır? Bu soruya bir görselle yanıt verebiliriz.

Şekil 1.1. Evren Algısının Değişimi ve Aklın Evrendeki Yapılarla Bağlantı Kurması

Günümüzdeki evren algısı, temsilini sunduğumuz şekilde de görüldüğü üzere peygamber dönemi evren algısından daha kapsamlıdır. Teknolojik ve bilimsel gelişmelerin henüz yaşanmadığı önceki yüzyıllarda yaşayan insanların evrene dair bilgileri de doğal olarak günümüzdeki bilgi birikiminden daha azdır. Günümüz evren bilgisinin önceki dönemlerde yaşamış olan insanların bilgisinden daha fazla ve kapsamlı olması demek önceki insanların Allah'la olan bağlarının zayıf olduğunu göstermemektedir. Günümüzde ve önceki yüzyıllarda yaşamış olan insanların Allah'la kurmuş oldukları bağın özü değişmemiştir. Peygamber döneminde yaşayan insanların Allah'la olan bağı, bilgi alanlarına henüz girmeyen faktörlerden bağımsız bir şekilde kısıtlı imkânlar doğrultusunda tanımlayabildikleri evren üzerinden değerlendirilmelidir. Günümüzde artan bilimsel ve teknolojik gelişmeler doğrultusunda evrene dair bilgimiz detaylanmış ve daha önce bilgi kapsamına girmeyen konular belleğimizde yer edinmiştir. Bigi kapsamına girmeyen konuların bilimsel gelişmeler doğrultusunda bilgi alanımıza girmesi, bu bilgilerin Allah'la ve insanla olan ilişkisini yeniden ele almayı zorunlu kılmıştır. Zamanla yaşanan bilgi düzeyindeki bu artış, artan bilgi oranında insanın Allah'la olan bağını yeniden gözden geçirmesini sağlamaktadır. Bu sayede Allah-evren ve insan arasındaki bağ sürekli olarak yenilenmektedir. İnsanın ve evrenin bu potansiyeli, insanın Allah'la olan ilişkisindeki durağanlığı önlemektedir. Bu sayede Allah-evren ve insan arasındaki ilişki sürekli olarak canlı tutulmaktadır.

Evrende tanımlanacak ve keşfedilecek olguların azlığı, insanın zihni kapasitesinin de buna göre az ve sınırlı yaratıldığını gösterir. Kapalı ve sınırlı sadece bu dünyadan ibaret bir evren modeli olsaydı insan belli bir vakte kadar etrafındaki tüm bilinmeyenlerin gizemini çözmüş ve kavramış olacaktı. Bunun sonucunda da artık bilinmeyen bir olgu olmadığından dolayı bilinmeyenden bilinen olguları çıkarmaya yarayan akıl da anlamını yitirecekti. Tıpkı kullanılmayan bir eşya gibi paslanıp değerini ve potansiyelini kaybetmiş olacaktı. Ya da sınırlı evren modeline göre sınırlı bir akılla donatılmış olmayı gerektirecekti. Şu anki mevcut evrenimizde ise keşfedilmeyi bekleyen insan aklına göre sonsuz sayılabilecek olgular vardır. Bu sayede biz insanların bu var olan bilinmeyenleri kavramak ve anlamlandırmak adına aklımızı sürekli faal halde tutmamız icap etmektedir. Bakış açımızı bu doğrultuda yönlendirirsek eğer geniş bir evren modelinin esasında yaratıcının insanlara bahsettiği ve akıl nimetinin değerini arttıran ve zihnin potansiyelini küçümsemeyen bir model olduğunu görebiliriz.

İkinci argümanımız ise geniş evren modelinde yer alan sınırsız sayılabilecek kaynakların önemi ve insan topluluğu için taşıdığı anlamları içermektedir. Argüman şu şekildedir;

- 1- Teknolojik ve bilimsel gelişmeler, kaynakların azlığı ve çokluğuna bağlıdır.
- 2- Kaynakların kısıtlı olduğu alternatif evren modelleri teknolojinin ve bilimin gelişmesi için gerekli imkânı sağlayamamaktadır.
- 3- Teknolojik ve bilimsel gelişim için imkânların sınırsız olduğu evren modeli şu anda bulunduğumuz geniş evren modelidir.
- 4- Evrenin kendisi insanların bilimsel alanda gelişim sağlayabilmeleri için olabilecek en iyi modeli oluşturacak irade ve bilinç sahibi değildir.
- 5- Bu, ancak insanları en iyi tanıyan ve yaratan bir güç olmak zorundadır.
- 6- Bu da Allah'tır.

Üçüncü ve son argüman ise aslında önceki iki argümanda sunduğumuz gerekçelerin gerçekleşebilmesi için uygun zemini sağlayan kozmolojik zorunluluktur. Kozmolojik zorunluluk, insan aklının gelişimi için gereken tüm her şeyi sağlayan geniş bir evren modelini, diğer alternatif evrenlere tercih etmektedir.

- 1- Olasılık cinsinden geniş evrene alternatif olarak kurgulanan cimri evrenlerin varlık sahasına çıkması geniş evrene nazaran daha olasıdır.
- 2- Evrenin ortaya çıkmasında tanrısal bir faktörden bağımsız sadece şans ve tesadüfiliğin hüküm sürdüğü bir evrende olduğumuz iddia ediliyorsa, bu

evren, geniş evrene alternatif olarak kurgulanan ve olasılık olarak 10^{117} 'de bir ihtimalini barındıran cimri-minimal evren olmak zorundadır.

- 3- Fakat biz var oluşumuz itibarı ile olasılık cinsinden daha zor bir evrende, 10^{123} 'te bir ihtimal değerini içeren geniş bir evrende bulunmaktayız.
- 4- O halde evrenin ortaya çıkmasında rastgeleliğin barınması mümkün olmamaktadır.
- 5- Olasılık cinsinden ortaya çıkması daha kolay olan 10^{117} 'de birlik evreni tercih etmeyerek daha zor olan 10^{123} 'te bir ihtimale sahip evrenin varlık sahasına çıkmasını dileyen bilinç sahibi bir güç olmak zorundadır.
- 6- Bu güç sahibi Allah'tır.

Geniş evrenin yaşı ve büyüklüğü, kütlesi ve içerisinde bulunan madde ile arasında sıkı bir ilişki olduğunu ifade eden Fred Hoyle ³⁷⁵, Albert Einstein ³⁷⁶, Paul Davies ³⁷⁷, Gerald James Whitrow ³⁷⁸, Robert Henry Dicke ³⁷⁹ gibi daha birçok fizikçi, kozmolog ve astronomlar bulunmaktadır. Dolayısıyla geniş evren modeli yerine alternatif olarak Roger Penrose'un kurguladığı tutumlu evren modelleri ve diğer alternatif evrenler, hiçbir zaman zeki yaşam formlarını içinde bulunduracak imkâna sahip olamamaktadırlar. Geniş evren modeli yerine kurgulanan bu tutumlu evren modellerinin geniş evrenin gereksiz bir büyüklüğe, fazlaca yıldız ve gezegen sayısına sahip olmasından dolayı alternatif olarak kurgulandıklarını daha önceki bölümlerde ifade etmiştik. Fakat bu evrenler teoride oluşum süreleri bakımından geniş evren modelinden daha erken süre zarfında ortaya çıkmak zorunda olduklarından dolayı evrenin özünde bulunan maddeler bu kısıtlı süre zarfında birbirleriyle bağ kurabilecek olgunluğa erişemeyeceklerdir. Buna rağmen kurgulanan bu evrenler zeki yaşam formlarını ihtiva edebilecek yapıda olsalar dahi var olacak olan medeniyetlerin sınırlı kaynakların olduğu bir evrende nasıl bir senaryo ile karşılaşabileceklerine dair öngörülerimizi detaylı bir şekilde paylaştık. İnsan aklının ve toplumsal gelişimin en üst düzeyde gerçekleşebilmesine müsait bir yapıda olan bir evreni ortaya çıkarmak için fiziksel yasalar, kozmolojik bir zorunluluk olarak kodlanmıştır.

³⁷⁵ Hoyle, *The Intelligent Universe*, 218.

³⁷⁶ Einstein, *İzafiyet Teorisi*, 100.

³⁷⁷ Davies, *The Mind Of God*, 213.

³⁷⁸ Paul Davies, *Cosmic Jackpot: Why Our Universe is Just Right for Life*, (United Kingdom: The Penguin Press, 2006), 47.

³⁷⁹ Robert Henry Dicke, "Dirac's Cosmology and Mach's Principle", *Nature* 192, No. 4801, (1961): 441.

Şu anda içinde yaşadığımız geniş evren modeli ile alternatif olarak kurgulanan minimalist evrenler arasındaki farklılıklar ve daha önce belirttiğimiz diğer etkenler sebebiyle insanlığın gelişimini en üst düzeyde gerçekleştirebilmesi tam da şu an var olduğumuz geniş evren modelinde mümkün olmaktadır. Bu açıdan tamamının ölçülebilmesi şu an mümkün olmayan devasa büyüklükteki ve kaynakların sınırsız olduğu bu evrenin, zeki varlıkların var olan potansiyellerini mümkün olan en üst düzeyde ortaya çıkarabilecek şekilde yaratılan bir evren modeli olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Medeniyetlerin bilimsel ve teknolojik gelişimlerini sağlayabilmesi için kaynakların neredeyse sınırsıza yakın olduğu, keşfedilecek olguların fazla olması nedeniyle aklın kullanımının sürekli artan bir ivmeyle gelişmesinin mümkün olduğu bu evren, ancak insan yaşamının ve gelişiminin üst düzeyde gerçekleşebilmesini dileyen ve bu yüzden ona geniş evren modeli içerisinde yaşam bahşeden bilinçli bir yaratıcının ürünü olmak zorundadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, evrenin muazzam büyüklüğünün insanoğlu için gerekliliği ve ne ifade ettiği, yaratıcı ile olan ilişkisi, geniş evren modeli yerine kurgulanan farklı evren modellerinin şu anda içinde bulunduğumuz geniş evren modeli yerine alternatif olup olamayacağı ve geniş evren modeli ile insanın anlamsızlığı ilişkisi meselelerine geçerli bir yanıt aramıştır.

Çalışmamızda geniş evren modelinin gerekliliğine yönelik tespitler sunarken, alternatif evren senaryoları karşılaştırmalı olarak ele alınarak, güncel kozmolojinin verileriyle değerlendirilmiştir. Medeniyetlerin zamanla daha çok enerji kullanımına ihtiyaç duyacağını açıklayan Kardeşev Ölçeği ile geniş evren modeli arasında ilişki kurularak, içinde bulunduğumuz evrenin, medeniyetlerin zamanla ihtiyaç duyacağı enerji miktarını karşılama noktasında diğer alternatif evrenlerden çok daha fazla kaynak içerdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Evren-insan ilişkisi bağlamında geniş evren modelinin insana dair neler söylediği konusu ise Antropik Prensipte çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda insanın devasa evrende hiçliğe doğru sürüklenen, amaçsız bir varlık olmadığı psikolojideki Gestalt Kuramı ile ilişkilendirilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Gestalt Kuramı yardımıyla, insanın anlam aramaya yönelik gösterdiği çabanın potansiyel olarak kendisinde var olduğu, anlamsızlığın ve hiçliğin insan fitratına aykırı olduğu açıklanmıştır. Dolayısıyla insanın var oluşu itibarı ile anlam aramaya çalışan bir varlık olduğundan yola çıkılarak, geniş evren modelini kanıt göstererek insanın anlamsızlığını iddia eden görüşlerin zayıf olduğu ortaya konulmuştur. Aklın evrenle olan uyumu ve insanın muazzam büyüklükteki evreni algılayacak derecede potansiyelle sahip olduğu gerçeği de insanın evrenden kopuk ve bağımsız olmadığını açıklamaktadır.

Çalışmamızda evrenin devasa büyüklüğünü örnek gösterip insanın bu devasa evrene adeta fırlatıldığını ve evrende hiçliğe doğru sürüklendiğini iddia eden ve bu iddialarla da bir yaratıcının varlığını dışlayan ateist görüşlerin zayıflığı ortaya konulmuştur. Evrenin mevcut büyüklüğünden yola çıkarak sayısız galaksi ve gezegenlerin insan hayatı için hiçbir anlam ifade etmediği ve dolayısıyla insanın amaçtan yoksun bir şekilde var oluş sahnesine çıktığı şeklinde bir akıl yürütmeden yola çıkarak yaratıcının varlığını dışlayan ateist görüşlerin geçersizliği, geniş evren

modelinin insan zekâsı ile bağlantısı ve insan medeniyeti için taşıdığı anlam ortaya konularak ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu noktada konuyla ilgisi bakımından kozmoloji, astronomi, fizik ve psikolojinin bulgularından yararlanılarak interdisipliner bir şekilde ulaştığımız sonuçlar ortaya konulmuştur. Öte yandan çalışmamızda evrenin büyüklüğünden yola çıkarak yaratıcıyı dışlayan görüşlerin aksine geniş evren modelini kullanarak yaratıcının varlığına yönelik üç farklı delil oluşturulmuştur. Bu deliller; insan aklının potansiyeli, evrende bulunan kaynaklar ve kozmolojik zorunluluk başlıklarıyla sunulmuştur.

İnsan yapısı itibarı ile sürekli olarak daha donanımlı olmak için kendisini zorlayan bir varlıktır. Zekânın söz konusu olduğu bir varlıkta gelişim sürekli olarak yaşanmaktadır. Çevresinde anlam bekleyen, çözümlenemeyen olguları anlamlandırmaya yarayan insan aklının bu doğrultuda faal olarak etkin kullanımının, geniş evrene alternatif olarak kurgulanan diğer evren modellerinde gerçekleşemediği, ancak çözümlenmeyi bekleyen olguların sayıca çok olduğu geniş evren modelinde mümkün olduğu ifade edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızda tespitlerimizden ve vardığımız bulgulardan edindiğimiz sonuçlara göre geniş evren modeli;

- 1- Medeniyetimizin gelişmişlik seviyesini en üst düzeye taşımak için gerekli imkânları sağlamaktadır.
- 2- Zekânın çevresel şartlarla sürekli gelişen doğal yapısına tam bir uyumluluk göstermekte, aklın etkin kullanılmasında mühim bir rol olarak aklın kullanım alanını geliştirmekte ve akli değerli kılmaktadır.
- 3- İnsan aklını en üst düzeyde kullanmasını tetikleyen ve bu sayede potansiyelini gerçekleştirebilmesine olanak sağlayan bir yapıda olan geniş evren, insanın fitri yönelimlerine cevap vermektedir.
- 4- İnsanın doğal yönelimlerine cevap vermenin ötesinde yönelimlerini geliştirmeye zorlayan geniş evren modeli bu açıdan insanla işbirliği içerisinde olmaktadır.
- 5- Geniş evren modelinde sınırsız sayılabilecek kaynaklar ve keşfedilmeyi bekleyen yapılar sebebiyle de insanlığın sürekli artan bilgi birikimi, Allah-evren ve insan arasındaki bağın yenilenmesini sağlamaktadır. Bu sayede Allah ve insan arasındaki bağ, durağanlıktan çıkıp canlılık kazanmaktadır.

Tüm bu sonuçlar bizlere olasılık cinsinden ortaya çıkma ihtimali daha kolay olan diğer alternatif evrenler yerine, neden geniş bir evrende varlık sahasına çıktığımızı göstermektedir. İnsanlığın zamanla artan bilgi birikimi ise, bu bilgilerin Allah-evren ve insan arasındaki ilişkiye dair neler söylediğini tespit edebilmek için yeniden gözden geçirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu doğrultuda bilimsel ilerlemeler de dikkate alınarak, insanın evrenle olan ilişkisi detaylandırılmıştır. Evren-insan ilişkisindeki bu detaylandırma, doğal olarak insanın Allah'la olan bağını, yeni bilimsel bilgiler çerçevesinde kurabilmesinin yolunu açmıştır. Yeni bilgilerin değerlendirilmesi ise, Allah ve insan arasındaki bağın durağanlıktan çıkmasını önlemekte ve Allah-evren-insan arasındaki bağa canlılık kazandırmaktadır.

Çalışmamızda geniş evren modelinin insan için ne ifade ettiğine dair tespitlerimizi sunarken diğer bilim dallarıyla da yakından etkileşime girilmiş ve kozmoloji, astronomi, fizik, psikoloji gibi bilim dallarından istifade edilip interdisipliner bir şekilde çalışmamız oluşturulmuştur. Diğer bilim dallarıyla da ilişkide olmak, Allah'ın yarattığı varlıkları tanıma, kavrama ve verilen nimetlerin şuurunda olma noktasında bizleri Allah'a daha da yakınlaştırmaktadır. Sonuç itibarı ile İslâm inancına göre tüm canlı ve cansız varlıkları Allah yaratmıştır ve etrafımızda yaratılan varlıkları tanıma, gökyüzünde cereyan eden olayları çözme ve evrenin sırlarına vakıf olabilmek noktasında diğer ilimlere başvurmak kalmak gerekmektedir. Kelami meselelerde diğer bilim dallarıyla ilişkide olmak, güncel problemleri kolay bir şekilde çözüme kavuşturabilme olanağı tanımaktadır. Bu sebeple Kelam ilminin, kozmolojik ve güncel problemlere karşı söz söyleme yetkisine sahip olabilmesi için muhakkak diğer bilim dallarıyla interdisipliner olarak çalışması gerekmektedir. Güncel bilimi takip edemeyen ve halen geçmişteki hâkim bilim anlayışını ve görüşleri esas alıp güncel problemlere eski bilgilerle yaklaşmaya çalışan bir disiplinin toplum nezdinde itibarı ve saygısı sarsılacak ve en önemlisi de problemlere gerçekçi bir çözümle yaklaşma imkânını elde etmede zorlanacaktır. Dolayısıyla Kelam ilmi hem yapısı gereği hem de güncel problemlere yabancı kalmamak adına geçmişin pasif tekrarından kurtulmalı ve diğer bilim dallarıyla da interdisipliner bir bağ kurarak güncel meselelere çözüm üretmelidir.

Çalışmamızın kapsamı ve sınırlılığı dolayısıyla geniş evren modelinin gerekliliği ve evren-insan arasındaki bağ kurarken vardığımız sonuçlar, dünyamızdan farklı gezegenlerde yaşam olma ihtimalinden bağımsızdır. Bu sebeple çalışmamızda farklı gezegenlerde akıllı yaşam formlarının var olma olasılığı dikkate alınmamıştır.

Günümüzde Nasa'nın başlattığı, SETI (Search for Extra-Terrestrial Intelligence) *Dünya Dışı Akıllı Yaşam Araştırması* projesi kapsamında radyo teleskopları yardımıyla dünya dışından gelme ihtimali olan mesajlar ve frekanslar incelenmektedir. Ayrıca dünya dışı akıllı yaşam, Fermi Paradoksu ve Drake Denklemi konu başlıklarıyla da değerlendirilmektedir. İleride bu konu ile ilgili yapılacak olan çalışmalarda, evrendeki farklı yaşam formlarının var olma olasılığını, belirttiğimiz konu başlıklarını da dikkate alarak göz önünde bulundurmaları önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akkanat, Hasan. “İbn Sina'nın Aklî Bilimlerin Bölümleri Adlı Risalenin Çeviri ve İncelemesi”, *Dini Araştırmalar* 11, sy. 31 (2008): 195-234, erişim 20 Mayıs 2021, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/52025>.
- Anselm, *Proslogion*. çev: Jasper Hopkins, Herbert Richardson. Minneapolis: The Arthur J. Banning Press, 2000.
- Aristoteles. *Gökyüzü Üzerine*. çev: Saffet Babür. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1997.
- Arslan, Hulusi. “Yaratma Ve Gayelilik Bağlamında Mutezilenin Fayda Teorisi” *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 14, sy. 2 (2016) : 351.
- Aryabhata. *Aryabhatiya*. çev: Walter Eugene Clark. Chicago: The University of Chicago Press, 1980.
- Aryabhata, *Sūrya Siddhānta*. çev: Ebenezer Burgess. Calcutta: University of Calcutta, 1935.
- Augustinus. *Confessions*. Chapter 30.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.
- Bakkal, Ali. *İslam Astronomi Tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.
- Barrow, John David, Tipler, Frank Jennings. *The Anthropic Cosmological Principle*. New York: Oxford University Press, 1986.
- Bars, Itzhak, Terning, John, *Extra Dimensions in Space and Time*, New York: Springer Science and Business Media, 2010.
- Batlamyus, Klaudyos. *Almagest*. çev: Gerald James Toomer. London: Gerald Duckworth & Co. Ltd, 1984.
- Bilgiç, Meriç. *Antropogonia İnsan Zekasının Doğal ve Kültürel Evrimi*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 2016.
- Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed. *Kitab Al-Jamahir Fi Marifat Al-Jawahir*. Ed. Hakim Mohammad Said. İslamabad: Pakistan Hijra Council. 1989.
- Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed. *Maziden Kalanlar, (el-Âsârü'l-bâkiye)*. çev: Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.

- Biography of Neil Armstrong.
<https://www.nasa.gov/centers/glenn/about/bios/neilabio.html>, erişim tarihi: 30 Aralık 2021.
- Bolay, Süleyman Hayri. “Âlem”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 2: 360. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Brentjes, Sonja. “The First Perfect Numbers And Three Types Of Amicable Numbers In A Manuscript On Elementary Number Theory By İbn Fallûs”, *Erdem* 5, sy. 11 (1988): 471, erişim 5 Haziran 2021, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/693083>.
- Bulğen, Mehmet, Doko, Enis. *Güncel Kelâm Tartışmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014.
- Bulğen, Mehmet. *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Brahmagupta. *Brahmasphutasiddhanta*. New Delhi: Indian Institute of Astronomical and Sanskrit Research, 1966.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Kitâbü'l-Hayevân*. thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, akt. Mehmet Bulğen. Beyrut:1969, 2: 134. s.20.
- Carter, Brandon. “Large Number Coincidences and the Anthropic Principle in Cosmology”. *Confrontations of Cosmological Theories with Observational Data*. Ed. Malcolm Sim Longair, 293. Dordrecht: International Astronomical Union-D. Reidel Publishing Company, 1974.
- Çınar, Bayram. “Kelâm’da Salah–Aslah Tartışmaları”, *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 204, sy. 5 (2012): 204.
- Dawkins, Richard. *Tanrı Yanılgısı*. çev: Tunç Tuncay Bilgin. İstanbul: Kuzey Yayınları, 2009.
- Clasusius, Rudolf. *The Mechanical Theory of Heat With Its Applications To The Steam Engine And To Physical Properties Of Bodies*. London: John Var Voorst Publishing-Harward University Library, 1870.
- Collins, Robin, “The Teleological Argument: An Exploration of the Fine-Tuning of the Universe”. *The Blackwell Companion to Natural Theology*. Ed. William Lane Craig, James Porter Moreland, 212. Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2009.

- Copernicus, Nicolaus. *Göksel Kürelerin Devinimleri Üzerine*. çev: C. Cengiz Çevik. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Craig, William Lane, Sinclair, James Daniel. "The Kalam Cosmological Argument", *The Blackwell Companion to Natural Theology*. Ed. William Lane Craig, James Porter Moreland, 101, 130. Chichester: Blackwell Publishing, 2009.
- Coşguner, Fahrettin, Çakıroğlu, İdris. "Fahreddin er-Râzi'nin Müzik Risalesi", *Current Research in Social Sciences* 2, sy. 1 (2016): 15, erişim 13 Ocak 2022, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/229341>.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf*. çev: Ömer Türker, İstanbul: Kırk Gece Yayınları, 2011.
- Çelebi, Muharrem. "Enva", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 257. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Davies, Paul. *Cosmic Jackpot: Why Our Universe is Just Right for Life*. United Kingdom: The Penguin Press, 2006.
- Davies, Paul. *Tanrı ve Yeni Fizik*. İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2014.
- Davies, Paul. *The Mind Of God*. New York: Orion Productions, 1992.
- Demir, Durmuş Ali, Pak, Namık Kemal. "Büyük Patlama ve Evrenin Genişlemesi" *Bilim ve Ütopya*, s.17. sy.195 (2010): 17.
- Demir, Osman. "Teselsül". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 536 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Dhanani, Alnoor. "Büyük Patlama Kozmolojisi Üzerine Müslüman Bakış Açılı", çev: Mehmet Bulğen, *Kelam Araştırmaları* 11, sy. 2 (2013) : 271, erişim 6 Nisan 2022, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/179893>.
- Dhanani, Alnoor. *Kelâmın Fizik Kuramı*. çev: Mehmet Bulğen. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Dicke, Robert Henry. "Dirac's Cosmology and Mach's Principle", *Nature* 192, No. 4801, (1961): 441.
- Dreyer, John Louis Emil. *History of the Planetary Systems from Thales to Kepler*. Cambridge: Cambridge University Press, 1906.
- Dünya Nüfus Günü. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dunya-Nufus-Gunu-2021-37250>. erişim 10 Aralık 2021.
- Düzgün, Şaban Ali. *Sosyal Teoloji*. Ankara: Otto Yayınları, 2018.
- Einstein, Albert. *İzafiyet Teorisi*. İstanbul: Say Yayınları, 2002.

- Eker, Zeki. “Kâinatın İlk Saniyeleri ve Hayatın Başlangıcı”, *Astrofiziğin Dilinden Kozmoloji*. Ed. Fatma Özten, 57. Antalya: Üsküdar Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Era of 1 Planck Time, erişim 3 Ağustos 2022, <http://hyperphysics.phyastr.gsu.edu/hbase/Astro/planck.html>
- Eş’arî, Ebü’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. “Cismin Mahiyeti”. *İlk Dönem İslam Mezhepleri*. çev: Mehmet Dalkılıç. 247. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Evans, James. *The History and Practice of Ancient Astronomy*. New York: Oxford University Press, 1998.
- Evrenin Boyutları. erişim 10 Ağustos 2022, <https://web.itu.edu.tr/guzelah/dim/all/boyut.html>
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ. İhsâ’ü’l-‘Ulûm, çev: Ahmet Ateş. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Fraknoi, Andrew, Morrison, David, Wolf, Sidney Carne. *Astronomy*. Houston: Rice University-OpenStax, 2017.
- Fehd, Tevfik. “İlm-i Ahkâm-ı Nücûm”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 22: 124,125. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Fehd, Tevfik. “İlm-i Felek”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 22: 126. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Flew, Antony. “Response to Lewis”, *Cosmos, Bios, Theos*, Ed. Henry Margenau, Roy Abraham Varghese, 241. La Salle: Open Court Publishing, 1992.
- Frankl, Victor Emil. *İnsanın Anlam Arayışı*. İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2019.
- John Dyson, Freeman. “Search for Artificial Stellar Sources of Infrared Radiation”. *Science*, No.131, (1960): 1667,1668.
- Friedmann, Aleksandr. “Über die Krümmung des Raumes”. *Zeitschrift für Physik* 10, (1922): 377-386.
- Galilei, Galileo. *İki Büyük Dünya Sistemi Hakkında Diyalog*. çev: Reşit Aşçıoğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *Filozofların Tutarsızlığı, (Tehâfütü'l-Felâsife)*, çev: Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu İstanbul: Klasik Yayınları, 2005. 15,32.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâu Ulûmi'd-Dîn, "Mesîru Umûmi'l-Muvahhidîn Şerh u Terceme-i Kitâb-ı İhyâu Ulûmi'd-Dîn" (İhyâ Tercüme ve Şerhi)*, çev: Yusuf Sıdkî el-Mardinî. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015,1: 265.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İtikad'da Orta Yol, "El-İktisad Fi'l-İtikâd"*. çev: Kemal Işık. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Gezer, Süleyman. *Kur'an'ın Bilimsel Yorumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Griffiths, David. *Introduction to Elementary Particles*. Weinheim: WILEY-VCH Verlag GmbH & Co. KGaA, 2008.
- Glynn, Patrick. *God The Evidence: The Reconciliation of Faith And Reason in a Postsecular World*. Rocklin: Prima Publishing, 1997.
- Gökdoğan, Melek Dosay. "Pisagor". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 34: 293. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Grant, Edward. *Orta Çağda Fizik Bilimleri*. çev: Aykut Göker. Ankara: Verso Yayınları, 1984.
- Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasen. *Mukaddime III*. çev: Zakir Kadiri Ugan. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. *El-Fasl*. çev: Halil İbrahim Bulut. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017, 1: 1048, 1049, 1056.
- Hawking, Stephan. *Zamanın Kısa Tarihi*. çev: Sabit Say, Murat Uraz. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1988.
- Heinen, Anton Michael. çev: Mehmet Bulğen, "Kelamcılar ve Matematikçiler Süregelen Neticeleriyle Bir Tartışmanın İzleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 43 (2012): 307, erişim 20 Ocak 2022, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/162820>.
- Hermse, Neal. "Part-Whole Relationships In Gestalt Psychology". Master Thesis, Katholieke Universiteit Leuven, 2013.
- Herodotus. *An Account of Egypt*, çev: George Campbell Macaulay, (2013) erişim 25 Mayıs 2021, <https://www.gutenberg.org/files/2131/2131-h/2131-h.htm>.
- Hoyle, Fred. *The Intelligent Universe*. London: Dorling Kindersley Limited, 1955.

- Hubble, Edwin. “A Relation Between Distance And Radial Velocity Among Extra-Galactic Nebulae”, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 15, no 3, (1929): 168-173.
- Hubble, Edwin. “Effects of Red Shifts on the Distribution of Nebulae”, *Astrophysical Journal*, sy.84 (1936): 544-549.
- Hunger, Herman, Steele, John. *The Babylonian Astronomical Compendium MUL.APIN*. Ed. John Steele. Abingdon: Routledge, 2019.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât*. çev: Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- Kâdî, Abdülcebâr b. Ahmed, “Lütfun Vâcip Oluşu ve Bu Husustaki İhtilâflar”, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, çev: İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kaku, Michio. *Geleceğin Fiziği*. Ankara: Odtü Yayıncılık, 2016.
- Kallek, Cengiz. “İsraf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 178. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Kandemir, Ahmet Mekin. “Âlemin Ötesine Uzanan El: Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat Ekolleri Arasında Boşluk/Halâ Tartışmaları” *Nazariyat*, 7, sy. 1 (2021) : 10.
- Kant, Immanuel. *Pratik Aklın Eleştirisi*. çev: İoanna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsün Akatlı. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1999.
- Kar, Aykut, Gafarov, Anar. *Bilime Adanmış Ömür: Nasîruddîn Tûsî*. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2017.
- Karadaş, Çağfer. *Bâkîllânî'ye Göre Allah ve Âlem Tasavvuru*. Bursa: Arasta Yayınları, 2003.
- Karadaş, Çağfer. *Kelâm Düşüncesinde Evren ve İnsan*. İstanbul: Emin Yayınları, 2011.
- Kardashev, Nikolai Semenovich. “Transmission of Information By Extraterrestrial Civilizations”. *Soviet Astronomy* 8, No. 2 (1964): 217-221.
- Kaya, Mahmut. “Fârâbî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 149. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Kırbyık, Halil. *Babillilerden Günümüze Kozmoloji*. Ankara: İmge Kitabevi Yayıncılık, 2001.
- Kindî, Ebû Yûsuf Yakûb b. İshâk b. Es-Sabbâh. *Felsefi Risaleler*. çev: Mahmut Kaya, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014, 192-196.

- Kurşunoğlu, Mustafa Said. İnsan-Evren İlişkisi ve Antropik İlke. Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2002.
- Kutluer, İlhan. “Cevher”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 7: 454. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Kur’an-ı Kerim.
- Kutsal Kitap, Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, Kore: 2014.
- Lennox, John Carson. *Aramızda Kalsın Tanrı Var*. Ed. Onur Atalay. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2015.
- Margenau, Henry, Vargesse, Roy Abraham, *Cosmos, Bios, Theos*, La Salle II: Open Court Publishing, 1992.
- Maslow, Abraham. *Toward A Psychology Of Being*. London: D. Van Nostrand Company, 1962.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Kitâbü't-Tevhîd*. thk: Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Mevdudî, Ebu'l A'lâ. *Tefhimu'l Kur'an*. çev: Muhammed Han Kayani, Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmail Bosnalı, Ali Ünal, Hamdi Aktaş. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005. 1: 561,562.
- Morewedge, Parwiz. “A Third Version of the Ontological Argument in the Ibn Sinian Metaphysics”, *Islamic Philosophical Theology*. 188,191, Albany: State University of New York Press, 1979.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed, *İslam İnancının Temelleri Akaid*. çev: Seyyid Ahsen. İstanbul: Bayrak Yayınları, 2006, 21.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Tevhidin Esasları*. çev: Hülya Alper. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007, 124.
- Newton, Isaac. *Mathematical Principles Of Natural Philosophy*. çev: Andrew Motte. New York: Published By Daniel Adee, 1846.
- Nişanyan, Sevan. *Nişanyan Sözlük*. Erişim 21 Eylül 2021, <https://www.nisanyansozluk.com/?k=astronomi>.
- Nişanyan, Sevan. *Nişanyan Sözlük*. Erişim 14 Mayıs 2021, <https://www.nisanyansozluk.com/?k=kozmos>, <https://www.nisanyansozluk.com/?k=logos&lnk=1>.

- Özemre, Ahmed Yüksel. *Teorik Fizik Dersleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Yayınları, 1981.
- Özervarlı, Mehmet Sait. “İsbât-ı Vâcib”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 22: 495. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Özgökman, Fatih. “Antropik Prensiptir”. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, sy. 1 (2012): 89.
- Page, Don Nelson. “Does God So Love the Multiverse”, *Science and Religion in Dialogue*. Ed. Melville Yorke Stewart, 7. Oxford: Blackwell Publishing, 2008.
- Penrose, Roger. *The Emperor’s New Mind*. New York: Oxford University Press, 1999.
- Penrose, Roger. *Gerçeğin Yolları*. çev: Mahir Akkaya. İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2012.
- Penrose, Roger. *Evrenin Yeni Fiziğinde Moda İnanç ve Fantezi*. çev: Zekeriya Aydın, İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2019.
- Planck Time, erişim 3 Ağustos 2022 <https://astronomy.swin.edu.au/cosmos/P/Planck+Time>.
- Platon. *Timaios*. çev: Erol Güneş, Lütfi Ay. İstanbul: Çağdaş Matbaacılık Yayıncılık, 2001.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Tefsir-i Kebîr - Mefâtihu’l-Gayb*. Çev: Yıldırım, Suat, Cebeci, Lütfullah, Kılıç, Sadık, Doğru, Sadık. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2002.
- Resâilu İhvânî’s-Safâ ve Hullânu’l-vefâ Dâru Sâdr. *İhvân-ı Safâ Risaleleri*. çev: Ali Durusoy İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012. 1: 83.
- Rey, Abel. *La Science Orientale Avant les Grecs*. Paris: Bibliothêque De Synthesê, Historique. Paris: 1942, Akt. Aydın Sayılı. *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*. 1991.
- Ross, Hugh. *The Creator And The Cosmos*. Colorado Springs: Navpress, 2001.
- Rudolph, Ulrich. “Mâtûrîdî’nin İlâhî Hikmet Anlayışı”. çev: Yunus Öztürk, Ersin Kabakçı, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, sy. 34 (2018) : 782.
- Rüşd, Ebü’l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *el-Keşf An Minhâci’l-Edille*. çev: Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Sagan, Carl. *Kozmos Evrenin ve Yaşamın Sırları*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2015.
- Sagan, Carl. *Kozmik Bağlantı*. İstanbul: Say Yayınları, 2013.

- Sartre, Jean Paul. *Varoluşçuluk*. çev: Asım Bezirci. İstanbul: Say Yayınları, 1985.
- Sayılı, Aydın. *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1991, 47: 8.
- Sezgin, Fuat, *İslam'da Bilim ve Teknik*. çev. Abdurrahman Aliy. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2008, 2.3.
- Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. *Arş Risalesi*, çev: Hüzeyin Gazi Topdemir. İstanbul: Say Yayınları, 2009.
- Sühreverdî, Ebü'l-Fütûh Şihâbüddîn Yahyâ b. Habeş b. Emîrek. *El-Elvâhu'l-İmâdiyye. (Hikmet Levhaları)*. çev: Ahmet Kamil Cihan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Şâtır, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. İbrâhîm b. Muhammed. “Belirli Bir Tarihte Ayın Hareketlerinin Belirlenmesi”, *Nihâyetü's-Sûl Fî Tashîhi'l-Usûl*, çev: Erwan Penchèvre, 126,127. y.y., y.e.y., t.y.
- Taslaman, Caner. *Evren'den Allah'a*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2013.
- Taslaman, Caner. *Modern Bilim Felsefe ve Tanrı*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2015.
- Taslaman, Caner. *Allah Felsefe Ve Bilim*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2016.
- Taslaman, Caner. *Big Bang ve Tanrı*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2016.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Şerhu'l- Akâid*. çev: Talha Hakan Alp. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, 2017.
- Topaloğlu, Bekir. “Hudûs”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 18: 305. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Topaloğlu, Bekir. *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Ullmann, Manfred. *Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam*, Ed. Bertold Spuler. Leiden: Tuta Sub Aegide Pallas Ejb, 1972.
- Unat, Yavuz. *İlk Çağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2013.
- Uslu, Ferit. *Tanrı ve Fizik*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2010.
- Uysal, Enver. “İhvân-ı Safâ”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 22:1. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

- Waerden, Bartel Leendert Van der. "Babylonian Astronomy. III. The Earliest Astronomical Computations". *Journal of Near Eastern Studies*. Vol.10, (1951): 20.
- Weinberg, Steven. *İlk Üç Dakika*. çev: Zekeriya Aydın, Zeki Aslan Ankara: Tübitak Yayınları, 1995.
- Wigner, Eugene Paul. "The Unreasonable Effectiveness of Mathematics in the Natural Sciences", *Communications in Pure and Applied Mathematics* 13, No.1. (1960): 1-14.
- Yalom, Irvin David. *Varoluşçu Psikoterapi*. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2018.
- Yaran, Cafer Sadık. "İnsan-Evren İlişkisi ve İnsancı Kozmolojik İlke". *Felsefe Kongresi*. (1998): 22.
- Yeşilyurt, Temel, Özler, Mevlüt, "Kelâm Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programları", *Kelâm Öğretimi Sempozyumu*. (2008): 198.
- Yıldız, Metin. *Kelâm Kozmolojisi Mu'tezile'nin Âlem Anlayışı*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.
- Yusuf, Muhammed Hacı. *İbnü'l-Arabî Zaman Ve Kozmoloji*. çev: Kadir Filiz. İstanbul: Nefes Yayınları, 2021.
- Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi, "Kelâm". Erişim 29.01.2022, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *El-Keşşaf*. çev: Harun Ünal. İstanbul: Ekin Yayınları, 2016, 2: 268,269.
- Ziylan, Ziya."Serebral korteks" (PDF). itf.istanbul.edu.tr).

